

CMC JOURNAL

(Multi-disciplinary Peer Reviewed)

Year 1

Vol. 1

June 2021

Publisher

Chautara Multiple Campus
(CMC)

Research Management Cell

Design

Dambar Bahadur Shrestha
RMC-Coordinator

Price

Rs. 500/-

Copies

500

Advisory Board

Mr. Krishna Raj Shrestha

Mr. Punya Prasad Neupane

Mr. Gauri Pradhan

Mr. Kapil Shrestha

Chief Editor

Mr. Nagendra Prasad Dangal

Editorial Board

Mr. Yagya Prasad Dangal

Mr. Harsha Lal Tamang

Mr. Hari Gopal Shrestha

Mr. Rajendra Kumar Shrestha

Ms. Nirmala Timalisina

CHAUTARA MULTIPLE CAMPUS (CMC)
Research Management Cell

Chautara Sangachokgadhi Municipality, Sindhupalchok, Nepal
2021

चौतारा बहुमुखी क्याम्पस

Chautara Multiple Campus

(Affiliated to Tribhuvan University)

पत्र संख्या :
चलानी नं. :

चौतारा साँगाचोकगढी न.पा. ५ | Chautara Sangachokgadhi Mun. 5
स्था : वि.सं. २०५८ | Estd: 2001 AD

Message from Chairman

Namaste!

I am glad to know that Chautara Multiple Campus (CMC) panel is going to publish "CMC JOURNAL" for the session 2021-22.

As we all know, we were impacted by an unprecedented situation in the wake of COVID-19 and some of the countries are still fighting against this pandemic. It is a matter of great pride that CMC fraternity has been able to cope with the situation with immense resilience and persistence. We are successors to monitor the situations and have been initiating proactive steps to deal with it. CMC team, presently have put lot of efforts to continue virtual as well as physical classes adopting various defensive strategies against the pandemic.

Despite of these challenges, bringing out a journal is really an exemplary step of CMC team and this step plays significant role in providing an opportunity of expression to the creative minds of different personalities. This platform will definitely become mile stone in their professional lives to showcase their intellectuality and creativity.

Finally, I congratulate for the decision of bringing out CMC JOURNAL to the campus chief, assistant campus chief, teachers, students, and non-teaching staffs who are contributing lot for its publication and wish them very best for all their future endeavors.

Regards,

Krishna Raj Shrestha
(Chairman)
Chautara Multiple Campus, Sindhupalchok

www.cmcampus.edu.np

Phone: 011-620442 / 620342 | email : chautaramultiplecampus@gmail.com / chautaracampus@yahoo.com

चौतारा बहुमुखी क्याम्पस

Chautara Multiple Campus

(Affiliated to Tribhuvan University)

पत्र संख्या :

चलानी नं. :

चौतारा साँगाचोकगढी न.पा. ५ | Chautara Sangachokgadhi Mun. 5 | क्याम्पस कोड नं. ४०५
स्था : वि.सं. २०५८ | Estd: 2001 AD | मिति

Message from Chief's Desk

I have great pleasure to know that the faculty members of Chautara Multiple Campus are bringing out a journal "CMC JOURNAL" for the year 2021-22. Actually, bringing out a journal is not an easy task, but it is a venture of the combined efforts of all faculty members. It is no doubt, a tremendous and worth emulating task.

Chautara Multiple Campus (CMC) is justifiably proud of its reputation. We have dedicated staffs, supportive community, interesting assemblies and great students and our lead value based pioneering efforts are to synergize excellence amongst the learners. In a short span of its life, we have left no stone unturned to offer multitudes of higher education opening to empower creative minds to meet the challenges of a competitive environment. It has accomplished a lot in the different programs of bachelor and master. Currently, the campus is on course of Quality Assurance and Accreditation (QAA) by University Grants Commission (UGC) and the permanency of campus has been the dire need for its sustainability. To do so, permanency of teaching and non-teaching staffs and creating waves for it will be the stepping stone for its sustainability.

I hope that the production of "CMC JOURNAL" will unify the efforts of many talented staffs and students in a truly unique web; it will be wonderful to see different lecturers from different departments of the campus working together harmoniously.

Finally, my special accolades go to all those who have been working behind the computer screen for accomplishing their different articles.

I wish every success to the venture.

Warm regards,

Nagendra Prasad Dangal
Campus Chief,
Chautara Multiple Campus, Sindhupalchok

www.cmcampus.edu.np

Phone: 011-620442 / 620342 | email : chautaramultiplecampus@gmail.com / chautaracampus@yahoo.com

From the Editorial...

We are duly elated to bring out CMC Journal-2021/22. This is a culmination of different personalities of CMC at various fields. Undoubtedly, this journal would serve the readers of all sectors with great interest. This herculean task of reviewing this peer reviewed journal would not have been possible without the sincere support of Mr. Giri Raj Poudel, Mahendra Ratna Campus, Kathmandu, Dr. Rajendra Khanal, Central Department of Education, Hari Raj Atreya, Mahendra Ratna Campus, Kathmandu, Paras Mani Ghimire, Mahendra Ratna Campus, Department of Education Science and Tej Prasad Sigdel, Department of Education who dipped their oars into the turbulent water of the journal and have sailed it to the shore of publication. We are really thankful to our respected campus chief and advisory members of CMC Journal for entrusting us with the responsibility of publishing this first edition.

We sincerely hope that you all readers will enjoy reading this edition. Furthermore, this edition can be an effective stepping stone for those who are going to carryout different research works in various fields which are solely relevant to the different articles of this volume. We value your feedback and suggestions for improving our production, so don't feel hesitation to express your opinion to any members of the editorial board.

Regards.

Editorial Board

Chautara Multiple Campus
Sindhupalchok

TABLE OF CONTENTS & PAGE

CONTENTS		PAGES
1.	Study Habit patterns of Grade Nine Students in Chautara Sanghachokgadhi Municipality, Sindhupalchok, District.	Nagendra Prasad Dangal 6-16
2.	The Impact of Leadership on Teachers' Effectiveness	Dambar bahadur Shrestha 17-22
3.	Representation of Inequality in Roy's The Ministry of Utmost Happiness: A Critical Discourse Analysis	Shiv Raj Paudel 23-33
4.	Discovering the disposition of a Woman in Maya Angelou's "Phenomenal Woman"	Jashmin Lama 34-39
5.	A Comparative Study of Holistic Growth amongst Student-Centered and Teacher Centered Learning Institutions	Narad Bahadur Dhama 40-44
6.	Decade-long (1996-2006) Armed Conflict and Peace Process in Nepal	Dr. Santa Bahadur Thapa 45-56
7.	Improvisation in teaching physics concepts: Teachers' and Students' experiences and perceptions	Bishnu Kumar Dahal 57-62
8.	Synthesis, Characterization and Biological Screening of Schiff Bases of 4-Amino-5-(2-Hydroxyphenyl)-4h-1,2,4-Triazole-3-Thiol	Som Bahadur Singar 63-74
9.	Mathematics Classroom Management in A Secondary School	Shankar Paudel 75-80
10.	Teachers' perceptions on employed techniques for teaching speaking skill in English language classes	Hari Raj Atreya 81-89
11.	प्रतिगन्ध उपन्यासमा पर्यावरणीय सौन्दर्य	जगतमणि सोती 90-93
12.	पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनको अनुचिन्तन	रमेश शुभेच्छु 94-102
13.	प्रेतकल्प उपन्यसमा क्षण, जाति र पर्यावरण	सञ्जय खतिवडा 103-108
12.	सक्षमता अभिवृद्धिमा आन्तरिक मूल्याङ्कनको भूमिका	डा. राजेन्द्र खनाल 109-114
14.	मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा ध्वनि अध्ययनको सारांशीकरण	गोविन्दप्रसाद दुलाल 115-120
15.	आधारभूत तहमा विद्यार्थी भर्ना तथा नियमिततामा भौगोलिक प्रभाव	तेजप्रसाद सिग्देल 121-128
16.	भाषा शिक्षकका दृष्टिकोणमा शब्दार्थ शिक्षण	केशवराज पोखरेल 129-135
17.	विधागत अनुसन्धानको सैद्धान्तिक चिनारी	यज्ञप्रसाद अधिकारी (वाई.पी) 136-141
18.	विधातात्विक दृष्टिले तादी किनारको गीत उपन्यासको अध्ययन	परमेश्वर पौडेल 142-147

Study Habit Patterns of Grade Nine Students in Chautara Sanghachokgadhi Municipality

Nagendra Prasad Dangal

Campus Chief

Chautara Multiple Campus

Abstract

Study habit is a tendency in which pupils' study effectively when opportunity is given. The main purpose of the study is to find out the study habit of the students and to determine the effects of study habits on their achievement. Unless the establishing of study habit patterns, effective study is not possible. If the students know the proper study procedure, they will certainly attain the better performance and solve the study related problems more effectively. There should be close relationship between effective study and a favorable study environment. To find out Study habit patterns 260 students in Chautara Sanghachok Gadhi Municipality, of Sindhupalchok, District, were taken of the different 10 Secondary Schools. Survey questionnaires method was used, random sampling was used in selection of schools and found that healthy educational environments, qualified teacher' teaching, self-motivation factors, interpersonal relationship, guidance and counseling both by teachers and parents help to enhance the better learning and attain the better achievement. The main objective of the study is finding out study habit patterns of boys and girls in the government and private schools in the village and the city areas.

Keys Words: Study, Study habit, Counseling, Motivation, Attitude, and Supervision.

Background:

Study is a cognitive process of acquisition. Habits are premeditated sections. They are not the functions of psychology but the learned moods of responses to particular stimuli, environment condition, psychological equipment, and the methods of study need to be controlled to develop study habits. The control of study automatically results in efficient learning, then motives to study are basic to start the activities of study and to cope it going on, it becomes necessary to consider rules, hints, and practical advices. Necessary for effective studies are system, and in the regularly of study period, one can help oneself in building of the habits of system and regularly by planning and carrying out creation of goals and favorable environments.

The excellence of academic performance of a student does not simply depend upon his/her intellectual ability. It is also governed by the motivation, his/her general adjustment in the institutions, effective study habits home and social environments and so on. It is not often observed that students who fail to maintain a good academic record does not have lack of intellectual ability, nor does not have lack of adequate of preparation. Their trouble stems are poor motivation, emotional difficulties, poor study habits and favorable educational environment. Without self- learning, there can't be a judgment of knowledge that one carries. So, any one remains essential study habit to study knowledge and skills. Study habit and study skill are equally important to make study process more productive. Study habit is not formed at once. The child begins to form habits very early and his/her tendency gets firmly conditioned in the early years of childhood. Students are basically their own individual differences. It all depends upon their ability and environment to receive high performance. Learning can be immensely gratifying, but studying usually involved hard work. Once an individual accepts the premise that studying doesn't naturally, it should be apparent that one needs to set up an organized program to promote adequate study. Learning how to study is really a long-term process. As one goes on studying, one finds more techniques and methods that offer new information leading one on an interesting and successful direction. So, the development of good study habit is the high way to the goals of an individual. A simple and small change in study habit makes big differences in goal setting and organization of one's life. Education is the manifestation of perfection already existing in a human. The manifestation tool is study habit. The level of preparation and learning strategies

develop and employed consciously by students goes a long way to influence their level of academic performance.

According to Michael Jato et. al. (2014) a good study habit is very important for good academic performance and such every parent and teacher would desire their children to be avid and excited readers. Therefore, it is essential to create captivating, inviting and comfortable place for the students in order to help them cultivate good study habits. Library, more than any other place, provides ideal environment and vital information

A good study habit is very important for good academic performance and such every parent and teacher would desire their children to be avid and excited readers. Therefore, it is essential to create captivating, inviting and comfortable place for the students in order to help them cultivate good study habits. Library, more than any other place, provides ideal environment and vital information Alex (2011) described a habit as something that is done on scheduled, regular and planned basis that is not relegated to a second place or optional place in one's life. It was further stated that a habit is what is simply done, no reservation, no excuses and no exceptions. Thus, the habit formed can be improved upon by constant practice; and it is very hard to give up a habit once it is formed.

According to Alex (2011) "To study is to buy out the time and dedicate self to the application and task of study, and to become engrossed in a process of learning, practice, enlightenment and education of one's self". Therefore, study habit can be derived from the above as buying out a dedicated schedule and uninterrupted time to apply one's self to the task of learning. Study habit is an action such as reading, taking notes, holding study groups which the students perform regularly and habitually in order to accomplish the task of learning. Study habits can be described as effective or ineffective depending upon whether or not they serve the students well. Many of the issues concerning success in school revolve around developing good study habits. Reading habit refers to the behavior which expresses the likeness of reading of individual types of reading and taste of reading.

Objectives of the Study:

The objectives of the study are to find out comparative habits of Government and Private secondary schools' students in ChautaraSanghachokgadhi Municipality, Sindhupalchok District. The specific objectives of this study are as follows:

- To find out the study habit patterns of boys and girls in ChautaraSanghachokgadhi Municipality, Sindhupalchok District.
- To determine the study habit patterns from village and city area of ChautaraSanghachokgadhi Municipality, Sindhupalchok district.
- To explain the study habit patterns of students Government and Private schools in Chautara SanghachokGadhi Municipality, Sindhupalchok District.

Significance of the Study:

- The findings of the study will be helpful to the students to overcome the problems related to their study habit.
- The findings of the study will be also useful to the institutions which provide information about the problems faced by both Government and Private school students.
- This study will be equally useful as reference information for those in future who study of similar nature.

Limitations of the study:

- The study is limited to Chautara Sangachokgadhi Municipality
- The study is limited to different private and governmental schools' students of this Municipality
- The study is limited to questionnaires as the research tools
- The study is limited to survey research design

Review of Literature:

Study habits refer to the daily routine of study to enhance the learning process. During the last few decades, many studies have been conducted in the field of study habits and their dimensions. So, this chapter includes the related discussion of studies conducted in study habits.

A psycho- educational survey questionnaire was conducted by Aryal (2016) with the objective of developing study habits inventory for secondary students in Nepal. There, 21 standardized non-repeated questionnaires were administered to 480 students in 12 districts in Nepal. There were 24 schools which of them (12 governments and 12 private) and 10 boys 10 girls of average level from each school were chosen randomly for the survey. The questionnaires covered the six different area of studies e.g., foundation of the study, some laws to become laborious students, healthy interpersonal relationship, developing effective study habits, study techniques and study related psychological problems,

Shaik, Liyakha (2016) conducted a study on “study habits of class “x” students in relation to their Scholastic Achievement”. This study intended to explore the study habit of secondary school students in relation to their scholastic achievement in the in Chittoor District of Andra Pradesh in India. Quality indicator in teaching includes curriculum, pedagogy, teaching practice, communication skills, and technology-based education. The sample of the study selected through simple random sampling technique. The sample comprised of 100 secondary school students. The result so the study revealed that there is a significant positive correlation between study habit and scholastic achievement of secondary school students as who lead dimension wise. Further, there is a significant difference between high and low scholastic achievement students on study habits in general.

In a study carried out by Anju Verma (2016), he found out that the study skills of the high school students very poor. Poor performance in school have been traced to poor study habit. She noted that if study skills are not improved, students will continue to perform poorly in tests and may not be able to realize their full potential. Students should therefore evolve good study habit skills like note-taking, time management, organizing for a test, recording regular assignments in a note book, having regular time to study while removing distractions that come from television or phone call at home. Performance of student is the concerned of school, teacher, and parents and even of students. There are various causes which affect the learning and achievement to students; one of them is study habit. Study habit is one important cause to determine the student performance so the study main aim is to explore the relationship between the study habit and achievement.

The environment in which a child lives is one of the critical factors influencing his/her study habit and ultimately contributes to the progress of the child in school. There are lots of home-related factors that have negative as well as positive consequences on students' academic performance and ability. Educators and psychologists believe that the home provides the basic ingredient that propels the child for wholesome development [1-3]. When children grow up to school age, the home environment still play significant role in the children's academic achievement. As a result, educators and psychologist have always channeled their interest on home factors that have high impact on secondary school students' achievement and its relationship to the home environment. For instance, adolescents see home as a mean of their emotional problems, parentattitude like restriction, over protection, harassment, physical abuse, not providing enough money for the child; all attributes to emotional distress among adolescents which consequently result to individual behavioral attitudes towards school work or activities [4]. Reference [1] said most homes lack sound moral environment, like teachers; parents ought to live exemplary life style for their children and wards to emulate.

Nirmal (1979) compared study habits of high school students with scholastic performance and found out the variation in study habits with age, sex urban and rural area, parental education and occupations. The survey was conducted with sample size study 966 students of class IX and X. Study habit inventory by Joshi and Pandey were used which is an adaptation of Brown Holzman's survey of study habits and attitude. The major findings of the study were:

- Scholastic performance in various school subjects had low but positive relationship with study habits.
- Science group students had higher scored on study habits test.
- Girls had higher scored on study habits inventory.
- The level of parental education favored the study habits scores of the students.
- The family income was positively correlated with study habits scores.

Another study conducted using a “Q” factor analysis to understand the study behavior and habits of undergraduate students. The 'Q' factor analysis was used to classify students as either proactive learners with well-organized study behavior or disorganized procrastinators based on their self-reported study behavior. Findings of the study showed that a significant difference in the academic performance of the two groups of students. Student type was found to be a significant predictor of academic achievement beyond and above students' attribute variables (Yang, 2011). Nonis and Hudson (2010) also conducted a study on performance of college student's impact of study time and study habits in which they found that some study habits had a positive direct relationship on students' performance but others had a negative direct relationship.

Because of the importance of study habits and attitudes on academic performance, some researcher has proposed strategies that will help students develop effective study habits and attitudes. For example, the study of Demir et al. (2012), which examined the effect of development of efficient studying skills curriculum on academic achievements and studying skills of learners, found that students can acquire efficient studying for developing efficient studying skills. The students were able to organize the study environment and use specific methods effectively, such as efficient reading, listening lectures, note-taking, efficient writing and doing homework. Mutsotso and Abenga (2010) also propose a paradigm shift in study methods and suggest strategies for both lecture and the students in universities towards improved learning and performance. It is based on the “distributed learning approach” that adequately cater for individual differences that exist among the students. The model will address the study space needs and the efficiency and effectiveness of study methods.

To sum up, the main goal of the literatures cited above is to strngthen the importance of study habits & attitudes for academic succession of the students.

Research Design

The study is descriptive in nature and will apply survey method. Survey as a research methodology is a list of question aimed at extracting specific data from a particular group of people. A survey consists of a predetermined set of questions is given to a sample. With a representative sample, that is one that is representative of the larger population of interest, one can describe the attitude of the population from which the sample was drawn. A good sample selection is key as it allows one to generalize the findings from sample to the population, which is the whole purpose of survey research. Surveys are used to increase knowledge in fields. Such as social research and demography. This method attempts to establish the range and distribution of some social characteristics; such as education or training, occupation, and location, and to discover how these characteristics may be related to certain behavior patterns or

attitudes. It is a comprehension study of existing condition of phenomenon and suggests improvement wherever necessary.

Applying the survey researcher design, the present study aims at casting light on student's study habit pattern through a process of data collection that enables researcher to describe the situation more completely. Using this research method, the present study will carry out in city and village reason of Sangachok Municipality, Sindhupalchok district. Sample of 260 respondents from both boys and girls and from government and private school with the age of group of 13 to 16 years old students are studied. Respondents will be given orientation about the objective of research and will be asked to fill up the Psycho-Educational Survey Questionnaires provided to them. They will be asked to read each question carefully and place a number from one to five in the box next to each response.

Population and Sampling

Population of the present study includes all the students studying in grade 9 from Sagachokgadhi Municipality, Sindhupalchok district. As a sample of 10 school from Sagachokgadhi Municipality, Sindhupalchok district are selected. Out of them 3 are private schools which are located in city area and remaining 7 school are government which are most of the schools are located in village are only Krishna Ratna Ganga Higher Secondary School, Jugal boarding high school and Aakata Boardig high schools are located in City area. The sample extracted out of this population will consists of a total number of 260 students. Among this sample size, number of boys are 86 and number of girls are 174. As per location 74 respondents will be from city and 186 are from village. Similarly, among the students covered in the sample 154 students are from Government school and 106 students are from Private school.

Data Collection Techniques

The researcher personally will visit the school after obtaining permission from respective school principals, where students will be contacted and explained about the purpose of the study. In order to develop rapport and get right responses from the respondents a brief talk will be given to them. Students will be instructed how to respond to different questions from the questionnaire. It will be ensured that students did not have a chance to talk to other students or glance at their answer. Clarification will be offered on the double raised by the students. The tools are developed by Aryal (2016) and essentials questionnaires are used. The tools are administered in accordance with instruction laid down in their respective manuals. Students are instructed to answer to each statement and not to leave any statement unanswered and waste time in deciding for answer. They are instructed to fill in their demographic data as gender, grade, status of married and unmarried, location as village or city and their school whether it is government or Private as required. Students will fill all inventories with in forty minutes' span

Gender		Location		School	
Boys	Girls	City	Village	Govt.	Private
86	174	74	186	154	106
Total No. 260		Total No. 260		Total No. 260	

Analysis of Data

This chapter presents the collected data from different field survey attempts to analyze the collected data. There

were 10 questions and 50 sub-questions asked to 260 students from village and city of Chautara Sanghachok Gadhi Municipality in the different schools of Sindhupalchok, District. They were altogether 107 boys and 153 girls from 10 schools among them 7 Government and 3 private schools.

Table No. 1 Room Environment Respondent Prefer

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
Peaceful	19.73%	17.22%	27.34%	25.18%	24.43%	20.64%
Neat and Clean	11.43%	15.20%	8.92%	8.67%	8.65%	7.66%
Refreshing	8.32%	9.47%	6.30%	6.20%	5.87%	5.79%
Relaxing	5.67%	3.78%	6.60%	4.56%	8.63%	5.82%
Library	5.19%	3.46%	2.76%	2.47%	4.30%	8.60%
Total	50.34%	49.66%	51.92%	48.08%	51.49%	48.51%

Source: Field Survey 2020

Most of student's i. e. boys and girls whether they live village or city, studied either government or private prefer peaceful room environment for their effective study. The data shows that total 37%; (19.73% boys and 17.22% girls) of this area of students prefer peaceful environment for their study.

Table no. 2 Major Activities in which Students Spends Most of Their Time

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
School related works	24.54%	22.17%	26.78%	27.00%	22.13%	23.20%
Electronic Devices	10.76%	9.25%	8.18%	10.40%	9.14%	10.51%
Time with Friends	6.59%	6.39%	5.20%	4.35%	7.57%	8.10%
Playing games	5.37%	3.58%	4.34%	5.35%	3.40%	5.16%
Family Works	5.23%	6.12%	5.30%	3.10%	6.34%	4.54%
Total	52.39%	47.51%	49.8	50.20%	48.58%	51.42%

Source: Field Survey 2020.

In the aspect of major activities related work, most of the students according to the research data, they spent of their maximum time on doing school related assignments in which 47% (24.54% boys and 22.17% girls) of this Municipality.

Table No. 3: Requirement to be Excellent in the Studies

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
Qualification Teachers	22.23%	24.23%	22.60%	20.20%	22.18%	24.22%
Motivation	9.82%	8.15%	11.72%	11.35%	12.75%	13.32%

High level of understanding	8.16%	7.45%	11.18%	11.80%	8.54%	9.20%
Co-operative Friends	5.30%	8.86%	2.70%	2.67%	4.30%	5.17%
Materials and pocket money	5.18%	4.62%	2%	3.78%	0.57%	1.50%
Total	50.69%	49.31%	50.2%	49.80%	49.34%	50.66%

Source: Field Survey 2020

All the students of this research whether they study in the government and private schools or village and city areas they felt the need of qualified teachers for enhancement of their study. According to the research data maximum of them prefer qualified teachers 46% (22.23% boys and 24.23% girls) rather than materials and pocket money, corporate friends etc.

Table No. 4 Motivating Factors for Good Performance in Studies

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
Practical education	13.06%	10%	9.22%	10.13%	9.48%	10.02%
Motivation	11.22%	9.37%	8.93%	8.46%	8.19%	9.20%
past success	10.87%	11.05%	10.45%	12.36%	10.03%	11.27%
Aim and future vision	9.70%	10.11%	12.20%	11.08%	12.89%	11.17%
Good books and materials	6.34%	7.28%	8.24%	9.07%	8.07%	9.68%
Total	51.19%	48.81%	49.04%	51.1%	48.66%	51.34%

Source: field Survey 2020

In the aspect of motivation factors most of the students of this Municipality prefer practical education for their good performance in the studies in which 23% (13.06% boys and 10% girls) whereas less prioritize on aims and objectives and books and materials. They felt second prioritize on past success in which 22% (10.87% boys and 11.05% girls).

Table No .5: Kinds of Help Students Get from Others in Regards to Their Studies

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
Motivation	13.29%	12.07%	15.19%	16.45%	14.02%	15.15%
Study- related help	13.28%	15.01%	15.28%	15.37%	14.48%	16.29%
Guide to overcome obstacles	12.22%	8.34%	7%	8.39%	7.92%	8.07%
Developing right attitude	6.30%	7.13%	7.20%	7.32%	7.83%	6.05%
instruction	6.04%	6.32%	4.35%	4.45%	6.19%	5%
Total	51.13%	48.87%	49.021%	51.98%	49.44%	50.56%

Source: Field Survey 2020

In regards to the help in their studies, girls need (15.01%) more than boys (13.28%) and they have got more guidance to overcome obstacles (12.22%) more than girls (8.24%). Boys need more motivational help as (13.29%) than girls as (12.07%) whereas girls need more help for developing right attitude as (7.13%) than boys as (6.30%).

Table No .6 What Most Students Do to Gain Expertise in their Work or Study

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
Hard work	15.87%	14.19%	15.60%	14.26%	15.62%	14.35%
Self-Confident	15.26%	14.46%	13.19%	14.86%	13.08%	14.15%
Develop effective habit	8.50%	9.02%	11.45%	10.32%	9.23%	10.69%
improve vocabulary and language	7.56%	6.64%	6.01%	5.33%	5.94%	5.57%
Follow up proper procedure	4.36%	4.20%	3.47%	5.7	5.19%	5.18%
Total	51.55%	48.45%	49.57%	50.47%	49.06%	49.94%

Source: Field Survey 2020

It is found that most of the students gain expertise in their work or study through self-confident as 30% (15.26%) boys and 14.46% girls) and through hard work mostly as same as self-confident of 30% (15.87%) and 14.19% girls) than other variables of follow up proper procedure, develop effective habit and improving vocabulary and language.

Table No. 7: The Benefits of Making a Questionnaire Prior to Reading the lesson

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
New Learning	15.54%	14.18%	13.89%	13.04%	11.81%	15.03%
Better comprehension	12.13%	13.80%	12.90%	14.10%	15%	16.24%
High performance	9.43%	9.81%	9.54%	10.70%	8.67%	9.54%
Self-evaluation	7.20%	6.65%	8.62%	7.27%	6.38%	5.54%
Guided learning	5.80%	5.68%	4.74%	5.30%	5.50%	6.64%
Total	50.10%	49.90%	49.39%	50.41%	47.86	52.14%

Source: Field Survey 2020

More number of city students took importance of making questionnaire prior to reading the lesson for having better comprehension of (16.24%) than the village students of (15%) and new learning as (15.03%) and (11.81%) respectively.

Table No. 8: The Attitude Students Express Towards the Corrective Evaluation They Receive for Their Work and Studies

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
Accept it	22.54%	18.45%	18.72%	21.37%	19.23%	23.02%
Self-Evaluation	11.80%	10.23%	12.13%	12%	12.61%	9.33%
Apply the evaluation	8.25%	7.18%	7.59%	6.90%	6.90%	7.72%
Attitude towards the evaluator	6%	8.18%	8.61%	7.36%	8.72%	6.45%
Attitude towards the evaluation	4.18%	3.27%	2.51%	4.81%	2.12%	3.90%
Total	52.77%	47.23%	48.516%	52.44%	49.58%	50.42%

Source: Field Survey 2020

More students whether they are from government or private and study in village or city accepted evaluation they receive for their works or studies of 41% (22.54% boys and 18.45% girls) whereas felt self-evaluation 21% (11.80% boys and 10.23% girls). Village students have more attitude towards the evaluator than the city students of (8.72% and 6.45%).

Table No. 9: Point of Inspiration for Students to Move Ahead In spite of Repeat failures and Weakness in their studies

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
Support	15.26%	16.13%	18.53%	20%	17.65%	13%
Commitment	12%	11.87%	13.01%	12.4%	8.05%	17.60%
Future goal	11.20%	12.56%	14.8%	10.55%	15.%	10.30%
Improve	9.50%	7.78%	0.55%	7.82%	5.78%	8.89%
Inspirational	1.70%	2%	0.34%	2%	1.35%	2.43%
Total	49.66%	50.34%	47.23%	52.77%	47.78%	52.22

Source: Field Survey 2020.

More students 31% boys (15.26%) and girls (16.13%) are needed support of inspiration for students to move ahead whereas future goal of the girls in this section is more boys as (12.56%) and (11.20%) respectively. In this commitment area boys have felt (12%) and (11.87%).

Table No. 10: Need of Counseling in Order to Do Well in Studies

Response	Gender		School		Location	
	Boys	Girls	Govt.	Private	Village	City
Study habits	15.15%	17.78%	16.07%	17%	17.49%	15.59%
Procedure of hard work	11.56%	13.19%	10.34%	11.22%	9.43%	8.06%
Relationship Techniques	9.15%	9.60%	8.39%	9.05%	10.19%	8.72%
Time management	7.29%	6.52%	8.78%	6.75%	7.86%	9.27%
Overcoming low self- esteem	5.23%	4.53%	6.62%	5.78%	6.38%	7.01%
Total	48.38%	51.62%	50.20%	49.80%	51.35%	48.65%

Source: Field Survey 2020

In the area of counseling the students of this Municipality are needed of counseling to develop their study habits as 33% (girls 13.78%) and boys (15.15%). The village students (10.19%) and city students (8.72%) are needed of counseling in the development of rational techniques.

Summary, Conclusion and Recommendation

The objective of the study is to find out the pattern of study habits of the students of grade 9 from Chautara Sanghachok Gadhi Municipality of Sindhupalchok District. The study attempts to find out pattern of study habits between boys and girls, between the students from village and city and area and the students from Government and private schools. This research is based on data obtained by field survey from 260 respondents from 7 government and 3 private schools. The summary of the findings of pattern of study habits of those students pertaining 10 questions and 50 sub-questions are used and the conclusion and some recommendations are mention here.

Conclusion

Study habit patterns between boys and girls, students from city and village and from government and private schools' significant differences and similarities in many concerns. The findings of the research can be used by teachers, school administrations concerning government and non-government personnel. According to (Table No 1.) most of the students prefer peaceful, neat and clean room environment to study. Likewise, students spent most of their time doing school related works as shown in Table No 2). More of them need qualified teachers for their learning according to (Table No 3). Past success and practical education were given priority in motivational factors in (Table No 4). In the sector of kinds of help from others students need motivational help, guidance helps and study related help according to (Table No. 5). According to the expertise they seek the help in developing self-confident and hard work in (table No 6).

The city students are more benefitting of making questionnaire prior to reading the lesson than the village students on better comprehension and new learning than the village students in (table No.7). The attitude towards the correcting evaluation in which they receive for their work most students in favor on accepting the evaluation and then self- evaluation in (table No. 8). In the inspiration topic for students to move ahead in their weakness and failures both boys and girls seek support from the concerning persons and prefer of their own commitment (Table No 9). At last, most of the boys or girls and either government or private schools and whether they study in village or city they need of counseling help in developing study habits and developing techniques of relationship as in (Table No. 10).

Recommendations

This research study is secondary level school students of grade 9 from Chautara Sngachok Gadhi Municipality of Sindhupalchok, District. There are 260 students of sample size from 10 different schools and ignores for research from other grades. In the research the students of grade 9 are of 13-15 years of age. The study used very simple statistical tools. Other statistical methods are used such as correlation and regression can be used for further study.

The following recommendations are given for the further study:

It is important that the findings of this research are not generalized to all the schools in the country. This study is from only one Municipality of a District. So, further research can be conducted with larger sample size from other schools in the other region.

Other factors that may influence the study habits pattern of students such individual intelligence, socio-economic background of the family, parental education and Socio-cultural environment of the students etc. should be considered for the further research in other part of the District or other region of the country.

References:

- Anju, V. (2016). A Study of academic achievement among high school students in relation to their Study habits. Vol.4, issue 3. Pp. 75-88.
- Aryal, T (2016). Developing study inventory for secondary level students in Nepal: A psycho-Educational survey. Global Journal of Medicine and Health. Vol 5.Issue 4.
- Crede, M. and Kuncel, N. (2008). Study habits Meta-Analysis. Perspectives on Psychological Science in press, Vol. 3 (6), 425-453.
- Fazal, S. et.al. (2012) The role of academic skills in academic achievement of students: A closer focus On gender. Pakistan Journal of Psychological Research, . 27 (1), 35-51.
- Demir, S. Kilinc, M., and Dogan, A. (2012). The effect of curriculum for developing efficient studying Skills on academic achievements and studying skills of learners. International Electronic

Journal of Elementary Education, Vol. 4 (3), 427-440.

Hassnbeigi, A. et al. (2011). The relationship between study skills and academic performance of University students. Procedia- social and Behavioral Sciences, Vol. 30.1416-1424.

Kanta, Nirmal (1972). A Comparative Study of study habits of high school students: An unpublished Dissertation submitted to Pune University, Indian Institute of Education.

Michael Jato, samuel O. Ogunniyi and Peter O. Olubiyo, (2014). Study habits, use of school libraries and students' academic performance in selected secondary schools in Ondo West Local Government Area of Ondo State: International Journal of Library and Information science, Vol. 6(4) pp.57-64.

Mutsotso, S.N. and Abenga, E.S. (2010). Study methods for improving quality learning and Performance in higher education. Educational Research and Review, Vol. 5 (12), 808-813.

Nomis, S. and Hudson, G. (2006). Academic performance of college students: Influence of time spent studying and working. Journal of Education for Business, January/February 151-159.

Nuthana, P. and Yenagi, G. (2009). Influence of study habits, self-concept on academic achievement of boys and girls. Katanaka Journal of Agriculture Science. Vol. 22, (5), 1135-1138.

Osa-Edoh, G. and Alutu, A. (2012). A survey of student's study habits in selected secondary schools:

Implication for counseling. Current Research Journal of Social Sciences, Vol. 4 (3), 228-234.

Poudel, T. N. (2016). Relationship between study habits and achievement of grade ten students in Nepal. Journal of Advanced Academic Research. Vol.3, No. 3.Pp.40-52.

Shaik, L. A. (august 2016). An investigation on the study habits of class X students in Chittoor District of Andhra Pradesh, India. Vol. 4(2): pp. 135-143.

Yang, Yang (2011) .A 'Q' factor analysis of college undergraduate students' study behavior.

The Impact of Leadership on Teachers' Effectiveness

Dambar Bahadur Shrestha

Asst. Campus Chief

Chautara Multiple Campus, Sindhupalchok

Abstract

The continuous and intensive socio-economic changes have created the need of restructuring educational practices as well as the structures of the schools. New challenges have been introduced aiming not only to improve the educational outcomes but also to achieve the adaptation to the new community needs. In the educational arena, teacher is the mediator; the person that expresses the evolutions and transforms them to knowledge. This paper reveals the involvement of educational Leader in the teacher's educational process. Leadership policy is a crucial factor for the teacher's effectiveness. Some practices, in relation with Leadership policy, are proved that contribute to teacher's empowerment.

Keys Words: Impact, Instructional Leadership, Transformational Leadership, Practices, Effectiveness

Introduction

The idea of organizing schools as learning organizations where the practices allow for continuous learning is rapidly and steadily considered as the mediator for achieving school improvement (Silins and Mulford, 2002). The school is gradually transformed into a learning organization which needs to refresh the processes involving its current and future needs (Huber, 2004). A great deal of research on factors promoting teacher effectiveness has been conducted by educational scholars. Leadership practices seem to have quite positive effects on teacher's lifelong professional development in the school context (Flores 2007) because they have the potential to empower teachers towards a commitment to change and enhance their learning in school organization (Bogler, 2001; Fullan, 2002; Day et al, 2001).

My purpose in this paper is to give a brief description of the main leadership practices that contribute to teachers' effectiveness. In the sections that follow, I first provide definitions of the two Leadership Models (Instructional Leadership and Transformational Leadership). Following that, I present leadership practices that enhance teacher effectiveness. I then offer general conclusions that came out from six studies that have attempted to reveal the impact of leadership on teacher's effectiveness.

Leadership Models

Effective leadership has a key role in motivating teachers towards individual and shared learning, a factor which is considered to be quite important for school effectiveness to be achieved (Leithwood & Jantzi, 2000). Consequently, it becomes clear that leadership is the mediator which has the authority to develop and empower teachers in the quest of school effectiveness (Huber, 2004). Over the past 25 years there are several different theoretical models concerning the educational leadership. However, two basic models have dominated: the instructional leadership and the transformational leadership (Hallinger, 2003). Each one of these models considers the school principal's role and its characteristics from a different perspective. The idea of the educational instructional leadership which was introduced during the early 1980s describes a principal who wants to manage, supervise and develop curriculum and instruction in the school context (Bamburg & Andrews, 1990). Instructional leaders usually aim to school improvement having a strong goal orientation (Hallinger, 2003) but at the same time they construct an academic pressure because of indicating high expectations from the teachers (Hallinger & Murphy, 1986). According to Hallinger (2000), an instructional leader specifies the school's aims, organizes the instructional

program in order to achieve these goals and tries to promote learning by constructing the appropriate climate. Several additional practices are also applied by the principal in the school setting. For example, the communication between the leader and the teaching staff seems to be quite important for the specific educational and learning goals to be extensively known and supported by the total school community. Additionally, the principal should manage the instruction procedure on the whole and supervise the student's progress. An instructional principal tries also to create a positive learning environment by supporting the professional development, sharing his vision and providing strong motivations and inspirations for learning to the teaching staff (Hallinger, 2000).

Instructional Leadership has adopted a top-down approach. On the other side, Transformational Leadership seems to have a bottom-up focus. Specifically, it does not come exclusively from the principal; the teaching staff participate too (Leithwood & Jantzi, 2000) and teachers' needs and views are usually taken into consideration. For this reason transformational model of leadership is thought to be a kind of shared or distributed leadership which, based on bottom-up participation, aims to striking educational change (Day et al, 2001). Moreover, contrary to the instructional leadership which is established on direct management and supervision of teaching (Leitner, 1994), transformational principals enforce teachers' capacity and engage them in collaboratively learning. This type of head teachers attempts to link the individual goals with the organizational ones and as a consequence creates the climate where the educators have the chance to be self-motivated towards the achievement of school effectiveness, without the principal's guidance being necessary (Hallinger, 2003).

Leadership Practices Enhancing Teacher Effectiveness

Teacher: Individual Aims or School Orientation Aims?

Leadership, in whichever model it embraces, has as central goal to ensure and maintain the school improvement which has to do with the quality of teaching; the most influential factor of students' achievement. It is obvious though that the quality and the effectiveness of leadership is understood and evaluated in correspondence with regards to teachers' motivation and effectiveness (Fullan, 2001). According to recent research, one of the main leadership practices has to do with the teacher's empowerment which is strongly related to the central goal of the school; students' learning. The improvement of the employees' performance is a significantly important aim which the leader tries to achieve through several actions taking into consideration individuals' beliefs, values, motivations and skills (Leithwood, 2006). Structuring a specific vision and giving directions, they provide teachers with a strong motivation to improve their performance. In particular, setting a shared purpose that clarifies the roles, the objectives and the desired expectations from the teachers' performance they enhance teachers' effectiveness in the classroom.

An additional managerial strategy is the personal support provided by the head teacher and also the construction of the appropriate environment for accomplishing personal and organizational aims.

Moreover, it is the principal's responsibility to build that kind of work conditions which would allow for productive and creative relationships between the teachers and the whole community, enforcing in this way the professional development of the teaching staff. Also, the leader can provide opportunities for teachers' learning by organizing and managing several programs concerning their professional development or by offering individual mentoring to them (Leithwood & Jantzi, 2006). Such leadership practices produce supportive working conditions to motivate and influence the teaching staff. Going through recent evidence it could be stated that leaders are also able to determine teachers' emotions which are considered to be influential to their motivation and effectiveness, such as: sense of efficacy, job satisfaction and anxiety (Leithwood & Jantzi, 2006).

A teacher to be motivated should be helped to evaluate and recognize the need to change his/her perceptions towards a specific direction-action. So, motivation could be considered as the interaction between individual aims and the goal-orientation of the school (Ford, 1992). For this reason, a leader should adopt strategies in order to motivate teachers and coordinate their personal aims with the school ones. The sense of capacity is usually a strong motivating feeling which increases the amount of effort paid, aiming to achieve the common goal. Some of the leadership strategies which could increase the teachers' capacity and as a consequence their motivation is the positive and supporting feedback, the experience shared with the teaching staff and the communication in order

to explain in details the aims and the actions that should be applied (Leithwood & Jantzi, 2006). Positive emotions also, in correspondence with the achievement of a personal goal, seem to have motivational value which could be empowered if the principal expresses his confidence concerning the success attained through positive feedback (Leithwood & Jantzi, 2006).

Having in mind that the effectiveness of employees is highly dependent on whether they are satisfied in the working settings or not, leaders should give great attention to raise teachers' job satisfaction (Heller, Clay and Perkins, 1993). According to Locke (1976), job satisfaction is defined as a positive emotional situation which derives from acceptance of one's job and experience. According to studies conducted, there are several leadership activities, such as initiating structure, which deeply influence the factor of job satisfaction (Nguni, Slegers and Denessen 2006). The more autonomous the teacher is the more satisfied he/she feels in the job settings (Hall, Pearson and Carroll, 1992). Consequently, the principal should not only provide educators with the opportunity to take initiatives but also allow, up to a certain extent, the involvement of teachers in several managerial and decision-making practices (Bogler, 2001). In order to achieve this, the principal should apply more collaborative and less autocratic decision-making styles because, as could be concluded from several theories in organizational psychology (Argyris, 1964; Likert, 1967 (cited in Latham, 2007)), the participation of employees in decision-making procedures ensures their job satisfaction. It has been pointed out that teachers have the intention to be more satisfied when the principal is perceived as a trustworthy person who shares his experience and facilitates communication in the school context (Nguni, 2006).

Organizational Commitment and Organizational Citizenship

Organizational commitment and organizational citizenship are two additional significantly influential characteristics, concerning the employees' effectiveness, motivating them for organizational change (Nguni et al, 2006). Transformational leadership recognizes the importance of those characteristics. Firstly, commitment of organizational members is considered to be one of the central procedures through which individuals come to think their relationship with the organization (Porter et al, 1974). Teachers' organizational commitment is achieved when a) the goal-orientation of the school is broadly accepted; b) teachers desire to remain in the school community and c) they are willing to apply adequate effort for the school progress (Porter et al, 1974). The school leader could influence and empower the organizational commitment of the teachers not only through several practices, but also through his/her behavior. The leader, as a role model, often inspires his followers creating a vision for the future of the whole school community (including the teaching staff), a fact that strongly motivates and inspires teachers to remain in the school and to contribute to this vision. What is more the individualized consideration which is offered to the teachers from the principal, often gives the opportunity for mentoring and supporting the teaching staff towards the goal-orientation of the school, taking into consideration the personal aims, feelings and needs of the individuals and keeping in that way teachers engaged to the school organizational practices (Nguni et al, 2006). Bateman and Organ (1983) defined Organizational citizenship behavior "as a work- related behaviors that are discretionary, not related to formal organizational reward system, and in the aggregate, promote the effective functioning of the organization" (Organ et al, 1990, p.46). A core characteristic of organizational citizenship behavior includes offering help without necessarily expecting a reward.

Going through several conducted researches, leadership seems to be able to affect the organizational citizenship behavior of teachers either indirectly, through its influence on job satisfaction, or directly, through leader's behavior and personal relationship with the teaching staff (Nguni et al, 2006). Organizational citizenship behavior could be empowered via several leadership mechanisms. Firstly, the orientation towards the accomplishment of a specific vision can transform the individual work behavior into a meaningful and important activity. That activity contributes to the school evolvment and helps teachers to obtain not only a better sense of their role in the organization but also a vision about their future as members in this organization.

Clarity about the principal's expectations concerning teachers' working performance makes employees to consider organizational citizenship behavior as part of their role. This stability of the goal orientation and of the working environment make the leader trustful and keep his followers engaged in the school practices empowering though organizational citizenship behavior (Organ et al, 2006).

Additionally, the promotion of collaborative working towards the achievement of common goals exhibits organizational citizenship behavior as teachers think to be more responsible concerning the effectiveness of the group. Furthermore, individualized support, as a leadership strategy, is considered to be really supportive, being an indicator of principal's interest towards employee's satisfaction and needs. As a consequence, the leader becomes favorable to his followers who usually express their satisfaction through citizenship behavior (Organ et al, 2006). In 2006, Ngui conducted a study in Tanzania trying to explore the effects of transformational and transactional leadership practices on teachers' job satisfaction, organizational commitment and organizational citizenship. Going through the study results, job satisfaction is usually the mediator for accomplishing both organizational commitment and organizational citizenship. What is more, transformational leadership practices seem to have quite positive effects on teacher's satisfaction in the school context. The fact that the sample size was quite big (560 teachers) allow for generalizations to be made. However, even though a few interesting findings have been revealed, it should be pointed out that the study is referred to the educational context and culture of Tanzania and not to the Western world.

Another concept that has been applied in education during the last years and is considered to be beneficial for teachers' effectiveness is the teacher leadership. It is a form of collective leadership, where educators develop their skills through collaborative work (Troen & Boles, 1992). The term of teacher leadership suggests a commitment among the school teachers, to share their learning and experiences in supportive school culture (Harris & Lambert, 2003). Research evidence points out that the involvement of teachers in decision-making procedures, as well as their empowerment to adopt leadership responsibilities, increase their confidence and job satisfaction. Furthermore, taking into account the study conducted by Lieberman et al (2000) teacher leadership increases educators' self-esteem and guides them towards motivation and encouragement of their colleagues. Another element is the collaborative climate among the teachers which is a characteristic of teacher leadership practice and reinforces school improvement; a process that allows the professional development of the teaching staff in a learning community through lifelong knowledge sharing (Flores, 2007). Teacher leadership seems to have the potential to structure a collaborative environment, transforming though schools into learning organizations where teachers' isolation is significantly restricted (Muijs & Harris, 2003). The practice of teacher leadership is centrally focused on empowerment, and collaboration; practices that are core characteristics of distributed leadership (Muijs & Harris, 2003). In 2007 Muijs and Harris published an article, based on a study commissioned by the General Teaching Council for England (GTCE) and the National Union of Teachers (NUT), discussing three case studies from three different schools where different levels of teacher leadership are applied. According to the findings, teacher leadership is considered to be a quite important factor of teacher's effectiveness. However, it is usually necessary to provide the teaching staff with the appropriate training in order to provide them with the capacities to take on leadership roles. While each school has been investigated in depth concerning the teacher leadership, the fact that only three schools are included in the article should not be neglected and for, this reason, generalizations should be done cautiously. Researchers conducted on the impact of leadership practices on teachers' effectiveness have confirmed what literature suggests; that leadership can influence factors concerning teachers' professional development.

Leithwood (1994) made a synthesis from different studies and he indicates “people effects” not only as the foundation of transformational leadership but also as one of the most important factors of restructuring schools. According to Leithwood a transformational leader tries to form common goals in order to guide his/her followers towards a specific orientation by offering individualized support.

In these work settings, the principal usually recognizes the difficulties of the staff, seeks for new ideas to resolve them and spends a lot of time to develop the human capital.

More recently, Flores (2007) conducted a study in six schools in northern Portugal trying to find out if school leadership affects the teachers' learning. All interviewed teachers pointed out the central influence of leadership on structuring a well-developed community in which learning is promoted through several improvement projects.

What seems to be quite interesting is the fact that teachers described effective leadership “as being knowledgeable, strong and goal-oriented, but at the same time, flexible, encouraging, supportive helpful and close to staff” (Flores,

2007, p.309); characteristics that match to the transformational style of leadership. While all of the interviewed teachers recognized the strong influence of the leadership practices on structuring a learning community, it is important to bear in mind that the number of the sample is quite small (14 teachers). While the style of transformational leadership indicates positive impacts on teachers' effectiveness, Jackson (2000) suggests that a climate of uncertainty is often created by transformational leaders because of the increased flexibility. However, there are several studies which reinforce the conclusion that the transformational leadership has the potential to empower teachers towards the commitment to change their learning in the organization as well (Bogler, 2001; Fullan, 2002; Day et al, 2001).

While the vast majority of evidence suggests the transformational leadership as an effective leadership style, it is quite important to go through the teachers' perspectives concerning how instructional leadership style could be effective too. Blase and Blase (1999), interviewed 809 teachers in USA to explore how teachers identify effective instructional leadership. According to data provided, instructional leaders could be effective following two practices: by communicating with the teaching staff to promote reflection and by promoting professional development. The first one could be achieved through several activities such as: giving feedback in order to encourage teachers, modeling teaching techniques in the classrooms, giving food for thought via inquiry opinions and giving praise about an effective teaching behavior. The promotion of professional development could be accomplished through other strategies: focusing on teaching and learning studies, empowering collaborative environment where exchange of experience and learning would be facilitated, applying principles of lifelong learning, redesigning teaching programs to achieve effective learning. The fact that the research tool used (questionnaires) was designed in accordance with Blumer's (1969) and Mead's (1934) (cited in Blase and Blase, 1999) theory which is appropriate for research in social settings, strengthens the reliability of the findings. However, the research is conducted exclusively in the USA educational context and as a consequence the conclusions are about this specific context.

Concluding, the findings of the above studies offer useful insights and collectively provide evidence to support the claim that the transformational leadership has the potential to empower teachers towards the commitment.

Conclusion

Current educational research has shown that school has been transformed into a learning organization which needs to be well structured and to renew itself continuously taking into account its present and future needs. Leadership is the mediator which activates inspiration, motivation, support and guidance towards the right direction bringing out the maximum of teachers' potential and achieving school improvement. Perhaps, the most prevalent finding one can draw from the above is that practices such as motivations of educators, job satisfaction in the work settings, organizational commitment, organizational citizenship and teacher leadership are only some of the leadership factors which are considered to be strongly influential concerning teachers' empowerment. What is quite interesting too is that, according to the literature and the evidence provided, transformational leadership seems to include all the appropriate practices that strongly influence teachers' effectiveness. However, regardless of the leadership model employed, this could be effective if the appropriate procedures were applied.

References

- Bamburg, J. and Andrews, R. (1990). School goals, principals and achievement, *School Effectiveness and School Improvement*, 2(3), 175-191
- Bateman, T. S. and Organ, D. W. (1983). Job satisfaction and the good soldier: The relationship between affect and employee citizenship, *Academy of Management Journal*, 26(4), 587-595
- Blase, J. and Blase, J. (1999). Effective instructional leadership: Teachers' perspectives on how principals promote teaching and learning in schools, *Journal of Educational Administration*, 38(2), 130-141
- Bogler, R. (2001). The Influence of Leadership Style on Teacher Job Satisfaction, *Educational Administration Quarterly*, 37(37), 662-683
- Day, C., Harris, A. and Hadfield, M. (2001). Challenging the orthodoxy of effective school Leadership, *International Journal of Leadership in Education*, 4(1), 39-56

- Flores, M. A. (2007). The impact of school culture and leadership on new teachers' learning in the workplace, *International Journal of Leadership in Education: Theory and Practice*, 7(4), 297-318
- Ford, M. A. (1992). *Motivating humans: Goals, emotions and personal agency beliefs*. Newbury Park, CA: Sage
- Fullan, M. (2001). *Leading in a Culture of Change*. San Francisco: Jossey Bass
- Fullan, M. (2002). The change leader, *Educational Leadership*, 59(8), 16–20
- Hall, B. W., Pearson L. C., and Carroll, D. (1992). Teachers' long-range teaching plans: A discriminated analysis, *Journal of Educational Research*, 85(4), 221-225
- Hallinger, P. (2000). A review of two decades of research on the principalship using the Principal Instructional Management Rating Scale, Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association, Seattle, Washington
- Hallinger, P. (2003). Leading educational Change: reflections on the practice of instructional and transformational leadership, *Cambridge Journal of Education*, 33(3), 329-351
- Hallinger, P. and Murphy, J. (1986). The social context of effective schools, *American Journal of Education*, 94(3), 328–355
- Harris, A. and Lambert, L. (2003). *Building Leadership Capacity for School Improvement*. London: Open University Press
- Heller, H., W., Clay, R. & Perkins, C. (1993). The relationship between teacher job satisfaction and principal leadership style *Journal of School Leadership*, 3(1), 74-86
- Huber, S., H. (2004). School Leadership and Leadership development: Adjusting theories and development programs to values and the core purpose of school, *Journal of Education Administration*, 42(6), 669-684
- Jackson, D. (2000). The school improvement journey: perspectives on leadership, *School Leadership and Management*, 20(1), 61–78
- Latham, G., P. (2007). *Work Motivation: History, Theory, Research and Practice*, London: Sage
- Leithwood, K. and Jantzi, D. (1994). Leadership for school restructuring, *Educational Administration Quarterly*, 30(4), 498–518
- Leithwood, K. and Jantzi, D. (2000). Principal and teacher leader effects: a replication, *School Leadership and Management*, 20(4), 415–434
- Leithwood, K. and Jantzi, D. (2006). Transformational School Leadership for Large-Scale Reform: Effects on students, teachers, and their classroom practices, *School Effectiveness and School Improvement*, 17 (2), 201-227
- Leitner, D. (1994). Do principals affect student outcomes? An organizational perspective, *School Effectiveness and School Improvement*, 5(3), 219–239
- Lieberman, A., Saxl, E.R. and Miles, M.B. (2000). *Teacher Leadership: Ideology and Practice*. In *Jossey-Bass Reader on Educational Leadership*, 339–45 Chicago: Jossey-Bass
- Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. In M. D. Dunnette (Ed.), *Handbook of industrial and organizational psychology* 1293 – 1349 Chicago: Rand McNally
- Muijs, D. and Harris, A. (2003). Teacher Leadership- Improvement through Empowerment? : an Overview of the Literature, *Educational Management Administration & Leadership*, 31(4), 437- 448
- Muijs, D. and Harris, A. (2007). Teacher Leadership in (In) action: Three Case Studies of Contrasting Schools, *Educational Management Administration & Leadership*, 35(1), 111-134
- Nguni, S., Slegers, P. and Denessen, E. (2006). Transformational and Transactional Leadership Effects on Teachers' Job Satisfaction, Organizational commitment, and Organizational citizenship Behavior in Primary Schools: The Tanzanian case, *School Effectiveness and School Improvement*, 17(2), 145-177
- Organ, D. W. (1990). The motivational base of organizational citizenship behavior, *Research in Organizational Behavior*, 12, 43 – 72
- Organ, D., W., Podsakoff, M., P. and MacKenzie, S., B. (2006). *Organizational Citizenship Behavior*, London, CA: Sage
- Porter, L. W., Steers, R. M., Mowday, R. T., & Boulian, P. V. (1974). Organizational commitment, job satisfaction and turnover among psychiatric technicians, *Journal of Applied Psychology*, 59(5), 603 – 609
- Silins, H. and Mulford, B. (2002). Schools as learning organizations: The case for system, teacher and students learning, *Journal of Educational Administration*, 40(5), 425-446
- Troen, V. and Boles, K. (1992). *Leadership from the Classroom: Women Teachers as the Key to School Reform*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, San Francisco, CA

Representation of Inequality in Roy's *The Ministry of Utmost Happiness*: A Critical Discourse Analysis

●
Shiv Raj Paudel

Lecturer, Department of English Education
Chautara Multiple Campus

Abstract

*This paper primarily examines Arundhati Roy's novel *The Ministry of Utmost Happiness*, with special attention to its various socio-political issues and its direct relation to Critical Discourse Analysis (CDA). CDA, as it is connected with those issues, this paper brings and applies the concept CDA particularly focusing on assuming and implying, naming and describing, prioritizing and negating as the tools to examine the novel and different aspects of CDA forwarded by two prominent scholars of CDA, Norman Fairclough and Teun van Dijk who have also shed primary light on roles of discourse analysts as social agents for the transformation of society. Similarly, to develop the general concept of the novel, this paper initially discusses the nature of the novel briefly and to bring the different socio-political issues from the novel into forefront, it highlights the issues like inequality, power politics, hegemony, ideology, exploitation, domination, discrimination, injustice etc by exploiting the concept of CDA and its different tools in the facing part of the paper. This examination leads to finding the issues mentioned in the novel are unavoidable agenda of CDA and different tools of CDA describe how discourse pattern is changed. In this way, this paper helps the readers in understanding the concept of CDA and its different tools to treat the discourse pattern in the Roy's novel *The Ministry of Utmost Happiness*.*

Keys Words: inequality, transgender, hijra, power politics, ideology, dalit, and language

Introduction

This present research work on Arundhati Roy's novel *The Ministry of Utmost Happiness* primarily deals with various socio-political issues and its relation with discourse. More specifically, this research aims to critically analyze the discourse in terms of different socio-political issues focusing on inequality in the novel *The Ministry of Utmost Happiness*. For this, firstly it analyzes the text, then Critical Discourse Analysis (CDA) and its relation to the novel later.

The issues mentioned in the novel are the agenda of CDA. Different socio-political issues of the novel are the key concerns of CDA. The novel is blended with different issues like inequality, power politics, hegemony, ideology, exploitation, domination, discrimination, injustice etc. Thus, I have used CDA along with its different tools including naming and describing, implying and assuming, as the lens/tools to investigate these issues because CDA is a type of discourse analytical research that primarily sheds light on the way social power abuse, dominance and inequality are enacted, reproduced and resisted by text and talk in the social and political context.

Similarly, Roy, through this novel has taken the role of a spokesperson to support the oppressed marginalized and the deserted. Her work involves the harsh reality of society. In the novel she does not show any hesitation either to write or speak on any felonious issues. So, as CDA is the voice of muted voice, Roy is also through this novel, is typically giving voice to the voiceless people. Thus, the novel *The Ministry of Utmost Happiness* is the expression of her disgust, anger, dissatisfaction and sympathy and these angers and dissatisfactions are the unavoidable parts of CDA. Furthermore, CDA has the responsibility not just to react to discriminatory practices of the society but also to be proactive and to take necessary

actions to stop such discrimination. So, by using CDA as a tool to examine the novel, I as the researcher expect how CDA encourages resistance to discriminatory practices over the marginalized or unequally treated groups of the story.

Concept of Discourse, Discourse Analysis and Critical Discourse Analysis

The word 'discourse' is generally defined as the study of language beyond sentence. Mills in his book *Discourse* says:

A discourse is not a disembodied collection of statements, but grouping of utterances, sentences, or statements which are enacted within a social context, which are determined by that social context institutions and social context therefore play an important role in the development, maintenance and circulation of discourses. (10)

It clarifies that discourse is the larger units of spoken or written languages such as utterance, sentences, or statements that can be analyzed and interpreted according to different social context. Furthermore, discourse should be grammatically cohesive, unified and contextually meaningful and logical.

Similarly, discourse analysis, on the other hand, studies how sentences are formed or organized into larger units like in conversation, paragraphs and so on. To make it more clear Richards Rodger in his book *Approaches and Methods in Language Teaching* defines discourse analysis as:

The study of both spoken and written discourse is discourse analysis to refer to the study of spoken discourse and text linguistic to refer to the study of written discourse. Discourse analysis deals with how the choices of articles, pronouns and tenses affect the structure of discourse, the relationship between the utterance in a discourse, the moves made by the speaker to introduce a new topic, change the topic assert a higher role relationship to the other participants and, analysis of spoken discourse is sometimes called conversational analysis. Some linguists use the term text linguistics for the study of written discourse. (84)

Rodger gives concrete definition of discourse analysis. His definition makes us clear that discourse analysis is the study of both spoken and written discourse. Similarly, it also makes us clear that how different grammatical items affect the combination of discourse. This idea is solely connected to the text as well. Uses of different articles, pronouns, etc stated in the novella have great impact on the discourse pattern or structure. As an example, we can examine the title of the novella itself. The use of definite article in the title *The Ministry of Utmost Happiness* shows particular world or nation where there is always utmost happiness. So, it shows different grammatical items also affect the discourse pattern and its meaning. But this title itself is an ironical in nature because readers do not find the ministry of utmost happiness in the novel. Thus, Discourse analysis also studies the relationship between language and context in which it is used. It analyzes the meaning and various issues which is commonly found in the discourse. In this sense, discourse analysis offers the insights into the problems and processes of language use.

After the aforementioned discussion on discourse and discourse analysis, this section of the paper leads the readers towards CDA. Critical Discourse Analysis (CDA) is an emerging discipline in various aspects of language related studies in the late 1960s and early 1970s. It primarily studies discourse from politically committed perspectives. It examines how discursive sources like power inequalities, hegemony and domination are maintained and reproduced within specific political, social and historical contents. CDA aims to investigate critically social inequalities as it is expressed, signaled, constituted, legitimized and so on by language use. FairClough's book *Language and Power* is commonly considered to be the landmark publication for the start of CDA; however, the work of Thorn Burry, Wodak, Van Dijk etc

have also contributed a lot for establishment of CDA as a school of investigation.

After knowing the above provided general concept of CDA, there can still be confusion among readers regarding the differences between Discourse Analysis (DA) and Critical Discourse Analysis (CDA). Thus, to remove this confusion, the paper in this part points out how CDA is different from DA. CDA differs from discourse analysis in the sense that a) it implies adopting a critical perspective, b) CDA researchers study discourse by placing texts in their context, rather than as isolated objects, c) CDA is not just analysis of discourse; it is part of some form of systematic trans disciplinary analysis of relations between discourse and other elements of the social process. d) It is not just general commentary on discourse; it includes some form of systematic analysis of texts. e) It is not just descriptive; it is also normative. It addresses social wrongs in their discursive aspects and possible ways of righting or easing them.

Researcher here hopes that the above-mentioned distinctions between DA and CDA have been somehow fruitful to know the concepts respectively. Now, the paper moves to some basic tenets or principles of CDA assuming as the most important portion of CDA. For that the researcher brings the reference from FairClough and Wodak. They have summarized the basic principles of CDA as: a) CDA addresses social problem b) Power relations are discursive c) Discourse constitutes society and culture d) Discourse does ideological work e) Discourse is historical f) The link between text and society is mediated g) Discourse analysis is interpretive and explanatory and h) Discourse is a form of social action. I also claim that, most of the basic principles of CDA mentioned above can be applied in the novella. As the examples, the principle numbered 'a' is concerned with the social problem and so is found in the novella as well. The issues like untouchability, gender discrimination, religious conflict etc are the examples of social problems and these problems are found in the novella as well. Similarly, the principle numbered 'b' is related to power abuse of the novel as utilized by different politicians in the novella. Principle numbered 'd' is associated with the concept of CDA as ideologies are reproduced through language. Thus, these principles of CDA are blended with the novella as well.

Literature Review

Many scholars of literature reviewed this novella from different perspectives. Some reviewers appreciate the novel as identity-based work, while others call it as novel that provides place to social political outcasts; some call it as the lamentation of the sufferer of Kashmir conflict, etc. But none of the critics have used their lens to analyze the novella from the perspective of CDA. Thus, I as a researcher here want to fill this gap claiming that the examination of different issues mentioned in the novella and revealing their relation with CDA also becomes mandatory because the novella consists of different sociopolitical issues which have direct access to CDA. To prove it, I want to mention the previously done reviews of different critics as how they have treated the novella and how the issues mentioned in the novella are interconnected with CDA.

Charles L Larson in his review of the book *The Ministry of Utmost Happiness* points out that the book deals with the issue of *Hijra* who are considered “special or holy people” in one hand and on the other hand they are treated as the “objects of discrimination” (27). He finds the novel highlighting ambivalent treatment towards transgender in India. Anita Felicelli on her book review for Los Angeles Review of Books states “Identity is at the heart of *The Ministry of Utmost Happiness*. Not only India's identity, or Kashmir's identity, but also the identities of individual people, often those considered marginalized” (4). For her, the identity issue as the major concern of Roy in the fiction. Karan Mahajan in his review about the book in New York Times proposes “Set in India in the present decade (with back stories extending into the 1950s), it is a novel about social and political outcasts who come together in response to state-sponsored violence” (1). Mahajan finds the novel bringing back the history of social and outcasts

of India. Alex Clark on his book review “*The Ministry of Utmost Happiness* by Arundhati Roy review – a patchwork of narratives” for The Guardian magazine explains “*The Ministry of Utmost Happiness* is a curious beast: baggy, bewilderingly overpopulated with characters, frequently a chronological, written in an often careless and haphazard style and yet capable of breathtakingly composed and powerful interludes” (2). Clark finds the baggy, bewildered, a chronological and over populated in one hand but being all these the novel has not missed to be a breathtaking work with powerful interludes. Tabish Khair his book review on *The Hindu Magazine* states:

What magic reveals, what magic hides” expresses “Not that this is a perfect novel, or that it even deserves all the hyperbolic accolades being showered on it in certain quarters. But it is more experimental a work than Roy's excellent first novel, *The God of Small Things*, whose radical reputation was far in excess of its structure and style. (2)

For Khair, *The Ministry of Utmost Happiness* is not as stylish and properly structured as Roy's earlier fiction *The God of Small Things*. For him the first work was excellent. He is quite skeptical with his review. Seemita Das in her book review entitled '*The Ministry of Utmost Happiness*' is a melancholic wail out of a war-torn land” for Times of India states “. . .I do know that this book is a lament - lament on the daily struggles for (dignified) survival borne by the scarred populace of war-torn Kashmir . . .” (1). Das regards the fiction as the lamentation of those sufferers who are directly affected by the Kashmir Conflict.

Although the aforementioned critics provided the variety of lens to see the novel from different angles, I find the issue of inequality in relation to CDA quite interesting and relevant for present research. In this regard, the paper includes the concept of CDA, its importance, main tenets and different aspects of CDA and their relation to the novella. For that, the paper primarily applies the concept of CDA forwarded by two prominent figures of CDA Norman Fairclough and Teun van Dijk.

Aspects of CDA and Novella

To FairClough, CDA is defined as a branch of discourse analysis, which is concerned with analyzing opaque as well as transparent structural relationships of dominance, discrimination, power and control as manifested in language as he wrote:

CDA systematically explore often opaque relationships of causality and determination between (a) discursive practices, events and texts, and (b) wider social and cultural structures, relations and processes; to investigate how such practices, events and texts arise out of and are ideologically shaped by relations of power and struggles over power; and to explore how the opacity of these relationships between discourse and society is itself a factor securing power and hegemony. (135)

As he said CDA is concerned with analyzing opaque as well as transparent structural relationships of dominance, discrimination, power and control as manifested in language, so is found in the novella as well. This novel as a discourse represents the social hierarchy and domination. The novella is also blended with various discriminatory practices. The language used by the different characters and the narrator's explanation of different characters using different form of language can be a mode of discourse. Putting it another way, different mode of discourse and different ways of expression by different characters show how they are discriminated from the mainstream. In the name of power politics, socially elite people have dominated and suppressed different untouchable, indigenous and transgender people in the novel using different modes of discourse. As a reference from the novella, researcher here analyzes the language and situation of main character Anjum, a transgender character of the novel. She is the most vulnerable and marginalized character of the novel. She is alienated and treated like in inhuman

way. She is discriminated and abandoned by both from her own home and from society. To show it, the title of the opening chapter that reads "Where do old birds go to die?" (1) This kind of use of language by Anjum as a form of discourse points the fact that old birds like old Anjum in her life are discarded by the society. Such people are dumped like garbage. Not only that the discourse used by the people around the graveyard ridicule and mock her way of living. Many insults her with cruel marks like, "..... clown without a circus, queen without a palace...." (1). This expression of people can be analyzed using the tools of CDA naming and describing respectively. From the above expression, here, I have used the naming words 'clown' and 'queen' to describe Anjum. These naming words imply that the life of Anjum is like clown without circus. This shows that there is no value of living in this miracle world without having any company. Similarly, another naming word 'queen' is juxtaposed with palace. According to the expression, queen without a place is the situation of living alone in the mob of people. Similarly, I have also brought a reference of how Anjum is dominated in Jantar Mantar. During her visit to Jantar Mantar Mr. Aggarawal has arrogantly asked "Who gave this *Hijra* to sit here?" (119). In this expression the collective noun '*Hijra*' is addressed using the determiner 'this'. As we simply know, the determiner 'this' is generally used to point out thing but in the expression, it is used to address a man. Similarly, the term *Hijra* is used as the collective noun to address a particular person. Thus, the above-mentioned expressions reveal the transgender people are treated discriminately and this is a kind of inequality as well. Not only that the above-mentioned expressions are also the examples of discourse and it shows how the main character of the novella Anjum is discriminated and abandoned by the society. We find biased attitude of the speakers. Teun A. Van Dijk too describes the biased attitude of the speaker as a result of the choice of address that "A critical approach to such discourse phenomena must be as subtle as the means of dominance it studies. Thus, an 'impolite' form of address (using first name or informal pronouns) may characterize many discourses of many people in many situations" (261).

Thus, as Van Dijk said different impolite forms of address characterize the discourse of many people, the same impolite forms of discourse to address transgender people in the novella has characterized the situation of transgender people like Anjum in the novella. From eyes of CDA tools I have taken the word 'Anjum'. Anjum is the main character of the novel. In Hindi language the word 'Anjum' is the name of star. Although, the star 'Anjum' is beautiful the transgender person 'Anjum' is not taken as the beautiful name. It is taken as the discriminatory name.

The incident of Gujrat Riot is also associated with CDA where the authoress Roy in the novella as a form of discourse has reflected how transgender character Anjum is unequally treated and victimized in the riot. Roy, in this section does not explain what the reason of outcome of the Gujrat Riot rather she describes what the impact of Gujrat Riot on Anjum (Marginalized transgender character). Anjum is presented as the victim of Gujrat Riot. The impact of Gujrat Riot on Anjum is explained by Roy as:

His inquiries led him to a small refugee camp inside a mosque on the outskirts of Ahmedabad, where he found Anjum in the men's section and brought her back to the Khwabgah. She had had a haircut. What was left of her hair now sat on her head like a helmet with ear muffs? She was dressed like a junior bureaucrat in a pair of dark brown men's terry cotton trousers and checked, short - sleeved safari shirt. She had lost a good deal of weight. (46)

By using CDA, this section of the fiction explains the condition of Anjum as the matter of power use. CDA sees this incident as domination of people which is resulted from the abuse of power. So, the researcher compares Gujrat riot with abuse of power politics due to which many people are victimized. Reproduction of this event through discourse, Roy has shown dominance and power abuse which have direct connection with CDA. We can relate this concept with Van Dijk's concept of CDA. Dijk says "CDA studies the way social power abuse, dominance, and inequality are enacted, reproduced and

resisted by text and talk in the social and political context” (352). Thus, the researcher takes Gujrat riot as the matter of power politics and this riot is occurred in the name of power abuse that has shown dominance and inequality among transgender people. Similarly, Roy in the form of discourse has explained and reflected how transgender people have been victimized in Gujrat riot.

Similarly, Roy in the form of discourse has proved bitter reality of transgendered people. Roy in the novella says, as being a transgender family member, Anjum's mother Janahara Begum does not accept her and finally Anjum leaves home and starts her journey to Khwabgah as a safe place to spend her life. Here, Anjum is only a representative character of transgender community. There are many other Anjums in India who have been paralyzed and treated unequally. Thus, to show catastrophic situation of transgender people in India, the researcher brings the reference of Rajkumar Siwach. Siwach, in his journal Education of "Transgender in India: Status and Challenges" has also asserted some major problems faced by *Hijra* community in India as:

The transgender community faces stigma and discrimination and therefore has fewer opportunities as compared to others. They are hardly educated as they are nor accepted by the society and therefore do not receive proper schooling...They are forced into sex work which puts them at the highest risk of contracting HIV as they agree to unprotected sexual intercourse because they fear rejection or they want to affirm their gender through sex. (20)

This implies that the transgender group is the most marginalized group in India. They are not given equal opportunity in any sector of Indian society. They are always forced to into sexual intercourse that may result HIV. They are deprived from education as well.

Thus, the above-mentioned discriminatory practice over the main character of the novella, Anjum, must have the association with CDA that disseminates knowledge because CDA is an analytical research that primarily studies the way social power use; dominance and inequality are enacted and reproduced in the in the social and political context. To stop this sort of gender biasness, CDA raises its fingers against such unequal treatment and empowers the powerless. To relate this concept of CDA and its role to resolve discriminatory practices, researcher brings the concept of Van Dijk. In the words of Van Dijk;

Critical Discourse Analysis (CDA) is a discourse analytical research that primarily studies the way social power use and inequality are enacted, reproduced, legitimated and resisted by text and talk in the social and political context. With such *dissident research* critical discourse analysts take an explicit position and thus want to understand, expose and ultimately challenge social inequality. This is so why CDA may be characterized as a social movement of politically committed discourse analysts. (466)

This definition of CDA consists of two major parts. The first one supports the notion of discourse as playing a central role in relation to power and dominance within the social order. The second part highlights the critical aspect, discussed above, on the part of analysts to the point that they are characterized as activists in a social movement. In this sense, CDA has the responsibility not just to discuss discriminatory ideologies but also to be protective and to take necessary action to stop such discrimination. As a result, CDA is expected to encourage resistance to discriminatory ideologies in a quest for social change.

So, in the novel the authoress Roy herself has played as a role of social agent. In other words, author has taken the role of a spoke person to support the oppressed marginalized and the deserted. Thus, she can be taken as a discourse analyst or social agent and has fulfilled her duty as expected by Van Dijk.

Another important aspect of CDA is ideology. Ideologies are often produced through discourse. In other words, discourse does ideological work. Much work in CDA is about the underlying ideologies that play a role in the reproduction of or resistance against dominance or inequality. When critical discourse analysts argue that discourse embodies ideological assumptions, they use the term ideology in a 'critical' sense. FairClough understands ideology to be "significant/construction of reality (the physical world, social relation, social identities) which is built into various dimensions of the forms/meanings of discursive practices, and which contributes to the production, reproduction or transformation of relation of domination" (87). This critical conception of ideology links it to be the process of sustaining asymmetrical relation of power and inequalities- that is to the process of maintaining domination. So, ideology for CDA is seen as an important aspect to establishing and maintaining unequal power relation. To link the concept of ideology as provided by FairClough, researcher here relates it to frequently used word *Hijra* or *Kinner* in the novel. The term *Hijra* or *Kinner*, is discriminately named in India. It is a kind of ideology. It is the mistreated and dominating name to the transgender people. As FairClough has said due to the discursive practices this ideology made them powerless. They are treated as subordinating members of the society. Way of perceiving them is different in the society. To add or provide some more information about *Hijra* or *Kinneras* reference to ideology, Puran Sharada in her journal "Subaltern Identity of Transgender: A Prospective of Indian Society" explains Indian term *Hijra* used for the transgender as "the word 'Hijra' the Indian usage has traditionally been translated into English as 'Eunuchs or hermaphrodite' where the irregularity of the male genitalia is central to the definition"(102). According to Sharada, the term *Hijra* in India a sexist discrimination against the transgender community where irregularity of their genitals is central element. It also makes us clear that ideology is one of the significant aspects of CDA and it shapes and reflects ideology. In this sense, our behavior or activities are directly or indirectly controlled by the discourse we are exposed to. CDA deeply analyses and interprets the texts and discourses that are intertwined with ideology. Similarly, there are many ways of learning ideologies like by reading, listening to other group members and so on. That's why; CDA is responsible for creating dominance and discrimination. It is a kind of lens through which we perceive, realize, interpret and understand the world. Another important thing about CDA and ideology is also that CDA changes the ideology. The word *Hijra* or *Kinner* is frequently used word in the novel. It is a concept or ideology of the Indian people and is addressed to the transgender people in India and this word has created discrimination and domination. By using the lens of CDA tool *Hijra* or *Kinner* come under the assuming. The function of assuming is recognized by the process of presupposition and implicature. Similarly, CDA also helps to uproot this sort of discriminatory ideology and assumption and helps to bring social change through socio-political public awareness.

CDA cannot remain alone without language. As we simply know, language is one of the important parts of human life. Through language, both verbal and nonverbal, people can interact, communicate and show the existence of each other. However, today the language is no longer only serves as a means to communicate; the language has become the medium for the construction of life. It has also been used to alter, escorting people, and realize the social power. Van Dijk says "For CDA, language is not powerful on its own; it gains power by the use of powerful people"(120). This explains CDA often chooses the perspective of those who suffer, and critically analyses the language use of those in power, who are responsible for the existence of inequalities and who also have the means and opportunity to improve conditions.

As a form of language, Roy in the novel has included various Hindi and Urdu poems and words according to the need within her fiction. *Gayatri Mantra* can also be found frequently in the novel. Some Hindi words and sentences like *Kinner* or *Hijra*, *Duniya*, *Dalit* and *Aadivasi*, *Bewafa*, *Mohabat*, *Mehfil*, *Haqeeqat* etc. are used in the novel. Similarly, some sentences like *Tu Kinner Kuu yi mandir me aayihoo?* (Why did you come to this temple?) *Main ye duyniya se nafrat hun*, (I hate this world) *Tu mujhse dur mat jao* (Don't go

far away me) etc have been used in the novel to relate the context. These utterances used by different characters in the novel depict how the characters are using language as a form of discourse to show their feeling, emotions and attitudes. Language, as one of the unavoidable aspects of CDA, says that language is a social practice through which the world is represented. In the novel also the language used by the different characters has shown their different backgrounds and situations. Almost every character seems to have some terrible experience of loss—a friend killed in massacre in Gujarat, a father murdered for being an untouchable, an acquaintance beaten to death in the Kashmir resistance, a wife and daughter brutally killed in a crowd shooting. So, that the words or sentences or more specifically languages used by them are different than the language of ordinary men. Sense of loss, hatred, anger, revenge and detestation can easily be found in their language. As CDA is an effective approach for the study of the text, it studies language as a form of social practice and explores the ways how social and political domination are visible in the text. For text analysis, the main assumption of CDA that makes the approach different from that of others is that it translates not only propositional meaning of the text but also its ideological assumptions of the text. By using analytic tools of CDA, it makes visible the way in which the novel and its discourse shape the mind of the readers, for literary texts, by enabling them to comprehend text manipulation and also it helps to know how CDA techniques can help in the formulation of appropriate strategies for reading. Therefore, language is the crux of CDA that shows how it is manifested to reveal the marginalization, domination and penalization of particular group of the society in the form of text or language. Thus, the novel, *The Ministry of Utmost Happiness* can be taken as a form of discourse or text. And CDA studies the language and shows the ways how social and political issues in the novel will be revealed.

Similarly, there is close relationship between critical discourse analysis (CDA) and power. Power relation is an important aspect of CDA. Many linguists are also agreed and opine that there is mutual relationship between critical discourse analysis and power. Power is one of the aspects of CDA and tends to analyze the language of those in power, of those who are responsible for the inequalities in done in a society. Moreover, CDA researchers attempt to know how discourse produces domination, and how power abuse of one group is exercised on others. And how dominated groups may strive to resist such actions. Critical discourse analysis describes the study of the use of language in society in relation to various powers and status exercised by the people in the society. The concept of critical discourse analysis is mainly associated with the idea that language and power are closely intertwined. It is fact that powerful institutions and individuals use language as both a means to construct their power and as a way to maintain it. Therefore, language becomes necessary for the maintenance of power and also helps to establish power and to sustain it. In the words of Van Dijk "CDA is a type of discourse analytical research that primarily studies the way social power abuse, dominance, and inequality are enacted, reproduced and resisted by text and talk in the social and political context"(352). It means CDA as an analytical research focuses on different sort of power abuse, dominance and inequality and these sort discriminatory practices are reproduced by text in the different socio-political context. Crystal also gives some related ideas of regarding critical discourse analysis and its relation to power. In Crystal's words Critical Discourse Analysis (CDA) is a perspective which studies relationship between discourse events and sociopolitical and cultural factors, especially the way discourse is ideologically influenced by and can itself influence power relations in society (123).

It means CDA is none other than a perspective which shows the different discourse events and its relation with power in the society. For Holmes, "CDA investigates how language is used to construct and maintain power relationship in the society; the aim is to show up connections between language and power, and between language and ideology (389)" This is to say, CDA, no doubt is closely associated with power by using language and its effects in the society. Henry Tator, (2002) has also talked about CDA and its relation to power. He says: "CDA's main concern is about the power and use of power

which is reflected in the text and talk of those who struggle to maintain their authority over others, so it is believed that oppression, inequality and biasness would be left unchallenged if the text is not viewed and analyzed keenly and critically"(27).

This definition of CDA also gives clear cut idea about CDA and its concern to power which will be reflected in the text and talk who struggle to maintain their authority over others. He further opines that the issues like oppression, inequality and biasness would be unchallenged if the text is not viewed and analyzed keenly and critically.

The novel *The Ministry of Utmost Happiness* is no doubt intertwined with various political conflicts and riots of different groups. The ultimate aim of such riots and conflicts of the groups is to achieve power and govern over less powerful groups. To make it more clear, various conflicts and riots are mentioned in the novel like, Sikh riots, Kashmir's resistance movement, the Gujarat riot, the Maoist revolution, the oppression over indigenous group, the election of Prime Minister Narendra Modi etc. and these all riots and movements are associated with politics and political power abuse. For the benefit of political leaders, they persuade and lure the common people by using different rhetorical techniques. As CDA says power is nothing but use of language by powerful institutions like political parties, organizations and so-called elite people. To show an example of power abuse, researcher, here relates the situation of *Naxal* in the forest where there is state's oppression over indigenous groups. This situation of power abuse is solely associated with CDA. Roy narrates the situation of indigenous groups in *Naxal* as:

In 2008, the situation much worst inside the forest. Operation Green Hunt is announced by Government. War against people. Thousands of police and paramilitary are in the forest. Killing *Adivasis*, burning villages. No *Adivasi* can stay in her house or their village. They sleep in the forest outside at night because at night police come, hundred, two hundred, sometimes five hundred police. They take everything, burn everything, steal everything. Chickens, goats, money. They want *Adivasi* people to vacate forest so they can make a steel township and mining. (421)

The above-mentioned discourse is an example of power abuse. CDA also takes the incident from lens of power abuse. This discourse is the domination of the powerful state over powerless. In our general sense, power abuse means domination of one group over another group. Power, in CDA, is everywhere and no language in use can ever be 'neutral' or 'objective' and no discourse can ever be free of power and the exercise of power. Power is not derived from language, but language can be used to challenge power.

To show the effects of discourse as a form of power, the paper again brings an incident of Saddam Hussain in the novella. Saddam Hussain whose original name is Dayachand, is a young *Dalit* man born in a family of skinners. The narrator says "He was born into a family of *Chamars*- skinners- in a village called Badshahpur in the state of Haryana" (85-6). This means he is presented as the untouchable class person having a family profession of skinning. Hussain's father is falsely accused of killing a cow. The skinners were not killing cows for the skinning rather they used skin of the dead animals. As skinners were victims of class discrimination in the Indian society, his father committed suicide due to the high pressure of Hindu organizations. Dayachand explains to Anjum about using the name of Saddam Hussain as "I want to be this kind of a bastard. I want to what I have to do and then, if I have to pay a price, I want to pay it like that"(60). It shows Dayachand wants to take revenge with those Hindu nationalists who pressured his father for suicide. The term "pay a price" refers to the price for making his father suicide. Dayachand is fascinated by the bravery of Saddam Hussain. Thus, he wants to fight to those Hindus activists as Saddam Hussain did.

As taking reference from the above domination over *Dalit*, CDA takes this incident from eyes of power

abuse. Father of Dayachand committed suicide due to the high pressure of Hindu organizations. CDA takes Hindu organization as the elite class members of the society and this elite class members or organization have dominated the lower-class people. It is no doubt a kind of power abuse. In the name of power many lower-class people in society have been victimized from the so-called powerful people or organization. Similarly, the incident also makes clear that CDA provides awareness to raise finger against such malpractices in the society. For that, the researcher takes the character Dayachand. Sense of revenge can be found in the utterance of Dayachand. As he said, he wants to be a 'bastard'; it shows he is against of such malpractice. Thus, CDA also helps to go against such malpractices found in the society as Dayachand in the novella did. It also shows that CDA not only raises the issue of transgender and other politically connected issues but also focuses on various malpractices of the society. Roy, through her novella has stated many other issues or malpractices which are privileged in the Indian society and those issues have direct attachment with CDA.

Conclusion

Now, it has been crystal clear to the readers that the novel *The Ministry of Utmost Happiness* is intertwined with religious belief, gender identity, ethnicity, history, power and politics and so on. The fiction holds the unbearable truth of society such as wretched condition of minorities, humiliated life of transgender, mediocre government, life of naxals, rape, murder, and moreover the story is about the marginalized group of people who are victim of injustice, inequality and prejudice. All these issues are closely associated with CDA. Therefore, critically analyzing the discourse in the novel in terms of these issues including inequality, gender identity, historiography, ethnicity, politics and religion is the thrust of this research work. Since it is the time of growing tension of the status of language in the world, it is relevant to discuss about the CDA. It is largely associated with the power, politics and ideology that exist within society where discourse is produced and understood.

Finally, researcher finds the fiction as the best novel to talk about various socio-political issues and its relation to CDA. The fiction provides proper position to the marginalized and unequally treated people. At this situation, CDA can be a voice for the marginalized and paralyzed people. Similarly, role of CDA analyst is crucial to address the issues and bring social transformation. So, to study how several forms of inequality are expressed, enacted, legitimated and reproduced in discourse CDA is taken as a tool to examine the text. Furthermore, the novel *The Ministry of Utmost Happiness* is not only one novel to show the various socio-political issues, there are also many texts and novels that talk about these issues. Just researcher has taken this novel as an example to show the various forms of inequalities and other issues and its relation to CDA. Thus, researcher, here, believes that it is justice to analyze the texts using CDA as a tool to examine the text.

References

- Clark, Alex. "*The Ministry of Utmost Happiness* by Arundhati Roy reveiw - a patchwork of narratives." *theguardian.com*, *The Guardian*, 11 June 2017,
www.theguardian.com/books/2017/jun/11/ministry-of-utmost-happiness-arundhati-roy-review. Accessed 16 July 2017.
- Crystal, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 4th edition, Blackwell Publisher London, 2003.
- Das, Seemita. "Review of *The Ministry of Utmost Happiness*" *timesofindia.com*, *Times of India*, 30 May 2017, *WWW*
timesofindia.indiantimes.com
 /articlesow/58910772.cms. Accessed 16 July 2017.

- Fairclough, Norman. "Critical Discourse Analysis." *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, edited by James Paul Gee and Michael Handford, Routledge, 2012, pp. 80-139.
- Felicelli, Anita. "Outside Language and Power: The Mastery of Arundhati Roy's *The Ministry of Utmost Happiness*." *lareviewsofbooks.org Los Angeles Review of Books*. 21 June 2017, www.lareviewsofbooks.org/article/outside-language-and-power-the-mastery-of-arundhati-roys-ministry-of-utmost-happiness/#! Accessed 16 July 2017.
- Henry, Tator. *Discourse of Domination*. Toronto University Press, Toronto, 2002.
- Holmes, Jane. *An Introduction to Sociolinguistics*. Longman, London 2004.
- Khair, Tabish. "What magic reveals, what magic hides." *thehindu.com, The Hindu*, 10 June 2017, www.thehindu.com/books/arundhati-roy-the-ministry-of-utmost-happiness-review/article_18910916.ece. Accessed 16 July 2017.
- Larson, Charles. "Review: Arundhati Roy's *The Ministry of Utmost Happiness*". *counterpunch.org, Counterpunch*, 16 June 2017, www.counterpunch.org/2017/06/16/review-arundhati-roys-the-ministry-of-utmost-happiness. Accessed 16 July 2017.
- Mahajan, Karan. "Arundhati Roy's Return to the Form That Made Her Famous." *nytimes.com, The New York Times*, 9 June 2017, www.nytimes.com/2017/06/09/books/review/arundhati-roys-return-to-the-form-that-made-her-famous.html. Accessed 16 July 2017.
- Millis, Sane. *Discourse*. Routledge, 2017, pp.8-13.
- Raina, Javed Ahmad. "The Ministry of Utmost Happiness. Book Review: A Chronicle of Death and Resurrection." *New Man International Journal of Multidisciplinary Studies*, vol. 4, no. 11, 2017, pp.44-46.
- Richard, Rodger. *Approaches and Methods in Language Teaching* Longman London, 1999, pp.83-89.
- Roy, Arundhati. *The Ministry of Utmost Happiness*. Penguin Random House India, 2017.
- Sarada, Puran. "Subaltern Identity of Transgender: A Prospective of Indian Society." *International Journal of Research-Granthaalayah*, vol.4, no.9, 2016, pp. 101-104.
- Siwach, Rajkumar. "Education of Transgenders in India: Status and Challenges." *International Journal of Research in Economics and Social Science*, vol.6, no.11, 2016, pp. 15-24.
- Tannen, Daury and Ellige, Heidi. *The Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell Publishers Ltd UK, 2015.
- Van Dijk, Teun A. "Principles of Critical Discourse Analysis." *Discourse & Society*, vol. 4, no. 2, 1989, pp. 256-473. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/42888777.

Discovering the disposition of a Woman in Maya Angelou's "Phenomenal Woman"

●
Jashmin Lama

Lecturer, Department of English Education
Chautara Multiple Campus

● ● ●

Abstract

A lyrical poem and witness of racism that opines the world convention and stereotype which challenges the prejudice of patriarchal society and restore them with the authentic, real and alive self. With her lyrical technique she has proclaim with-setting and change that doctrine, hegemonies and methodology that have suppressed black woman. This paper describes her poetical themes which merely accentuate the passionate and direct feel by women themselves, self-knowing and self-confident. Also depicts about a woman as more than the sum of her parts. She is confident, enigmatic, and magnetic. Potentially can identify her without any stereotype. Furthermore, this paper follows analytical technique.

Keys Words: stereotype, empowerment, patriarchal, prejudice.

Introduction, Literary world of Maya Angelou

Maya Angelou (1928-2014), a dancer, film producer, television producer, playwright, actress, civil rights activist, film director and above all as a poet. Angelou published her autobiography *I Know Why the Caged Bird Sings* and "its success signal" [led] the existence of a market for works by black women" in 1960's. Maya Angelou wrote poems about segregation and discrimination toward African-American in the United States and some of her poems talk about identity and the issue of racism. Maya Angelou is one of woman writers who use feminism approach in her work. In her poems, Angelou expresses about the woman during racial discrimination, segregation, and male domination. Therefore, the researcher prefers to select Maya Angelou's works to be analyzed. She is also known for her long poem "On the Pulse of Morning" which she was invited to read out at the inauguration of President Bill Clinton in 1993. Lyman. B. Hagen aptly points out that Angelou "has always had a dedicated audience... At her public readings, a generally balanced cross-section, male and female, black and white, are in attendance. Some admirers of her poetry have been so impressed with its rhymes, rhythms, and content that they themselves have been encouraged to write" (Hagen, 118) Angelou thus has continued to inspire generation of poets, artists and even ordinary people. She has produced a number of collections of poetry, her popular volumes of poetry are „Just Give me a Cool Drink of Water „for I Dillie (1971), *And Still I Rise* (1987), *The Complete Collected Poems of Maya Angelou* (1993), *Phenomenal Woman* (1994), *A Brave and Startling Truth* (1995), etc.

Angelou's works have been duly noted for the empowerment of the female voice and also become a platform to focus the cause of African woman. The reflect on women's space led to her moving away from the surrounding predominantly male, angry voices of protest. Rather she took upon herself the responsibility to refute hegemonic, and insist to put into practice what bell hooks in her book succinctly stipulates, "It is essential for African American women to recognize the special vantage point, our marginality gives us and make use of this perspective to understand the dominant racist, classist, sexist hegemony as well as to envision and create counter-hegemony to take action". Her work successfully demonstrates such usage.

Literature Review

Gouthami K (2018) This paper focuses on the issue of Multi-faceted personality by dealing especially with Maya Angelou poetical themes. It is the lyrical witness of racism in the U.S. A phenomenal woman has just passed into history where she will illuminate its pages as she did with countless people whose lives she touched with her incandescent words in her poetry.

Jayageetha P et al (2018) Feminist critics analyze and focuses on how the text discussed gender relations and sex differentiation. Maya Angelou is a feminist writer and her work encompassed the struggles and triumphs of a black woman in America. This poem celebrates the power of a woman and the speaker is portrayed as a strong and confident woman. Her power, her behavior and her confidence become the inner mystery that makes her to be a phenomenal woman.

Indiani Eka Permatasari et al (2016) This paper examines the discrimination toward black woman which appears in Maya Angelou's poems. In this case, the researcher chose three poems of Maya Angelou. Those are "Still I Rise", "Phenomenal Woman", and "Caged Bird". In other to discover them, the study was conducted by using feminism theory and also historical and biographical approaches. It focuses on words, lines, and stanzas of the poems. The research was conducted with the following statement of problems: (1) what is the dominant type of feminism in Maya Angelou's poems? (2) What are the reasons of using feminism perspective in Maya Angelou's poems? (3) How are the images of black woman described in Maya Angelou's poems? The research is conducted by descriptive qualitative because the result of the data is word, sentence, and language.

Rohmania Rista (2014)

The writer presents the research on intrinsic analysis on Maya Angelou's Phenomenal Woman and Still I Rise poems. Intrinsic element is one part of structuralism approach. The aim of this research is to find out the intrinsic element of Angleou's poems and how the intrinsic elements describe the woman figure in those poems. The design of this research is descriptive qualitative. It describes the intrinsic element and the figure of black woman in those poems.

None of the researchers mentioned above have not used their research lens to describe the poetry from the perspective of disposition of a woman. Thus, reflection of disposition of a woman is the thrust of this study. Apart from this, this work will be a valid resource for those who are willing to carry out any research work related to this topic.

Phenomenal Woman

Maya Angelou, a Afro American prolific writer of poetry and author of lyrical poem "Phenomenal Woman" that portray an important message to the world convention and stereotype towards black woman. Empowerment comes from being confident in who you are with the innate color that exists within you. She not only expresses the world about what makes her beautiful but desire everywoman to know about it and expresses it in various ways. Similarly, it opines that the patriarchal society's perception on perfect woman, actually how they should look is ridiculous. Breaking all features and such sort of stereotype she describes her own body which is not perfect but hold inside unseen inner mystery which is unable to observe by the society.

Phenomenal Woman was published in 1987 and was consist in And Still I Rise, a collection of poems that has potential to set free to many suppressed women. Since then, the poem has been adapted and used

by associations and group world-wide involved in protest and political issues around women's inequality. The mindset for creating it is, to aware and alert female to love and enjoy their innate appearance and be confident enough to defeat the world. 'Phenomenal Woman is a direct and passionate poem no doubt, you can feel the speaker's need to lay things out just as they are, yet it also contains the seed of self-knowing, of self-confidence. 'A wise woman wishes to be no one's enemy; a woman refuses to be anyone's victim.' And it does convey the idea that no matter the pressures of society to conform and be who others want you to be, inner self-belief is the phenomenal bit. Once this is accepted, you will be a happier and more complete person, a phenomenon. 'I love to see a young girl go out and grab the world by the lapels. Life's a bitch. You've got to go out and kick ass.' In nutshell, this poem emphasizes that a woman is more than the sum of her parts, much more. She is enigmatic, magnetic and is also capable of defining her own beauty for that you must identity confidence in oneself and celebrate your beauty.

“Phenomenal Woman” is one of the famous and great inspirational poems. The poet through this melody glorifies the inner beauty of the black woman which makes her phenomenal. The "Phenomenal woman" according to Angelou, "should be tough, tender, laugh as much as possible, the struggle for equality continues unabated” (Angelou 1993: 7). The poet gives a message of self-confidence, pride and courage to the black woman and warns the male dominated society not to underestimate the power of black woman. She says:

Pretty women wonder where my secret lies. I'm not cute or built to suit a fashion model's size
But when I start to tell them

They think I'm telling lies. (Stanza 1)

The poem is written in free verse, with an irregular rhyme scheme. Examining Angelou's word choice, one cannot escape her decision to use the word 'Phenomenal'. With the simple language there is connotative meaning u find which signifies the inner beauty of a black woman. The poet stresses upon the fact that a woman's beauty, grace and power come from her intrinsic womanliness. The author tries time and again to demonstrate her innate womanliness and its power by indicating in the first stanza, she enumerates: “It's in the reach of my arms, the span of my hips, the stride of my step, the curl of my lips”. The poet is very confident and proud of her physical appearance and is not ashamed of her black skin. Angelou says to them this beauty and power is mysterious force, unknowable even when they directly shown.

Identity of African Women in poem “Phenomenal Woman”

With the publication of 'I know Why the Cage Bird Sing', Angelou publicly discussed the aspects of her personal life. She was respected as spoken person for Black people and woman, and her works have been considered a dense of Black culture. The content of those poem is about the black women who lives among Whites. But in this poem, Angelou tried to send a message to the readers to appraise themselves although their physical appearance is not perfect. Similar to the poem “Still I Rise”, this poem was also written on second waves because the second waves are begun on 1960. That's why in this poem found some liberal feminism which shows the woman capability and power.

In this poem the researcher also found Marxist and socialist feminism because according to the time this poem published, Women's liberation grew out and provided alliances with Marxist and Socialist feminisms in areas such as the criticism of the dual workload for women working outside as well as inside the home, the demand of equal pay for equal work, and a breakdown of the gendered division of the educational system and the labor market.

Maya Angelou as spoke person in this poem accented a woman as a great who has high confident. These lines portray the proud feel of Maya Angelou being a woman and phenomenal. It's in the reach of my arms, The span of my hips, The stride of my step, The curl of my lips. I'm a woman Phenomenally. Phenomenal woman, That's me. (Phenomenal Woman, 1st stanza)

One most often defines the word as meaning extraordinary and impressive, and Angelou was certainly reveling in being an extraordinary and impressive woman. In every stanza, she presents that every sum of her body is praiseworthy. Angelou addressed this poem to those with the stereotype which believes beautiful meant having slim body, thin lips, and small hips.

Maya Angelou also discloses how the society observe her, how the men see her, and how the history sees her as the black race. It is elaborated by the third stanza: Men themselves have wondered What they see in me. They try so much But they can't touch My inner mystery. (Phenomenal Woman, 3rd stanza)

Those lines convey that men were unable to understand the mystery behind the drastic action that black woman possess. Men believed that since majority of black women did not take action to try and change their inequality that it was incredible only one woman would take such action.

Maya Angelou also tries to manifest her inner beauty by caring to each other as a woman and mother below.

It's in the click of my heels, The bend of my hair, the palm for my care.

(Phenomenal Woman, 4th stanza)

Angelou tries to exhibit the positive aspect of being woman. In line "It's in the click of my heels", Maya Angelou here appear herself as a confident woman. Meanwhile in line "The palm of my hand" showed her caring to others. From the whole stanza the researcher concluded that it is above the prevailing patriarchal perception of physical beauty which is not determined by the beautiful face or good looking but how a woman become a good person and proud of herself with her innate appearance.

Stanza 1: "Phenomenal Woman" begins with a savage attack on stereotypes. She proudly declares that neither she has an hourglass figure, nor she has a cute face. Her success without essential feminine traits surprises pretty women and they often want to know the secret of her success. She describes her secret saying that it comes from her confidence, the way she stretches her arms, the way she walks, the rhythm of her hips and also the way she smiles. Her entire body is an expression of womanliness. She concludes the first stanza by declaring

herself as a „phenomenal woman“. This phrase is a double-edged sword. The word "phenomenal" signifies her talismanic physical structure as well as her towering personality.

I walk into a room Just as cool as you please, And to a man,

The fellows stand or

Fall down on their knees. Then they swarm around me, A hive of honey bees. I say, It's the fire in my eyes, And the flash of my teeth, The swing in my waist, And the joy in my feet. I'm a woman Phenomenally. Phenomenal woman, That's me. (2nd Stanza)

Stanza 2: Next here, the men who are impulsively drawn to the phenomenal woman, some even start to worship her, or else cannot sustain a standing position. There's a sort of spell cast over these males who act as honey bees around the hive.

There is chemistry at work here and the reason why the men are all a buzz? It's the fire, flash, swing and joy - the passionate heat as she looks at them, the gleaming white set behind the smile, the sensuality and sexuality, the enthusiasm of the dance.

Despite contradictory attitudes towards feminine traits - ideally beautiful – she the phenomenal woman can allure the opposite sex, simply by entering a room.

Stanza 3: In the third stanza, she states that she remains an enigma to men. Men leave no stone unturned to unravel her mystery but they fail miserably. She indicates to them that her mystery is not obscure but clearly expressed in her gesture from the curve of her back, to her smile and rhythm of her bosom. This unresolved mystery, Maya feels, makes her so coveted amongst the men. She says she is a supreme woman, “Phenomenally/ Phenomenal woman/ that's me”.

Stanza 4: she directly appeals to the reader; the speaker lays it on the line and attempts to clarify all that has gone on in the previous three stanzas. She can hold her head high because of what she is proud of being an individual and woman no ought to kowtow to society and its false stereotypes, its idea of what a beautiful female should like and aspire to be. It's the click, bend, palm – all what is needed is the way she is full of energy and verve, the way she lets her hair fall naturally, how she embrace and honestly approach to life, the way her compassionate nature is essential. The phenomenal woman's humility and respect for other's space, her dignity and inner strength mean she disseminate her qualities or sought-after. No. Her essence, her wellbeing, goes far deeper.

Conclusion

Maya Angelou is one of the remarkable African-American writers and through this poem she mentioned the new understanding of thinking to all the black women out there. Angelou asks woman to be confident and to break the stereotype of society i.e. the criteria of beauty (slim, white, blond, straight hair). She emphasizes the spirit of black woman and is praised for that. She is known well for portraying the life of Black people especially women. She has inspired people through her powerful writing and black people who have been struggling to overcome prejudice. In her works, she often mentions racial issues and women empowerment. With the depth examine of every line in stanza, researcher found the answer of the research problem. Meanwhile, in poem “Phenomenal Woman” the dominant type was Liberal Feminism because the theme of the poem was the idea of beauty, to embrace who she is instead of trying to fit in with arbitrary social standards. As she says woman are wonderful and beautiful despite the conventional beauty standard. She further accented that confidence, happiness, and passion are the essential for woman to be beautiful defying conventional ideals. Then, in poem “Phenomenal Woman”, Angelou showed that being a woman is not determined by aesthetic values but it is about how a woman becomes a good person and proud of herself by enjoying her innate beauty. In the poem the speaker repeats “Phenomenally, Phenomenal Woman, That's me” in every stanza. This line presents herself as an exuberant and lively woman who has adequate of confidence, regardless of anyone else stereotype perception.

in poem “Phenomenal Woman” the dominant type was Liberal Feminism because the theme of the poem was the idea of beauty, to embrace who she is instead of trying to fit in with arbitrary social standards. As she says, women are wonderful and beautiful despite the conventional beauty standard. She further

accented that confidence, happiness, and passion are the essential for women to be beautiful defying conventional ideals. Then, in poem “Phenomenal Woman”, Angelou showed that being a woman is not determined by aesthetic values but it is about how a woman become a good person and proud of herself by enjoying her innate beauty. In the poem the speaker repeats “Phenomenally, Phenomenal Woman, That's me” in every stanza. This line presents herself as an exuberant and lively woman who has full confidence in her worth, regardless of anyone else perception.

REFERENCES

- Angelou, Maya. *The Complete Collected Poems of Maya Angelou*. New York: Random House, 1994. Print.
- Angelou, Maya. *I Know Why the Caged Bird Sings*. New York: Bantom Books, 1971.
- Gouthami, Dr.K.(2018), A Brief Study on Finding the Characterization of Phenomenal Woman by Maya Angelou, *Journal of Anyeshana's International Research in Education, Literature, Psychology and library Science*
- Hook, B. 2000. *Feminism Is for Everybody: Passionate Politics*. Cambridge: South End Press. 7 Brookline Street.
- Jayageetha, P., Dr. S. S. Jansi Rani (2018), “Image of Woman: A Feminist Reading of Maya Angelou's Phenomenal Women”, *Journal of English Language and Literature (JOELL)*, Vol No: 5, Issue No: 1, PP: 383-386
- Kalyani, Dr. (Mrs.) Usha. (2008), *Black Autobiography: Maya Angelou Tells Her Tale, Critical Essays on American Literature*. New Delhi: Sarup and Sons. rep., 190. Print.

A Comparative Study of Holistic Growth amongst Student-Centered and Teacher Centered Learning Institutions

●
Narad Bahadur Dhama

HoD

Faculty of Management

Abstract

Student-Centered learning is an approach that minimizes instructor's ability by allowing instructors to employ a variety of teaching methods versus one single method of teaching. Teacher-centered learning is transmission of knowledge where school teachers are primary information given and evaluator and student role is passively receiving information. The objective of the study is to observe the five-comprehensive aspect of one's growth: namely personal, professional, social, environmental and temperamental. It is also to compare the holistics learning of the student in all the five areas at student-centered and teacher-centered learning institution respectively. The focus-group interviews and thematic analysis of 40 students and 20 teachers was the medium to conduct the study. The result emphasized on the cooperative collaborative and supportive learning patterns in school & also concluded that effective use of technology, dynamic teacher education, and intensive training program for teacher and parents can improve the quality and quality of learning to the increasingly diverse student population. The result declared more holistic learning in student-centered learning institutions.

Keys Words: Learning, Holistic growth, Dynamism.

Introduction

"Instead of a national curriculum for education, what is really needed is an individual curriculum for every child."

The aforementioned quote by Charles Handy conforms to the diversity of opinions the academicians have today with respect to learning at schools. It is a subject about which discussion. The learner-centered/ student-centered label now gets attached to teaching strategies, teachers, classes, programs, departments as well as institutions.

Student-centered teaching method focuses on the learners. It involves variety of methodological learning patterns such as active learning, in which student solve multiple problems, answer questions, formulated/ fabricate questions of their own, discuss, explain, debate, or brainstorm during classes; cooperative learning, in which student work in team on assure both positive interdependence and individual accountability; and inductive teaching and learning, In which students are first presented with analytical challenges and learn the course material in the context of Addressing those challenges. Student centered also focus on inductive measures that include inquire-based learning, case-base instructions, problems-based learning, project-based learning, discovery learning, and just-in-time teaching.

Teacher-centered learning is transmission of knowledge where school teachers are primary information gives and evaluators and students rule is passively receiving the given information. Teachers herein are the main authority figures and students are viewed as "empty vessels" whose primary role is to passively gather information through mediums of lectures and direct instructions and with the end goal of testing and assessment. In this type of learning, teaching and assessment are viewed as two separate or distinct entities. Student learning is measured through objectively scored tests and assessment.

Development is holistic; it consists of inter- dependent dimensions. This means that the child's development cannot be fragmented into health, nutrition, education, social, emotional and spiritual

variables only. They are all interconnected in a child's life and are developing simultaneously. A holistic approach to child development seeks to simultaneously address the physical, emotional, relational, intellectual and spiritual aspects of a child's life. The importance of the holistic approach is that children learn different things at different stages of life and that their learning leaves a permanent mark in their lives. Holistic development is the overall development of all areas of development in children i.e., personal, professional social environment and temperamental.

Objectives of the study

- To determine the impact of holistic learning on students at school level.
- To observe the five comprehensive aspects of the child's growth: namely personal, professional, social, environmental and temperament in the naturalistic setting.
- To compare the holistic learning of the student in all the five areas at student-centered and teacher-centered learning institution respectively.

Hypotheses

There is more holistic learning amongst children of student-centered learning institutions than teacher-centered learning institutions.

Methodology

Sample

This qualitative study sample was conducted on 40 students and 20 teachers from student-centered learning institutions and 40 students and 20 teachers from teacher-centered learning institutions of leading in Chautara, Sindhupalchok/ Siddhi Ganesh and Krishna Ratna Secondary schools. Students' participants age range was kept from 14 to 17 years i.e., from classes XIth and XIIth.

Procedure

The participants were psycho educated regarding the nature, purpose, and the objectives of the study and informed consents were taken from them. In all a sample of 40 students and 20 teachers from leading Chautara, Krishna Ratna Secondary Schools were randomly selected for focus group interviews.

Further for analysis, thematic analysis was conducted on the collected data.

Tools used in the study

Focus group interview: These extensive interviews of a sample of 40 students and 20 teachers from leading Chautara / Krishna Ratna Secondary Schools were conducted. A set of 15 structure questions were asked from them and the responses of each participant was recorded from analysis.

Results and Discussions

The study was conducted to investigate the following objectives:

- To determine the impact of holistic learning on student at school level
- To observe the five-comprehensive aspect of the child growth: namely personal, professional, social, environmental and temperamental in the naturalistic setting.

- To compare the holistic learning of the student in all the five areas at student-centered and teacher-centered learning institution respectively.

A Comparative Study of Holistic Growth amongst Student-centered and Teacher-centered...

The results of the study were analyzed based on the response collected from the entire sample on the structured questions asked to them in a face interview.

The results are described in the tabular format post the application of thematic analysis on the verbal exchange of participants.

Table 1. Result of Thematic Analysis of the collected Data

SUBTHEMES CONCEPTS THEMES

- Teaching methods refers to the general principle, pedagogy and management strategies used for classroom instruction.
- Application of a teaching method depends on what fits the educational philosophy, classroom demographic, subject area and school mission statement
- Teaching theories primarily fall in two categories or "approaches"- teacher - centered and student-centered: Instructional Methodology / Teaching methods are primary aspect that impacts the learning of the student in great measures. Emphasis is on Transmission and construction of knowledge using multiple measures of learning. Student centered Learning Institutions promote Inquiry based and cooperative learning patterns.

Teacher centered learning institutions promote Direct instruction and Formal authority mediums of learning.

- Teaching and assessment determines the paradigm of learning in students.
- Role of the teacher is crucial in representing successes in higher education through documentation of effective teaching and learning.
- Student centered learning Institutions promote the Professor's role as to coach and facilitate and Professors and students evaluate learning together.
- Teacher centered learning institutions promote Professor's role is to be primary information giver and primary evaluator. The student-Centered teacher's role is to facilitate growth by utilizing the interests and unique needs of students as a guide for meaningful instruction. Instructors have to adapt to the role of facilitators and not teachers. Teacher-centered learning is where the classrooms focus is essentially on teaching the curriculum.

The teacher determines what ought to be taught, when, how and in what time frame. The curriculum that must be covered throughout the year takes precedence. Regardless of variations in developmental levels, all children are exposed to the same content in the same time period. Student learning is the strongest criterion for evaluating effective teaching.

Teachers who are here to learner-centered classrooms are influenced strongly by constructivism. Constructivism holds that prior knowledge forms the foundation by which new leaning occurs.

Teachers who are here to curriculum centered classrooms are influenced greatly by the standards-based movement. All students are taught the same body of knowledge.

- Student-centered learning aims to develop learner autonomy and independence by putting responsibility for the learning path in the hands of students
- In a student-centered classroom, students choose what they will learn, how they will learn and how they will assess their own learning.
- In a teacher-centered classroom, teachers choose what the students will learn, how the students will learn and how the students will be assessed on their learning
- Social constructivism not only acknowledges the uniqueness and complexity of the learner, but actually encourages, utilizes and reward it as an integral part of the learning process.
- Knowledge should be divided in to different subjects or compartments, but should be discovered as an integrated whole
- Learner should constantly be challenged with task that refers to skill and knowledge just beyond their current level of mastery. Student –centered learning aims to develop learner autonomy and independence by putting responsibility for the learning path in the hands of students.

Student-centered learning simply refers to educational mindsets or instructional methodologies that recognize individual differences in learners.

Teacher-centered learning situates the teacher as the primarily "active" role while students take a more 'passive" receptive role teacher-centered education ignore or suppress learner responsibility. Constructivism is a theory describing how learning happens, regardless of whether learners are using their experiences to understand a lecture (Student Centered Learning).

social constructivism emphasizes the importance of the learner being actively involved the learning process (Student Centered Learning), unlike previous educational pedagogy (Teacher Centered Learning) where the responsibility rested with the instructor to teach and where the learner solely played a passive and receptive role.

Student-centered learning is educational progressiveness in nature and experiential education based. Teacher-centered learning is restricted, curriculum based and non-experiential in nature. Learners with different skill and backgrounds should collaborate in task and discussions to arrive at a shared understanding of the truth in a specific field (Duffy and Jonassen 1992)

They also stress the need for collaboration among learners (Student-centered learning), in direct contradiction to traditional competitive approaches (Teacher-centered Learning).

In reference to Table 1, the thematic analysis of the data collected reinforced the following ideology. It was discussed that the Existing academic system limits creative thought and therefore requires drastic changes in teaching and learning methodologies.

- Learner-centered teacher teach students how to think, solve problems, evaluate hypotheses and further all those learning skills are essential to mastering material in the particular discipline. Researches consistently conform that learning skills develop faster if they are taught explicitly along with the content.

- Learner-centered teaching encourages student to reflect on what they are learning and how they are learning it. There is constant challenge on student assumption about learning and regular encouragement to accept responsibility for decisions they make about learning; like how they study for exams, when they do assigned reading, whether they revise their writing or check their answer. The goal is to make students aware of themselves as learners and to make learning skill something student want to develop.
- In teacher centered education, the teachers make too many of the decisions about learning for students. Teacher decide what students should learn, how they learnt it, the pace at which they learn, the conditions under which they learn and then student determine whether students have learned, thereby the motivation to learn decreases and teacher become dependent. Learner-centered teaching motivates student by processes. Learner-centered teachers search out ethically responsible way to share power with students.
- Learner-centered teaching encourages collaboration. Learner-centered teachers work to develop structures that promote shared commitment to learning. They see learning individually and collectively as the most important goal of any educational experience.
- Formal authority teachers (Teacher Centered Education) are in position of power and authority because of their exemplary knowledge and status over their students; their classroom management styles are traditional and focus on rules and expectations. In Student centered Learning, both students and educator undergo the learning process together. It is focused on fostering independence, hands-on learning and exploration.

Conclusion

The conclusion commands that further research with larger sample is to be conducted. Student-centered methods have been proved to be superior to the traditional teacher-centered approach to institution, a conclusion that applies whether the assessed outcome is short-term mastery, long-term retention, or depth of understanding of course material, acquisition of critical thinking or creative problem-solving skill, formation of positive attitudes toward the subject being taught, or level of confidence in knowledge or skills. Hence proved that there is more holistic Learning amongst children of student-centered Learning Institutions than Teacher-centered Learning Institutions.

References

- Brain, Ken (2004). *What the best college Teacher Do?* (Harvard University Press).
- Basow, S.A. (1999), Student Evaluations of Collage Professor; When Gender Matters. *Journal of Educational Psychology* 87(4):656-65.
- Fellenz, R. A., & Conti, G. J. (1989). *Building tomorrow's research agenda for lifelong learning*. Bozeman: Center for Adult Learning Research, Montana State University.
- Walsh, j., and Vandiver, d. (2007). Fostering student centered learning (SCL) through the use of active learning exercise in undergraduate research methods courses: STUDENT-CENTERED LEARNING: Employing the research project model. *Journal of Student-Centered Learning*. Retrieved from, <http://www.cfkeep.org/html/snapshort.php?id=96156925890741>

Decade-long (1996-2006) Armed Conflict and Peace Process in Nepal

●
Santa Bahadur Thapa (PhD)

Department of Political Science
Tribhuvan University, Kathmandu

● ● ●

Abstract

Conflict is the inter-clash or inconsistency between haves and have-nots. Socio-economic and political phenomena play a vital role to cause armed conflicts. In Nepal, the Maoist armed conflict continued for a decade due to the basic disparity of socio-economic and political attainments and that was settled down and converted into peace in 2006 through peace dialogue between the government of Nepal and political parties. The main objectives of this article are to assess how the armed conflict was settled down and converted into peace and the money spent on the process. Secondary information is used and cross-sectional quantitative methods and deductive approaches are applied for its analysis and interpretation.

Many challenges are threatening the longevity of peace and development. The inability of the stakeholders informing the TRC (Truth and Reconciliation Commission) and the commission for disappeared persons, lack of financial transparency and accountability in the process, failure in having all-inclusive and sensitive issues of women, children, Dalits and other minorities, disabled and ex-combatants, inability to return the numerous seized lands to their rightful owners are major drawbacks of the peace process. These drawbacks continue to threaten the overall peace, development and prosperity of the country. However, the armed conflict successfully transferred into peace in 2006 owing to the all-out efforts of different stakeholders. The huge amount of money was spent on the peace process is not transparent.

Keys Words: Armed Conflict, Peace Process, Resolution, Settlement, Human Cost

Introduction

Generally, the term “Conflict” has been interpreted as the opposite of peace (Warner M. 2000). Many people interpret conflict as undesirable and destructive to society and that has to be avoided, contained or eliminated. However, this is a narrow and one-dimensional interpretation of the conflict. Such interpretation does not allow distinguishing between different levels and form of conflict (Dahal DR 2003; Warner, M. 2001) and their possible contribution to positive social change. Conflicts occur in all societies. It is manifested within an individual, between individuals, within a family, between families among the community, members and social groups, between community groups, between political parties, between countries, etc. Conflict is an indicator of a changing society. Rapid changes due to new technologies, consumerism, and government policies all are contributing to the emergence of conflict. It is impossible to stop these changes in conflict. The only way is to acknowledge, manage and transform conflict into a force for positive social change (Warner M. 2001). According to traditional wisdom, the warp and woof of history is the succession of human and social conflicts, punctuated by wars and other forms of organized violence. It is only temporarily that are shielded and guns are silent. It becomes clear through viewing and reviewing the thousands of years of recorded history. What strikes the eye of the causal beholder and thus the great majority of humankind is the omnipresence of conflict (Kataria P. 2007).

A society (especially one with a growing population) with insufficient resources within its territory will be seriously constrained in its activities unless it finds some way of acquiring the resources it demands.

A society may demand particular commodities that are unavailable domestically, but be wholly lacking in the capabilities the capital, the credit, the commercial institution, the shipping facilities, and so forth required to obtain those commodities. The main reasons for conflict are individual causes, psychological causes, system defective causes, political causes, social causes, economical causes and other various reasons (Upreti, B.,2060).

Conflict may or may not be managed or resolved. It transforms over time and leads to different outcomes with a multitude of short term and long-term effect. These outcomes may be positive or negative to society (Yordan L.C., 2000; Conflict has two stages i.e. (1) latent conflict – a relatively permanent condition between conflicting parties with divergent and competing interest or (ii) active conflict – the actual interplay of the disputants over a specific problem. Conflict can be categorized into four groups based on its solvability, they are (1) a terminal conflict – a terminal conflict that seems unsolvable by agreement and results in a win-lose situation, (2) a paradoxical conflict, which looks obscure and of questionable solvability having a lose-lose outcome, (3) A litigious conflict – litigious conflict seems solvable and produces a win-win or a consensus result and (4) illusory conflict where disputants want the same thing but fail to realize it (Upreti, BR. 2002a).

Nepal passed through a decade-long (1996-2006) violent conflict as a consequence of which Nepali people suffered severe threats to their state of political, social, economic, psychological and physical wellbeing. The year 1996 marked the beginning of the armed conflict as the Communist Party of Nepal (Maoist) [CPN (Maoist)] launched the 'People's War' against the state. The CPN (Maoist) submitted a 40-point demand to the Government of Nepal (GoN) on 4 February 1996 and had threatened if their demands were not met by 17 February, they would start an armed struggle. However, the people's War' was declared 4 days before the actual deadline they had given to the government. As stated in their documents of the time, the aim of launching the armed struggle in Nepal was to establish 'People's New Democracy' (similar to China in 1949)', under the leadership of them which was also called in their terminology as 'dictatorship of the proletariat' through the protracted guerrilla war by overthrowing the multi-party democratic system which was established in 1990 after the popular mass uprising. The newly established multi-party democratic governments at the time were about to institutionalize the democratic system and also address the long-pending social and economic problems of the country. However, due to the intra-party and inter-party conflicts and frequent changes of the government, the successive elected governments failed to address those burning issues that led to frustration and disappointment among the common people. The inter-party squabbles, political instability and failure to address the common people's expectations in the post-1990s democracy provided fertile ground for the extreme forces like the CPN (Maoist) to assert their agendas and escalate violent activities. They were able to capitalize on the prevailing pathetic political and social situation of the time and quickly expanded their influence and activities throughout the country. Hence, the country entered into a protracted conflict that took ten years to resolve and endured a high human and socio-economic cost.

The armed conflict caused a large number of deaths, disappearances, dislocation, displacement, violence, damages to property and infrastructure along with economic downturns (NIPS, 2013)

Conflict resolution is a more comprehensive term that implies that the deep-rooted sources of conflict are addressed and resolved. This implies that behaviour is no longer violent, attitudes are no longer hostile and the structure of the conflict has been changed. This term is used to refer both to the process to bring about these changes and to the completion of the process (Kataria, P. 2007). The conflict can be managed and transferred into peace through rule of law, monopoly of force, interdependence and effect control, social justice or equity and democratic participation (Upreti, B., 2060).

Objectives

The main objectives of this article are to analyze the decade-old armed conflict, its impact and its resolution process and management cost.

Limitation

The information is based on secondary sources found in different articles, published and unpublished reports and books of different scholars and institutions. The included information is limited to the decade-long armed conflict of Nepal (1996- 2006) and its impact, resolution process and management and its cost. The article has not mentioned anything besides the above-stated issues.

Data methods

Information is analyzed, interpreted and described obtained through different published and unpublished articles, books, research reports and government publications.

Findings and Discussion

Table 1: Human cost during the armed conflict furnished by the Ministry of Peace and Reconstruction.

S.N.	Title	Number
1	Deceased persons	17,886
2	Disappeared persons	1,530
3	Displaced persons	79,571
4	Abducted persons	3,142
5	Disabled persons	8,935
6	Widows	9,000
7	Individual property damaged	17,484
8	Family of martyrs' of the People's Movement	26
9	Those injured during the People's Movement	4,014
10	Orphans	620

Source: NIPS 2013

As mentioned in table 1, a total of 17,886 people lost their lives during the armed conflict. However, according to INSEC, a leading human rights organization of Nepal, a total of 13,347 people died in the course of armed conflict from 1996 to 2006. The numerical contradiction between the government's report and INSEC adds further difficulty in confirming the actual number of victims of the armed conflict. Another official report claims that after the signing of the Comprehensive Peace Agreement (CPA), 551 people were killed in 2007 and 541 in 2008. The number might have increased by now. It is a tragedy of Nepal's peace process that even after the end of the armed conflict and signing of the CPA, people continued to be killed. Likewise, a total of 1,530 people disappeared during the period of conflict, most of them during the state of emergency. The number of internally displaced people due to violence and terror (several forms of violence inflicted by the CPN (Maoist), namely killings, torture, abduction, threat, extortion etc.) and counter-response from the security agencies were 79,571. Both sides did not follow the norms and values of human rights and arbitrary killings and arrests were rampant. Moreover, in the entire 10-year period, the CPN (Maoist) engaged in arbitrary killings, abductions, extortions and forced eviction of the common people and the members of the other political parties.

Table 2: Destruction of infrastructure during the armed conflict

S.N	Category	Total destroyed
1	Schools	2,149
2	VDC offices	2,072
3	Government offices in district HQs	986
4	Government offices at the local level	1,047
5	DDCs, Municipalities	130
6	Suspension bridges	101
7	Others	2,032

Source: NIPS 2013

The data in Table 2 shows that 8,517 public structures were destroyed during the armed conflict. The table also shows that 2,149 school buildings were destroyed, followed by 2,072 Village Development Committee (VDC) offices. Similarly, 986 government offices in district Head Quarters (HQ) and numerous other local level government offices were also destroyed. The loss has not only troubled the lives of people but also added an economic burden to the state. The conflict created socio-political and economic chaos in the country.

Table 3: Major agreements reached among political parties so far

S.N	Agreements	Date signed	Signatories' parties/remarks
1	Twelve-Point Agreement	22 November 2005	The Seven Party Alliance (SPA) and the CPN (Maoist)
2	Restoration of Parliament through the Royal proclamation	24 April 2006	The then King Gyanendra
3	Proclamation of the House of Representatives	28 May 2006	Endorsed by the House of Representatives
4	Ceasefire Code of Conduct	26 May 2006	Krishna Prasad Sitaula on behalf of the GoN and Krishna Bahadur Mahara on behalf of the CPN (Maoist)
5	Interim Legislature-Parliament including the CPN (Maoist)	15 January 2007	The GoN, the CPN (Maoist) and political Parties
6	Interim government including the CPN (Maoist)	1 April 2007	-
7	Joint Letter to the United Nations	9 August 2006	The GoN and the CPN (Maoist)
8	Comprehensive Peace Agreement (CPA)	21 November 2006	Prime Minister Girija Prasad Koirala on behalf of the GoN and CPN (Maoist) Chairman Pushpa Kamal Dahal 'Prachanda'
9	Agreement on Monitoring of the Management of Arms and Armies (AMMAA)	8 December 2006	Krishna Prasad Sitaula on behalf of the GoN and Krishna Bahadur Mahara on behalf of the CPN (Maoist), and witnessed by the UN Representative, Ian Martin
10	Promulgation of the Interim Constitution 2007	15 January 2007	The Interim Government
11	Arrival of UNMIN	23 January 2007	The GoN and the CPN (Maoist)
12	Start of the verification process of the ex-combatants	15 June 2007	UNMIN carried out the verification process

13	Completion of the verification process of the ex-combatants	27 December 2007	UNMIN completed the verification process
14	Constituent Assembly elections	10 April 2008	-
15	Formation of the Special Committee (SC)	28 October 2008	The GoN
16	Formation of the Technical Committee (TC)	16 April 2009	The GoN
17	Agreement to discharge disqualified combatants	16 December 2009	The GoN and the UCPN (Maoist)
18	Start of the discharge process	7 January 2010	The MOPR carried out the discharge process
19	Completion of the discharge process	8 February 2010	Completion of the discharge process
20	The UCPN (Maoist) formally handed over the cantonments and the ex-combatants to the SC for Supervision, Integration and rehabilitation	22 January 2011	The GoN and the UCPN (Maoist)
21	Seven-Point Agreement	1 November 2011	UCPN (Maoist) Chairman Pushpa Kamal Dahal, (Prachanda), NC President Sushil Koirala, CPN-UML Chairman Jhala Nath Khanal and on behalf of Joint Madhesi Democratic Front, Bijaya Kumar Gachhadar
22	Categorization of the combatants	From 16 November to 2 December 2011	The (SC) and its Secretariat
23	Voluntary retirement (1st instalment) Voluntary retirement (2nd instalment)	From 1 to 14 January 2012 From 31 October to 10 November 2012	The (SC) and its Secretariat
24	Integration process into the Nepal Army	5 July to 20 November 2012	The Nepal Army
25	The SC dissolved following the completion of the integration and rehabilitation process	12 April 2013	The GoN

Source: NIPS 2013

Table 4: Facts and figures regarding the ex-combatant's registration, verification and categorization

Registration and verification process	Total	Male	Female
Total number of registered ex-combatants	32,250		
Total number of ex-combatants verified by UNMIN	19,602	15,756 (80.37%)	3,846 (19.63%)
Total number of weapons registered and stored in the containers	3,475		
Absentees, automatically considered as disqualified combatants, during the verification process	8,640		
Disqualified combatants			
Under the age of 18 as of 25 May 2006 (considered minors)	2,973	1,987 (66.85%)	986 (33.16%)
Late recruits	1,035	804 (77.07%)	231 (22.31%)

Total disqualified (minors + late recruits)	4,008		
The outcome of the Categorization process			
Number of ex-combatants absent in the categorization process	2,456		
Total number of ex-combatants present in the categorization process	17,052	13,494 (79.13%)	3,558 (20.87%)
Dead, suspended and deserters	94		
Total number of ex-combatants selected for integration	1,422	1,318 (92.69%)	104 (7.31%)
Total number of ex-combatants opting for voluntary retirement	15,624	12,170 (77.89%)	3,454 (22.11%)
Total number of ex-combatants opting for rehabilitation			

Source: NIPS- 2013

As Table 4 mentioned, a total of 1,422 of 17,052 (13,494 males and 3,558 females) ex-combatants were selected for integration while 15,624 opted for voluntary retirement of which 3,454 (22.11%) were female. Only six male combatants chose for rehabilitation. According to the Seven-Point Agreement, a maximum of 6,500 ex-combatants could be integrated into the NA but the final number for integration was only 1,422. Among the 1,352 ex-combatants were for non-officer ranks and have already passed out on 4 July 2013. The remaining 70 formally completed training and entered the NA as officers on 26 August 2013. There are four officers and 100 non-officer's females integrated into the NA. As per the decision of the SC, among them, only one combatant was offered the rank of colonel, while two were offered the rank of lieutenant colonels. While 13 were majors, 30 became captains and 24 lieutenants.

Table 5: Total expenditure for the management of cantonments

Fiscal Year/(Nrs.In 1000)	063/064	064/065	065/066	066/067	067/068	068/069	069/070 end of Paush	Total in rows
Garrison provision for ex-combatants	174005.28	510751.56	547544.72	564908.58	561840.25	382226.98	24337.57	2765614.94
Monthly allowance of ex-combatants	92556.00	514485.0	1855344.58	1173527.74	1169080.0	1021471.03	62209.38	5888673.73
Central and local cantonment office's administrative cost	39518.67	16836.23	13638.61	19929.22	19596.81	19172.45	8118.77	136810.76
Construction of infrastructure	263757.95		7245.06					271003.01
Expenditure by Krishna Bdr. Mahara	461067.20							461067.20
Salary for Interim task force		7649.76						7649.76
Tent delivery		1000.62						1000.62
Food delivery in Rolpa (Helicopter charge)		365.5						365.5
Transportation charge during the verification process		3007.4						3007.4

Due electricity bill						54865.90	81285.58	136151.48
Cost for tent delivery from Birgunj to the respective cantonment			700					700
Payment of the damaged tent			221.68					221.68
Due payment of the mosquito-net purchased in Nawalparasi cantonment			532.62					532.62
Payment for huts establishment in Nawalparasi			724.06					724.06
Due payment of the timber cutting, processing and delivery			17116.90					17116.90
Due payment of cantonment electricity bill			26519.63					26519.63
Due payment of timber revenue and VAT			62528.75					62528.75
Maintenance of the huts destroyed by the storm			3763.62					3763.62
Maintenance of cantonment huts				10700		400		11100
Maintenance of water boring in Nawalparasi						200.83		200.83
Expenditure of Telephone bill			1111.33				1740.44	2851.77
Other Costs		12023.28	112494.52	10700.00		55466.74	83026.02	273710.56
Total in Columns	1030905.1	1066119.35	2649486.08	1779765.54	1750517.06	1533803.93	260717.76	

Source: NIPS - 2013

As above table 5, MoPR, Rs 2.77 billion was spent for food and daily necessities, Rs 5.82 billion was spent for monthly allowances for ex-combatants including Rs 0.46 billion received by the UCPN (Maoist) leader, the then minister Krishna Bahadur Mahara in April 2007 as monthly allowances for the cantoned combatants and Rs 0.27 billion for infrastructure and 0.41 billion for physical infrastructure development. Likewise, Rs 0.273 billion is shown to have been spent under miscellaneous heads and Rs 136.82 million on administrative cost over the years. According to details furnished by the MOPR, the Peace Fund spent Rs 0.743 billion for building roads, Rs 0.341 billion for drinking water facilities and Rs 0.411 billion on other infrastructure. The expenditure details show Rs 0.325 billion spent on health and Rs 25.33 million spent on electricity supply at the cantonments. The expenses, however, could have been minimized to a large extent had the peace process concluded efficiently in its estimated time of six months after the completion of the CA election in April 2008. It took six and a half years for the conclusion owing to which the cost of the process escalated to more than 6 to 10 times than estimated. The total cost of the entire period has been summarized in sections that will follow.

Table 6: Special Committee Secretariat
Fiscal Year 067/068 to 069/070 (Chaitra 20) and its expenditures

F.Y.	Particulars	Expenditure
067/068	Expenditure of the 28 main or sub cantonments and Chauni's supervision team establishment or administrative expenditure of the central situation centre and secretariat.	4,52,59,718.01
068/069	Daily and administrative expenses of the Secretariat of the SC for ex-combatants in categorization, integration or combatant's discharge of voluntary retirement in 28 cantonments, Chauni situation centre and secretariat.	15,28,60,893.60
	The first instalment and transportation expenditure of the ex-combatants voluntary retirement.	3,62,85,27,000
069/070	Daily and administrative expenses of the Secretariat of the SC or ex-combatants discharge programme, until 2 April 2013 (20 Chaitra 2069).	1,99,08,484.56
	Fund release of the ex-combatants voluntary retirement in second instalment or all instalments and transportation expenditure for not qualified combatants of integration.	4,52,70,17,000
Total		8,37,35,73,096.17

Source: NIPS - 2013

A total of Rs 8.3 billion was expended through the SC for 2067-2070. Most of it, a staggering amount of Rs 8.1 billion was expended as cash incentives and travel allowance for ex-combatants opting for voluntary retirement. However, over Rs 0.22 billion was spent on the administrative cost of the SC which by Nepali standard is well above average.

Table 7: The total cost of peace process-from the NPTF (without Support of the ex-combatants)
Fiscal Year 063/064 to 069/070

S.N.	Particulars	Expenditure	Remarks
1	Road	74,31,54,000	By road division
2	Drinking water	3,41,46,000	By drinking division
3	Construction of physical Infrastructure	41,10,35,000	By housing division
4	Health	33,11,50,000	By health ministry (Due payment of the cantonment by 53 lakh extra ...)
5	Electricity	2,53,30,000	By electricity authority
Total		1,54,48,15,000	

Source: NIPS - 2013

A total of Rs 1.5 billion was spent from the NPTF most of which i.e., Rs 0.74 billion went for the construction of roads. There is the unavailability of data as to the quality and locations of these roads. An additional Rs 0.41 billion was expended from the NPTF in the name of infrastructure on top of Rs 0.27 billion already used by the Cantonment Management Office (see table number 5 and 7). Similarly, Rs 0.25 billion was used to pay for electricity bills by the NPTF in addition to Rs 0.16 billion paid by

Cantonment Management Office making the cost for electricity bill alone a whopping Rs 0.41 billion.

Table 8: Total expenditure

S.N.	Office	Expenditure
1	By Cantonment Management Office	9,79,68,80,297.41
2	By NPTF (without Support of ex-combatants)	1,54,48,15,000
3	By the Secretariat of the SC	8,37,35,73,096.17
Total		19,71,52,68,393.58

Source: NIPS- 2013

The total expenditure by the Cantonment Management Office amounts to Rs 9.7 billion, the expenses made by NPTF amounts to Rs 1.5 billion and that made by SC amounts to Rs 8.3 billion. There seems to be many overlapping of expenses made by NPTF and those made by the Cantonment Management Office precisely in terms of infrastructure development, road construction and electricity (refer to table number 5 and 7).

Table 9: Relief fund provided to the victims and their family by the MoPR
as of the Fiscal Year 2069/70

S.N.	Title	Number	Start F/Y 2069/70 end of Ashad		Due	Total of Rs.
			number	Rs. (000)		
1	Deceased persons (Rs. 100 thousand each)	17,886				1,78,86,00,000
2	Widows (Rs. 25 thousand each)	9,000				22,50,00,000
3	Disappeared persons (Rs. 100 thousand each)	1,530	1,528	1,52,800	2	15,28,00,000
4	Displaced persons	79,571	25,000	2,40,144	54,571	24,01,44,000
5	Private property damaged	17,484	9,045	3,23,740	8,439	32,37,40,000
6	Disabled persons	8,191	7,996	3,69,868	195	36,98,68,000
7	Abducted persons (Rs. 25 thousand each)	3,142	3,405	85,125	-263	8,51,25,000
8	Family of the martyrs of the People's Movement	26	26	9252.4		92,52,400
9	Injured of the People's Movement (50%+) per month	30	30	8,507.4		85,07,400
10	Disabled persons during the conflict	3,984	3,216	40,647	768	4,06,47,000
11	Disabled persons with more than 51% or over disabilities	744	736	84,377	8	8,43,77,000

Excellence First, Above All

12	Orphans losing both of their parents	620	522	55,350	98	5,53,50,000
13	Family of those who lost life after the signing of the CPA	110	58	8,705	52	87,05,000
Total						3,39,21,15,800

Source: NIPS- 2013

The above table illustrates GoN's latest figure on victims of armed conflict and types of relief packages. According to this, a total of 17,886 have been reported dead and their families have been given a cash incentive of Rs 1,00,000. Accordingly, 9,000 widows from the general public have been given Rs 25,000 each. Of the family of a total of 1,530 disappeared people, 1,528 have been given Rs 1,00,000 each bringing the total till date to Rs 0.15 billion and the 30 families of rest two are yet to be given the relief money. Of 79,571 internally displaced Nepali citizens, 25,000 people have received relief package of some form that amounts to a total of Rs 0.24 billion whereas the rest of the displaced 54,571 people are yet to receive the relief fund. During the conflict, people who lost property or were left disabled, abducted, families of the martyrs, injured, orphans and also families of people who were killed in incidents after the CPA were granted relief packages of various forms. Of the total 17,484 cases reported for damage of personal property, 9,045 cases have been provided with a relief package of about Rs 0.32 billion whereas 8,439 cases are yet to be looked after. According to the report furnished by the MOPR, as of the fiscal year 2068/69, a total of 17,828 have died, 1,452 have been disappeared and 14,438 lost their property. The ever-increasing number of conflict victims makes it difficult to establish an actual number of victims of the armed conflict and also continues to economically strain the GoN.

Table 10: Total of the Peace Process

S.N.	Title	Total Cost (NPR)
1	Infrastructure	68,20,38,017
2	Food	2,76,56,14,962
3	Monthly allowance for the ex-combatants (excluding expenses made by Krishna Bdr. Mahara)	5,88,86,73,746
4	Administrative cost	13,68,10,804
5	Road	74,31,54,000
6	Water	3,41,46,000
7	Health	33,11,50,000
8	Electricity	2,53,30,000
9	Voluntary discharge	8,15,55,44,000
10	Expenditure by Krishna Bdr. Mahara	46,10,67,200
11	Total cost from the Secretariat of the SC excluding voluntary discharge	21,80,29,096
12	Total relief fund provided to the victims and their family by the MOPR as of the fiscal year 2069/70	3,39,21,15,800
13	Miscellaneous	27,37,10,567
Grand Total		2,31,07,38,41,92

Source: NIPS - 2013

Table 11: Expenditure on the reconstruction of infrastructure destroyed during the armed conflict

S.N	Categories	Reconstructed	Expenditure (Rs 000)
1	Schools	495	685,951
2	VDC offices	736	1,545,267
3	Govt offices in district HQs	395	2,024,301
4	Govt offices at the local level	325	406,779
5	DDCs, municipalities	38	285,917
6	Suspension bridges	16	14,550
7	Others	487	1,586,213

Source: NIPS - 2013

Conclusion

As Nepal entered a decade of armed conflict, human as well as economic losses reached an all-time high. Security of the people was most vulnerable in the history of Nepal; the effects of which could be seen in socio-cultural, economic, political and development facets. The state of continued violence and insecurity caused by armed conflict ended with the signing of the CPA and was followed by many agreements and negotiations among the government and political parties. The GoN, political parties, security agencies, the international community, civil society and the media played their respective parts in Nepal's peace process which also led to successful integration, rehabilitation and voluntary retirement, and besides, was able to set up a relief fund to release monetary support to the victims and their families.

The management of ex-combatants and handing-over of weapons to the GoN had been a significant development in Nepal's peace process. It had not only effectively ended the pervasive violence, disarmed the CPN (Maoist) and restored peace in the country, but also successfully returned a large number of ex-combatants into society. Despite a cumbersome, prolonged process, the major parties of the country must be credited for ending the violence and managing the armed group.

Despite its many downsides, Nepal's peace process has significant positive dimensions. Its uniqueness lies in the fact that it was largely a domestic actors-led process where all the stakeholders played their parts in bringing it to a logical conclusion. Despite differences, none of the stakeholders, including the NA and the UCPN (Maoist) strayed away from the process instead developed a culture of dialogue to resolve the differences and meet a point of agreement. Although Nepal learnt valuable lessons from international practices, the entire peace process of Nepal was built upon the foundation of Nepal's unique socio-political background. Also, Nepal, in the process, developed an option for voluntary retirement in addition to integration and rehabilitation. Nepal's peace process was concluded respecting the popular aspiration of the Nepali people to see an end of violence and begin a chapter for peace, development and prosperity.

Nepal's peace process indeed is unique that can serve as a lesson for other post-conflict countries but financial misappropriation remained a major flaw of the process. The financial cost of the process seemed very high. According to the financial statement of the MOPR, Rs. 19.7 billion were spent in the whole process excluding those expended on the relief fund. This is a huge amount of money even when most expenses made by UNMIN as well as other donors like GIZ, Norway and many other countries are not included.

Although the peace process has concluded, many challenges are threatening the longevity of peace and development. The inability of the stakeholders informing the TRC and the Commission for Disappeared Persons, lack of financial transparency and accountability of the process, failure in being all-inclusive and sensitive to issues of women, children, Dalits and other minorities, disabled and ex-combatants, inability to return the many seized lands to their rightful owners are major drawbacks of the peace process that continue to threaten overall peace and prosperity of the country. Besides, the growing culture of impunity owing to the politicization of crime, and the formation of many armed groups around the country might pose challenges for another kind of conflict in the future. Moreover, the prolonged transition, instability and uncertainty have held hostage the overall development, progress and prosperity of Nepal.

References

- Upreti, B., (2060). Introduction to Principle and Theory of Conflict Management. Enabling State Program, Kathmandu, Nepal.
- Dahal Dr., (2003). Conflict Resolution: A note on Some Contending Approaches. A Paper prepared for the seminar on the management of conflicts in Nepal: A Preparation for Negotiation Going to be Organized by Centre for the Study of Democracy and Governance.
- Kataria P., (2007). Conflict Resolution: conflict: Forms, Causes and Methods of Resolution. New Elegant Printers, A-49/1, Mayapuri, Phase-1, New Delhi- 110064
- NIPS., (2013). Nepal Peace Process: A Brief Review. Issue 1, Vol. 8. Nepal Institute of Policy Studies. Mahadevastan Marga, Baneshwor. Kathmandu.
- Rafia., (1991). Contribution of Applied Systems Analysis to International Negotiation. In Kremenyuk, V. (Ed.). International Negotiation: Analysis Approaches, and Issues (Oxford: UK)
- Upreti BR., (2002a). Management of Social and Natural Resources Conflict in Nepal: Realities and Alternatives. New Delhi: Adroit Publishers.
- Warner M. (2000). Conflict Management in Community Based Natural Resource Project: Experiences from Fiji and Papua New Guinea. ODI working paper 135. London: Overseas Development Institute.
- Warner M., (2001). Complex Problems- Negotiated Solution: Strategies and Tools for Reducing Conflict as an Obstacle to Sustainable Rural Livelihoods. London: Overseas Development Institute
- Yordan C.L.(2000). Instituting Problem-Solving Process as a Means of Constructive Social Change. Online Journal of Peace and Conflict Resolution 1.4. <http://members.aol.com/-ht-a/peacejn./1-4yourdan.htm>

Improvisation in Teaching Physics Concepts: Teachers' and Students' Experiences and Perceptions

Bishnu Kumar Dahal

Lecturer

Tribhuvan University

Abstract

The study investigated the effects of improvised materials in the study of science at the Secondary level schools in Kathmandu Metropolitan city. The major issues on which the study focused are the usefulness of improvised instructional materials on the teaching and learning of science and suggested recommendations for school administrators. The instrument used was a structured questionnaire. Data for the study were obtained by administering 50 questionnaires to 50 teachers and 50 students. Ten public Secondary schools were selected among which 5 teachers and 5 students were sampled randomly from each school making a total of 60. The descriptive survey method was employed to investigate the aim of the present study, where the data were collected by using Likert five-point scale. The Chi-square test, weighted mean and percentage were used to analyze the obtained data. The study recommends that in cases where the school does not have original instructional materials and are isolated or inaccessible, instructional materials can be improvised to enhance the teaching and learning of science.

Keys Words: Improvised materials, instructional materials, resourceful, local materials, performance

Introduction

Science is the foundation upon which the bulk of present-day technological breakthrough is made. Nowadays, nations all over the world including Nepal are striving hard to develop technologically and scientifically, since the world is turning scientific and all proper functioning of lives depend greatly on science.

Owolabi (2004) defined science as an integral part of human society. Its impact is felt in every sphere of human life, so much that it is intricately linked with a nation's development. Science as a field of has done a lot for mankind. Through science, man has been able to better understand his environment to suit his own benefit. G. Ogunleye (2002) observed that science is a dynamic human activity concerned with understanding the workings of our world.

Science comprises the basic disciplines such as Physics, Chemistry and Biology. Many investigations have shown that students in Secondary schools are not very much interested in Science (Esiobu, 2005; Okonkwo, 2000). A study by Owolabi (2004) revealed that the performance of Physics was generally poor among the students in Nigeria. Jegede, Otuka, and Eniayeju (1992) reported the factors responsible for poor performance in Science as; poor laboratory facilities, inadequate number of learning facilities among others. Physics is a science subject that student often find very difficult and this is why student always have low achievement in the subject (K. J. Aina, 2013). According to J. K. Aina and Akintunde (2013) student usually performed very poorly in physics in all level of education. Many researchers have equally supported the view that students performed poorly in physics (Aigbomian, 1994; Aiyelabegan, 2003; Akanbi, 2003). Fraser, Okebukola, and Jegede (1992) stressed that; a professionally qualified science teacher no matter how well trained would be unable to put his ideas into practice if the school setting lacks the equipment and instructional materials necessary for him or her to translate his competence into reality. Researchers such as (Mkpanang, 2005; Obioha, 2006; A. Ogunleye, 2000; Okonkwo, 2000)

recommended the need of improvisation in secondary level science subject for meaningful learning due to the inadequacy of instructional materials in school.

Improvised materials are materials that are used in the absence of the real, original or delicate objects to bring about the same learning effect that the real or complicated materials would have brought. These materials can be invented or produced from readily available materials within the environment (Osei-Himah, Parker, & Asare, 2018).

Science instructional materials or equipment are essential; therefore, they are needed by teachers to demonstrate and undertake co-operative investigation. Hence science equipment can be improvised from inexpensive materials from the locality in the absence of the original materials. The use of locally produced instructional materials in the teaching learning situation has many advantages (Osei-Himah et al., 2018). According to Arhin and Asimah (2006), improvised materials are cheaper to produce or buy because the raw materials are obtained from local sources, present objects and models in either two- or three-dimensional views. It encourages class participation since majority of the raw materials can be sourced by the students themselves, motivate learners through participatory activities during production and arouse the interest of the learners because they are made from raw materials they see daily in their environment.

The teaching approach that a teacher adopts and the available materials he/she teaches with are factors that may affect student's achievement (Mills, 1991; Olufunke, 2012) as many teacher's belief that hand-on experience is the heart of physics learning (Chinyere, 2014). For instance, it has been observed that teaching of physics in schools has not been encouraging due to the abstract nature of the subject that is why the use of instructional materials is needed to facilitate students' learning of physics (K. J. Aina, 2013). Furthermore, instructional materials are used to supplement verbal explanation of concepts or any description so that the lesson could be real to the students.

Students often tend to see science as difficult to understand and its main ideas as an abstract and remote from everyday life experiences (Braud, 1999). This means that more should be done to make science friendlier and more real to them. Research has shown that effective use of instructional materials arouse students' interest (Agwagah, 1999; Uzoegwu, 2001). It is therefore expected that in the absence of the commercially made instructional materials for the teaching and learning of science, teachers should improvise. Ezegbe (1999) emphasized the importance of the use of objects or materials in our environment in achieving set objectives.

The importance of instructional materials in the teaching and learning process cannot be over-emphasized; hence they make teaching and learning more lively, meaningful and understandable. In support of the above fact, Uzoegwu (2001) maintained that teachers should employ instructional materials in their teaching in order to make sure that teaching is more permanent in the minds of the learners.

Agwagah (1999) rightly noted that instructional materials, if used effectively can arouse interest, foster stimulation, self-activities, increase retention ability, make the subject matter relevant to life and lessen the burden of teaching. In spite of the emphasis on the use of instructional materials in the teaching and learning process, research has shown that science teachers at the basic level teach without the use of instructional materials like acid-base indicators, acids, bases, microscope, etc. for the simple fact that they are not available in the schools.

Ugwu and Ogbu (1998) and Asadu and Ameh (2002) noted that lack of instructional materials is one of

the major constraints in the teaching and learning of science in post-secondary schools. This problem can be attributed to a number of factors such as the laissez-faire attitude of some science teachers, insufficient knowledge on the skills and strategies for improvisation as a result of disruption in the academic programmes and lack of financial support from the administrators to encourage teachers improve needed materials.

In context of Nepal, as a teacher, researcher observed a lot of problems in the teaching and learning of Physics in school. The majority of students in the schools have no interest to learn physics and this resulted the low achievement in final examination. Experiences over the years has shown that teachers have been depending on excessive use of words to express, to convey ideas or facts in the teaching-learning process. This practice is termed the 'chalk-talk' method. The problem was observed in classroom as researcher saw mismatch between teaching style of teacher and learning strategies of student. In this regard, a number of factors have been identified to underpin the low achievement of students in science in general and that of physics in particular. The study therefore seeks to find out the effects of improvised materials in the study of Physics at the Secondary level schools in Kathmandu Metropolitan city.

The main purposes of this study were to examine the aim of the study is to determine the effectiveness of improvisation of instructional materials on students 'in secondary level. The research question answered in this study was as follows:

What are the effects of improvised materials on the study of Physics at the Secondary Schools in Kathmandu Metropolitan city?

Methodology

The descriptive survey method was adopted to investigate the aim of the present study viz; attitude of science teachers' and students' towards improvise material in science classroom.

Population and sample

The population of the study was trained secondary level science teachers who have been teaching in different schools of Kathmandu Metropolitan city, among them 30 teachers and 30 students were purposively selected as the sample of the study.

Tools used

In the present study attitude scale on effectiveness of improvise material was used to collect the required information. The attitude scale was provided to the participants individually and they were requested to tick on one of SA, A, N, DA, SDA, where SA was for strong agreement, A for agreement, N for neutral, DA for disagreement and SDA for strong disagreement.

Analysis and Interpretation of Data

As a survey study in design, this study was conducted in Kathmandu Metropolitan city which aimed to find out attitudes of science teachers and students towards effectiveness of improvised materials on the study of Physics. Chi-square, weighted mean and percentage were applied to analyze the obtained data. The analysis and interpretation of the obtained data is presented under the following headings.

- Students attitude towards the of improvised material
- Science teachers' attitude towards the improvised materials.

Student attitude towards the effects of improvised material

The following table presents the students' attitude towards the using improvised material while conduct the teaching and learning process, and chi square value of each statement:

Table No. 1 views of Students on the effects on improvised material

S.N.	Statements	Responses					x ²	%
		SA	A	N	DA	SDA		
1.	Improvised materials sustain your interest	14	11	4	1	-	19.66	83.33
2.	Are you engage using improvised materials while learning process	14	11	4	1	-	19.66	83.33
3.	Your understood what was taught with the use of improvised materials	14	11	4	1	-	19.66	83.33
4.	Improvised materials motivated you	18	7	5	-	-	34.33	88.33

From the above table it is concluded that the all the statements are significant with χ^2 -value 19.66 at 0.05 level of significance. From the total sample students 83.33% of sampled students were agreed with the use of improvised materials to sustain their interest, to engage in learning process, to understand the content taught. In addition, 88.33% of students were agreed the use of improvised materials enhances their motivation towards learning. Hence majority of students has positive attitude towards using improvised material while teaching and learning process. This indicates that improvise material helps to increase participation of students' in classroom activities.

Science teachers' attitude towards the improvised materials

The following table presents the teachers' attitude towards the improvised materials, and chi square value of each statement:

Table No. 2 view of teachers on the effect of improvised material

S.N.	Statements	Responses					c ²	%
		SA	A	N	DA	SDA		
1.	Improvised materials sustain Interest	15	12	1	2	-	26.33	90
2.	Improvised materials engage students in the learning process	22	3	4	1	-	49	83.33
3.	Improvised materials bring the same learning outcome as original one	15	12	1	2	-	26.33	90
4.	Improvised materials motivate students	22	4	3	1	-	49	83.33

From the above table it is concluded that the all the statements are significant with χ^2 -value at 0.05 level of significance. From the total sample teachers 90% of sampled teachers were agreed with use of improvised materials to sustain interest of students and to bring the same learning outcome as original one. 88.33% of the sampled teacher were agreed with Improvised materials to engage and motivate

students in the learning process. Hence majority of teacher has positive attitude towards improvised material as the instructional materials. This indicates that improvised material can be used as instructional materials for science teaching learning.

Findings and Discussions

Improvisation is a teaching tool that can be accessible to teachers from many backgrounds. This aspect of the study presents the views of teachers and students on the effects of improvised materials on the study of Physics.

Conclusion

From the above findings of this study, it is concluded that the secondary level science teachers and students have positive attitude towards improvised teaching material in teaching science. Effective use of instructional materials enhances the understanding of the students in teaching and learning processes. It was discovered that improvised instructional materials bring the same meaning as compared to the originally produced instructional materials. It is evident from the analysis that, there is no significant difference between improvised instructional materials and originally produced instructional materials when used in the teaching and learning of science.

Recommendations

It is therefore recommended that, in the absence of originally produced instructional materials, science teachers and students should have the desire to improvise to motivate, engage, sustain and to consolidate understanding.

References

- Agwagah, V. (1999). Instructional materials deficiency in some Secondary School mathematics topics: Challenge of mathematics education for further mathematics education in Nigeria. *Journal of Nigeria Education Research Association*, 1(1), 115-116.
- Aigbomian, D. (1994). Student's perception of technical words in the learning of physics. *Studies in education*, 2(1), 86-92.
- Aina, J. K., & Akintunde, Z. T. (2013). Analysis of gender performance in physics in colleges of education, Nigeria. *Journal of Education Practice*, 4(6), 1-5.
- Aina, K. J. (2013). Instructional materials and improvisation in physics class: Implications for teaching and learning. *IOSR Journal of Research & Method in Education*, 2(5), 38-42.
- Aiyelabegan, A. (2003). Effect of physics practical on Students' Academic performance in Senior School Certificate Physics Examination in kwara state. *Lafiagi Journal of Science Education*, 5, 84-89.
- Akanbi, A. (2003). An investigation into students' performance in senior secondary school physics. *Journal of Teacher education trends*, 1(1), 58-64.
- Arhin, S., & Asimah, G. J. T. E. D., Ghana Education Service, Accra. (2006). *Methods of teaching science for diploma in basic education by distance*.

- Asadu, C., & Ameh, O. (2002). Constraints of teaching and learning Government in Secondary Schools in Olamaboro Local Government of Kogi State. Thesis., University of Nigeria, Nsukka.
- Braud, M. (1999). An introduction of learning theories. University of Lagos Series in Education, 3(1), 22-24.
- Chinyere, A. (2014). Physics teachers' perception of effective teaching/learning of physics in senior secondary school for global competitiveness. *Journal of Research Method in Education* 4(1), 20-24.
- Esiobu, G. (2005). Gender issues in science and technology education for development in Iwovi UM O.(ed.) *Science and Technology Education for Development*. Retrieved from
- Ezegbe, B. N. (1999). Resolving ethnic conflict in Nigeria through peace education. *Journal of Nigeria Education Research Association*, 13(1), 146-147.
- Fraser, B., Okebukola, P., & Jegede, O. (1992). Assessment of the learning environment of Nigerian science laboratory classes. *Journal of the Science Teachers Association of Nigeria*, 27(2), 1-17.
- Jegede, O., Otuka, J., & Eniayeju, F. (1992). Raising Standard of Performance in public Examinations in STM. STAN Position paper(4).
- Mills, H. R. (1991). *Teaching and training: A handbook for instructors: Macmillan International Higher Education*.
- Mkpanang, J. (2005). Enhancing the professional physics teachers role in lifelong education through professionalization of teaching. Paper presented at the Proceedings of the 46th Annual Conference STAN.
- Obioha, N. (2006). STAN physics for senior schools. In: Heinemann educational book publishers, Nigeria.
- Ogunleye, A. (2000). Towards the optimal utilization and management of resources for the effective teaching and learning of physics in schools. Paper presented at the 41st Annual Conference Proceeding of STAN.
- Ogunleye, G. (2002). Documentation and Record keeping in secondary schools science laboratories; the case of Ado-Ekiti. *Topical Issues in Research Education*, 40.
- Okonkwo, S. (2000). Relationship between some school and teacher variables and student achievement in mathematics. *Journal of STAN* 35(1), 43-49.
- Olufunke, B. T. (2012). Effect of Availability and Utilization of Physics Laboratory Equipment on Students' Academic Achievement in Senior Secondary School Physics. *World Journal of Education*, 2(5), 1-7.
- Osei-Himah, V., Parker, J., & Asare, I. (2018). The Effects of Improvised Materials on the Study of Science in Basic Schools in Aowin Municipality-Ghana. *Research on Humanities and Social Sciences*, 8(8), 20-23.
- Owolabi, T. (2004). A diagnosis of students' difficulties in physics. *Educational perspectives*, 7(2), 15-20.
- Ugwu, T., & Ogbu, R. (1998). Strategies for improving teaching and learning of Government in Secondary Schools in Nsukka Education Zone. Thesis. University of Nigeria, Nsukka.
- Uzoegwu, P. (2001). Availability of instructional materials for effective teaching and learning of English language in the universal basic education scheme. *The Nigerian Universal Basic Education, Journal*, 1(2), 205-206.

Synthesis, Characterization and Biological Screening of Schiff Bases of 4-Amino-5-(2-Hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-Triazole-3-Thiol

●

Som Bahadur Singar

Lecturer, Department of Science
Chautara Multiple Campus

● ● ●

Abstract

The synthesis of heterocyclic compounds is wide application in commercially. Heterocyclic compounds containing nitrogen is very important due to its utility of various applications, such as propellants, explosives, pyrotechnics and specially chemotherapy. 1, 2, 4-triazole find considerable used in Industry, namely as dyestuffs, fluorescent, whiteners, Photoreceptors of polymers, optical brightening agents, corrosion inhibitors and as photographic photoreceptors. Also due to their extensive biological activities, they find successful application in medicine and as agrochemical. A series of N-substituted triazole derivatives were synthesized by refluxing mixture of aldehyde, 4-amino-5(2-hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-triazole-3-thiol and distilled water. The formation of synthesized triazole derivatives were confirmed by m.pt. and spectral techniques such as IR, 1H-NMR and 13C-NMR. The antimicrobial assay showed that all the synthesized compounds possess moderate activity against different strains of bacteria and fungi tested.

Keywords: 1, 2,4-triazole derivatives, IR, NMR, antibacterial, antifungal.

INTRODUCTION

Introduction of Triazole

The five membered ring having three nitrogen heteroatoms are called triazole and its derivatives are called triazole derivatives. Triazoles have two types of ring they are 1,2,3-triazoles and the 1,2,4-triazoles. (Kartritzky, A. R. et.al. 1985) 1,2,4-triazole derivatives have shown significantly medicinal activity than 1,2,3-triazoles. (LaBerge D. et.al. 1959) Triazole forms complex molecule with the reaction of other heterocyclic compounds, which have used in Many drugs viz. Triazolam, (Hall, W.C. et.al. 1954) alprazolam, (Marubayashi, N. et.al. 1992) etizolam and (Williams, D.A. et.al. 2002) furacylin. (Kavakali, C. et.al. 2014) 1,2,4-Triazole and its derivatives are widely explored for their environmental, (Hassan, FA. Et.al. 2012, Sripriyal, S. et.al. 2013, Murtaza, S. et.al. 2017) industrial, (Shukla, PK et.al. 2014, Hanif, M. et.al. 2012, Meenaxi, MM. et.al. 2011) agricultural and biological activities. (Jassim, IK. Et.al. 2012, Al-Khuzai et.al. 2014) 1,2,4-triazoles derivatives shows biological activities like antimicrobial, (Hope, WW. Et.al. 2010) antifungal, (Hanif, M. et.al. 2012, Mahmoud, MR et.al. 2014, Jassim, IK. et.al. 2011) antibacterial, (Hanif, M. et.al. 2012) antitubercular, (Hou, YP. Et.al. 2011, Baviskar, BA. et.al. 2012, Arul, K. et.al. 2014) anticancer, (Hanif, M. et.al. 2012, Hou, YP. Et.al. 2011, Abdul Hameed et.al. 2014) anti-oxidant, (Mousa, MN. et.al. 2012, Akhter, MW. Et.al. 2014) anti-inflammatory, (Abdullah, MH. Et.al. 2012, Pandey, VK. Et.al. 2012) antiviral, and (Jess, S. et.al. 2014) anticonvulsant activities. Uchil, VR. Et.al. (2002) synthesized (substituted-(+)-a-(4-chlorophenyl)-b-(phenylmethylene)-1H-1,2,4-triazole-1-ethanol) as bacteriostatic agent. Al-Sayed. Et.al. (2006) was synthesized new 1,2,4-triazoles, studied their surface activity and also evaluated their antibacterial agent. (Havaldar F.H. et.al. 2008, Keshk E. M. et.al. 2008) The quinazoline based 1,2,4-triazoles have shown antimicrobial activity. Rao et al. (2014) have synthesized a new series of 1,2,4-triazole derivatives and evaluated the biological activity of 4-((3-(4-chlorophenoxy)-5-substituted sulphonyl-4H-1,2,4-triazolyl) methyl morpholine have shown good antibacterial and antifungal activities. Antifungal drugs used to cure the fungal infections without harming the host cells of human body. (Tsukuda, Y. et.al. 1998), Itraconazole (Bailey, EM et.al. 1990), (Roberts, J. et.al. 2000), voriconazole (Espinel-Ingroff, A. et.al. 1998) Fluconazole, ravuconazole, (Boyle, F. T. et.al. 1988) ICI 153066 and posaconazole are some triazoles used as antifungal agents. (Jassim, IK. et.al. 2012) Many synthesized 1,2,4-triazole derivatives have been found to be active against different cancer cell lines. Therefore, there is chance to discover and develop new effective and selective anticancer drugs from the researches related to 1,2,4-triazole. Liet al. synthesized 12 hybrid 1,2,4-triazole Schiff base bearing γ -substituted butenolide moiety and evaluated in-vitro anticancer activity.

MATERIALS AND METHODS

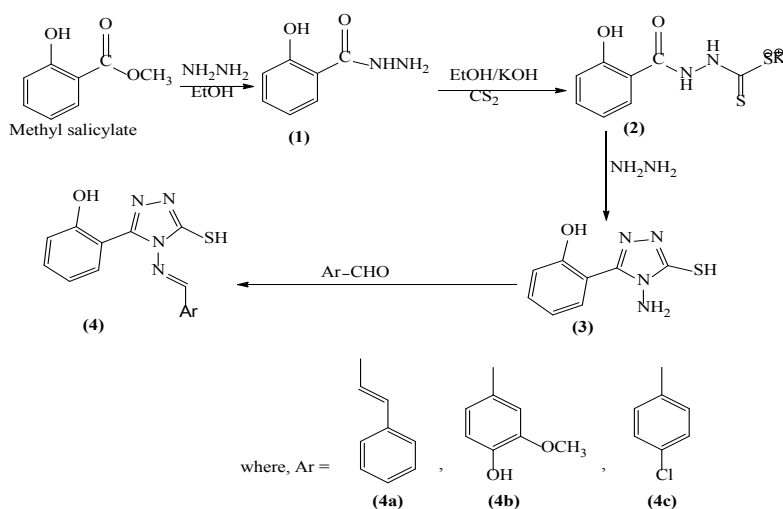
Starting Materials

All the chemical substances for the preparation of 1,2,4-triazoles purchased from the commercial markets like Methyl salicylate, hydrazine, carbon disulphide, ethanol, DMF, DMSO, vanillin, p-chlorobenzaldehyde, cinnamaldehyde.

Physical parameters

The synthesized compounds were characterized by melting point, IR and NMR. Melting points of the compounds were determined by using optics technology. Infrared spectra of the compounds were measured from 4000 – 400 cm^{-1} on an IR Trace 100 FTIR-Spectrometer from SHIMADZU at Central Department of Chemistry, TU, Kirtipur. ^1H and ^{13}C -NMR spectroscopy was used for analysis of the synthesized Schiff bases. NMR spectra were recorded at room temperature on Advanced III HD Fourier Transform 400 MHz from BRUKER at Chonbuk National University, South Korea.

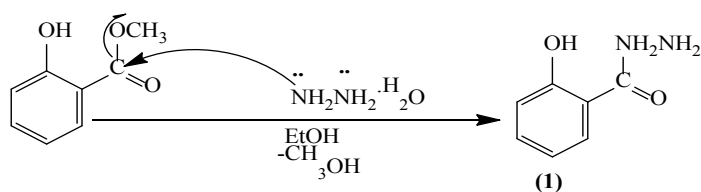
Synthesis of Schiff Bases of 1,2,4- Triazole Derivative

Scheme: Scheme for synthesis of Schiff bases

Synthesis of Acid Hydrazide (1)

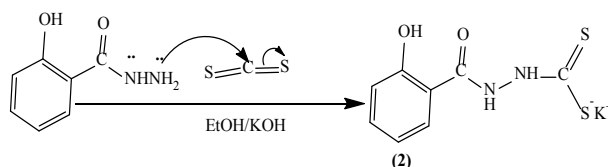
At first, mixture of 15.215 g (0.1mol) of methyl salicylate and 7.4 mL (0.15mol) of 98% hydrazine monohydrate was taken in R.B. Flask and heated on a water bath for 15 minutes and then 10 mL of ethanol was added in it until clear solution is obtained. The solution was refluxed for 4-5 hours. Excess solvent was evaporated on water bath and the solution was allowed to cool. The solid formed was separated out by filtration, washed with cold ethanol, recrystallized with dilute ethanol and then dried in air oven at 40-45 °C for an hour.

Yield: 97% (14.797 g); m.p. 125 °C

Synthesis of Dithiocarbazinate (2)

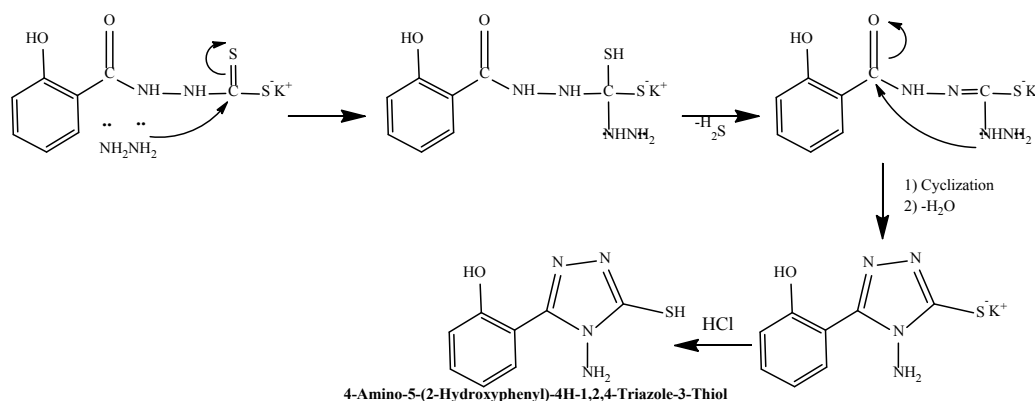
7.61 g (0.05mol) of acid hydrazide (1) was dissolved in a solution of 4.2 g (0.075mol) of potassium hydroxide in 10 mL of ethanol. Then 9 mL (0.15mol) of carbon disulphide was added dropwise with constant stirring. The mixture was stirred at room temperature for 16-21 hours. 10 mL of anhydrous diethyl ether was added and the precipitated potassium dithiocarbazinate was collected by filtration. The precipitate was washed twice with diethyl ether and dried at 65 °C.

Yield: 97% (12.962 g); m.p. 240 °C

Synthesis of 4-Amino-5-(2-Hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-Triazole-3-Thiol (3)

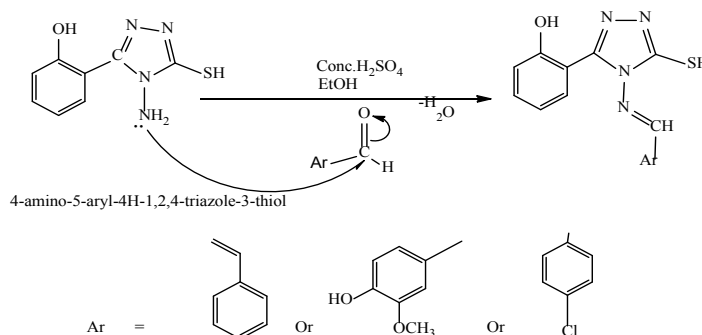
A suspension containing 10.655 g (0.04mol) of compound potassium dithiocarbazinate (2), 4 mL (0.08 mol) of hydrazine monohydrate and 8 mL of water was refluxed for 3-5 h. till evolution of hydrogen sulphide ceases. The reaction mixture was diluted with 200 mL of cold water containing crushed ice and acidified with conc. hydrochloric acid.

Yield: 88% (7.368 g); m.p. 146 °C. IR ν_{\max} (selected bands) cm^{-1} 3377 (m), 3220 (m), 3096 (m), 3026 (m), 2612 (w), 1628(s), 1581 (s), 1530 (s), 1504 (s), 1486 (s), 1240 (s), 1015 (m), 750 (s).

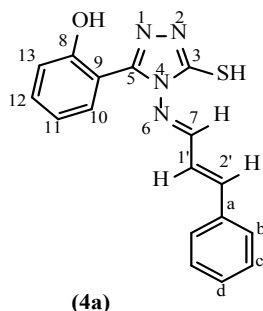
General Procedure for Synthesis of Schiff Base (4)

To the hot ethanolic solution of aldehyde containing 4-5 drops of conc. sulphuric acid, a hot ethanolic solution of the triazole thiol (3) was added in small portions over a period of 1h. The mixture was refluxed for 3 hours and then solid formed was filtered, washed with cold ethanol and recrystallized with hot ethanol.

Synthesis of The Schiff Base 5-(2-Hydroxyphenyl)-4-(3-phenylallylideneamino)-4H-1,2,4-Triazole-3-Thiol (4a)

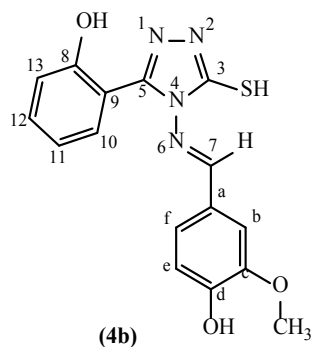
1.322 g (0.01mol) of cinnamaldehyde was dissolved in ethanol and 4-5 drops of conc. sulphuric acid was added. The mixture was stirred for 30minutes. Then hot ethanolic solution of 2.082 g (0.01 mol) of 4-amino-5-(2-hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-triazole-3-thiol (3) was added in small portions over a period of 1h. The mixture was heated under reflux for a minimum of 3h. The precipitated solid was filtered under suction, washed with cold ethanol and recrystallized with hot ethanol.

Yield: 75% (2.45 g); m.p. 197-200 °C. IR ν_{\max} (selected bands) cm^{-1} : 3085 (m), 2848 (m), 2591 (w), 1602 (s), 1551 (s), 1536 (s), 1488 (s), 1150 (s), 1052 (m), 750 (s). $^1\text{H NMR}$ (400 MHz, DMSO-d_6): δ ppm 14.07 (1H, br s, HS-), 10.07 (1H, br s, HO-), 9.35 (1H, d, $J = 9.5$ Hz, H-7), 7.65 – 7.78 (2H, m, H-b), 7.29 – 7.53 (6H, m, H-10, H-c, H-d, H-2' & H-12), 7.13 (1H, dd, $J = 15.9$ Hz, $J = 9.5$ Hz, H-1'), 6.87 – 7.02 (2H, m, H-11 & H-13). $^{13}\text{C NMR}$ (100 MHz, DMSO-d_6): δ ppm 167.78 (C-3), 161.66 (C-7), 156.18 (C-8), 148.21 (C-5), 146.46 (C-a), 134.90 (C-2'), 132.27 (C-10), 131.08 (C-12), 130.15 (C-c), 128.93 (C-b), 128.00 (C-d), 123.47 (C-11), 118.88 (C-1'), 115.99 (C-9), 113.05 (C-13).

Synthesis of The Schiff Base 4-(4-Hydroxy-3-Methoxybenzylideneamino)-5-(2-Hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-Triazole-3-Thiol (4b)

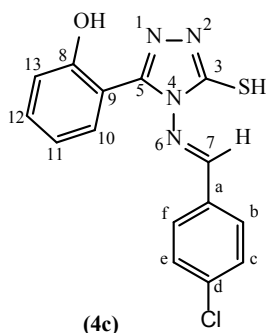
1.521g (0.01mol) of vanillin was dissolved in ethanol and 4-5 drops of conc. sulphuric acid was added. The mixture was stirred for 30 min. Then hot ethanolic solution of 2.082 g (0.01 mol) of 4-amino-5-(2-hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-triazole-3-thiol (3) was added in small portions over a period of 1h. The mixture was heated under reflux for a minimum of 3h. The precipitated solid was filtered under suction, washed with cold ethanol and recrystallized with hot ethanol.

Yield: 73% (2.501 g); m.p. 202-205 °C. IR ν_{\max} (selected bands) cm^{-1} : 3297 (m), 2930(w), 2605 (w), 1578 (s), 1534 (m), 1474 (s), 1466 (s), 1252 (s), 1136 (m), 730 (s). $^1\text{H NMR}$ (400 MHz, DMSO-d_6): δ ppm 14.04 (1H, br s, HS-), 10.05 (1H, br s, HO-), 9.98 (1H, br s, HO-), 9.26 (1H, br s, H-7), 7.31 – 7.44 (3H, m, H-10, H-12 & H-b), 7.25 – 7.30 (1H, m, H-f), 6.86 – 6.99 (3H, m, H-11, H-13 & H-c), 3.77 (3H, br s, CH_3). $^{13}\text{C NMR}$ (100 MHz, DMSO-d_6): δ ppm 166.60 (C-3), 161.85 (C-7), 156.17 (C-8), 151.34 (C-5), 148.18 (C-d), 148.04 (C-c), 132.30 (C-10), 131.15 (C-12), 124.10 (C-a), 123.43 (C-f), 118.89 (C-11), 115.97 (C-9), 115.66 (C-13), 113.01 (C-e), 110.86 (C-b), 55.64 (CH_3).

Synthesis of the Schiff Base 4-(4-Chlorobenzylideneamino)-5-(2-Hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-Triazole-3-Thiol (4c)

1.405 g (0.01mol) of p-chlorobenzaldehyde was dissolved in ethanol and 4-5 drops of conc. sulphuric acid was added. The mixture was stirred for 30min. Then hot ethanolic solution of 2.082 g (0.01 mol) of 4-amino-5-(2-hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-triazole-3-thiol (3) was added in small portions over a period of 1h. The mixture was heated under reflux for a minimum of 3h. The precipitated solid was filtered under suction, washed with cold ethanol and recrystallized with hot ethanol.

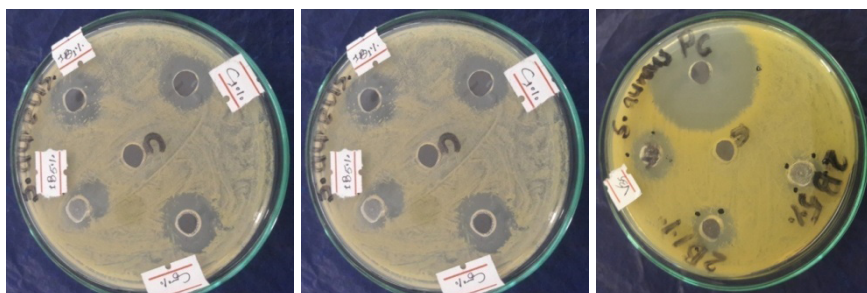
Yield: 73% (2.416 g); m. p. 187-190 °C. IR ν_{\max} (selected bands) cm^{-1} : 3100 (m), 2940 (m), 2586 (w), 1583 (m), 1545 (m), 1496 (s), 1248 (s), 1098 (m), 747 (s), 620 (s). $^1\text{H NMR}$ (400 MHz, DMSO-d_6): δ ppm 14.15 (1H, br s, HS-), 10.07 (1H, s, HO-), 9.70 (1H, s, H-7), 7.80 (2H, d, $J = 8.1$ Hz, H-b), 7.58 (2H, d, $J = 8.1$ Hz, H-c), 7.22 – 7.47 (2H, m, H-10 & H-12), 6.84-7.16 (2H, m, H-11 & H-13). $^{13}\text{C NMR}$ (100 MHz, DMSO-d_6): δ ppm 163.97 (C-3), 161.76 (C-7), 156.16 (C-8), 148.42 (C-5), 137.26 (C-d), 132.39 (C-10), 131.11 (C-b), 131.08 (C-a), 130.15 (C-12), 129.27 (C-c), 118.90 (C-11), 112.96 (C-9), 112.82 (C-13).

Antibacterial Screening

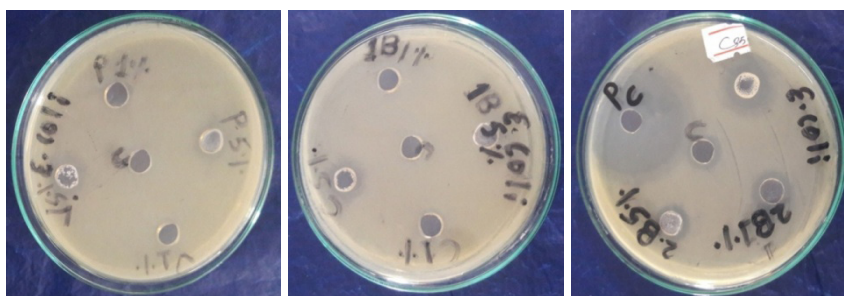
General Procedure of Antibacterial Screening

Three types of media: MHA (Muller Hinton agar), NA (Nutrient agar) and nutrient broth was prepared. Then bacteria (Gram positive bacteria *Staphylococcus aureus* ATCC 25923 and gram negative bacteria, *Escherichia coli* (ATCC 25922) and *Salmonella typhi*) were streaking on NA plate. The bacteria colony was transferred on nutrient broth, later on incubated at 37°C for 2 to 4h. The incubated nutrient broth was compared with standard 0.5 McFarland. Then Bacteria were swabbed on MHA plate by using sterile cotton swab, and allowed to dry for about 5 minutes. Afterwards, many small wells (4mm) were made. The samples (4a, 4b and 4c 1 mg/mL of each) on other hand samples (4a, 4b and 4c 5 mg/mL of each) were loaded in each well and kept to 20-30 minute for pre-diffusion. All the sample-loaded plates were incubated at 37°C for 24h, subsequently measured zone of inhibition (ZOI) by using measuring scale.

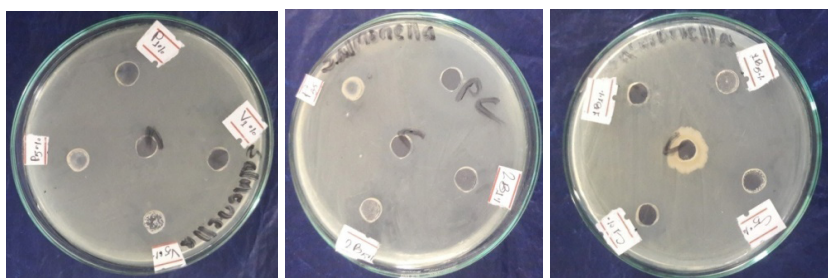
A) *Staphylococcus aureus*

B) Escherichia coli

C. Salmonella typhi

RESULTS AND DISCUSSION

General Discussion for Synthesis of Schiff Bases

Schiff bases of 4-(Amino)-5-(2-Hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-triazole-3-thiol were synthesized starting with methyl salicylate. Methyl salicylate was converted into corresponding acid hydrazide 1 by treating with hydrazine monohydrate. The acid hydrazide 1 was then treated with carbon disulphide in presence of ethanolic potassium hydroxide to obtain potassium dithiocarbazinate 2. The potassium salt of dithiocarbazinate was refluxed with hydrazine monohydrate and the resulting triazole thiol 3 was condensed with desired aldehyde to get the Schiff base 4. The physical properties of the synthesized compounds are presented in Table.

Table: Physical properties of synthesized compounds

Compound	Structure	Molecular formula	Molecular mass	Colour	Yield (%)	M.P. (°C)
1		C ₇ H ₈ N ₂ O ₂	152.15	White	97	125
2		C ₈ H ₇ KN ₂ O ₂ S ₂	266.38	brownish	97	240
3		C ₈ H ₈ N ₄ OS	208.24	Yellow brown	88	146

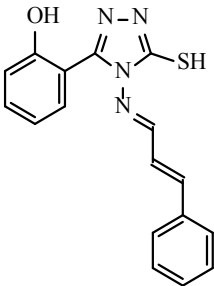
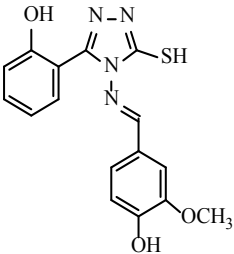
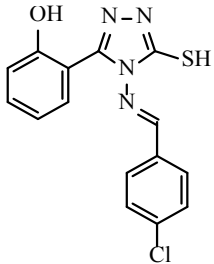
4a		$C_{17}H_{14}N_4O_S$	322.38	Yellowish brown	76	(197-200)
4b		$C_{16}H_{14}N_4O_3S$	342.37	White	73	(202-205)
4c		$C_{15}H_{11}ClN_4OS$	330.79	Brown	73	(187-190)

Table: Diagnostic Bands (cm^{-1}) in the IR Spectra of Synthesized Compounds

Group ⁻	Compound			
	3	4a	4b	4c
$\nu(\text{Ar-OH})$	3377 (m)	3085 (m)	3297 (m)	3100 (m)
$\nu(\text{NH}_2)$	3220 (m), 3096 (m)	-	-	-
$\nu(\text{C=CH})$	3023 (m)	2848 (m)		2940 (m)
$\nu(\text{SH})$	2612 (w)	2591 (w)	2605 (w)	2586 (w)
$d(\text{NH}_2)$	1628 (s)	-	-	-
$\nu(\text{C=C})$ + $\nu(\text{C=N})$	1581 (s), 1530 (s), 1504 (s), 1486 (s)	1602 (s), 1551 (s), 1536 (s), 1488 (s)	1578 (s), 1534 (m), 1474 (s), 1466 (s)	1583 (m), 1545 (m), 1496 (s)
$d(\text{Ar-OH})$	1240 (s)	1150 (s)	1252 (s)	1248 (s)
$\nu(\text{N-N})$	1015 (m)	1052 (m)	1136 (m)	1098 (m)
$r(\text{Ar-H})$	750 (s)	750 (s)	730 (s)	747 (s)
$\nu(\text{C-Cl})$	-	-	-	620 (s)

s: strong, m: medium, w: weak

Phenol exhibits excellent property of hydrogen bonding due to stretching of -OH bond. The given sample 3, 4a, 4b and 4c have shown IR activities in the different values 3377 (m), 3085 (m), 3297 (m) and 3100 (m) respectively. Electronegative nitrogen atom is bonded with hydrogen, which stretched more effectively. So the value of -NH in compound (3) is more with value was obtained 3096-3220 (m) in range. The IR peaks have shown high value by -SH functional group. The value of -SH compound 3, 4a, 4b, 4c recorded 2612 (w), 2591(w), 2605(w) and 2586 (w) respectively. In aromatic ring, stretching vibration is present due to the presence of conjugated C=C and C=N appeared in the range of 1486-1581 (s) in sample 3, 1488-1602 (s) in sample 4a, 1466-1578 in sample 4b and 1496-1583 in sample 4c were recorded. Due to the presence of bending vibration in aromatic compound, Ar-OH values obtained low. In compound 3 recorded 1240(s), similarly compound 4a, 4b, 4c have shown 1150 (s), 1252 (s), 1248(s) respectively. N-N stretching vibrations are present even though low value due to conjugation of bond. The values of N-N in compound 3 have shown 1015(m), similarly compound 4a, 4b, and 4c recorded 1052 (m), 1136 (m) and 1098 (m) respectively. The C-Cl value was recorded 620 (s), in the C-Cl bonds have shown lower values of absorption frequencies due to the decreased force constant and increase in reduced mass.

Table: ¹H-NMR Spectral Assignments (ppm) of Synthesized Compounds (400 MHz, DMSO-d₆)

Compound® Proton	4a	4b	4c
3			
7	9.35 (1H, d, J = 9.5 Hz, H-7)	9.26 (1H, br s, H-7)	9.70(1H, s, H-7)
10	7.29-7.53(1H, m, H-10)	7.31-7.44(1H, m, H-10)	7.22-7.47(1H,m, H-10)
11	6.87 – 7.02(1H, m, H-11)	6.86-6.99(1H, m, H-11)	6.84-7.16(1H, m, H-11)
12	7.29-7.53(1H, m, H-12)	7.31-7.44(1H, m, H-12)	7.22-7.47(1H, m, H-12)
13	6.87 – 7.02(1H, m, H-13)	6.86-6.99(1H,m H-13)	6.84-7.16(1H, m, H-13)
1'	7.13(1H, dd, J = 15.9 Hz, J = 9.5Hz, H-1'),		
2'	7.29-7.53(1H, m, H-2)		
A			
B	7.65 – 7.78 (2H, m,H-b)	7.31-7.44(1H, m , H-b)	7.80(2H, d, J = 8.1 Hz, H-b)
C	7.29-7.53(2H, m, 2H-c)		7.58(2H, d, J = 8.1 Hz, H-c)
D	7.29-7.53(H, m, H-d)		
E	6.86-6.99(1H,m, H-e)		
F	7.25 – 7.30 (1H, m, H-f)		
SH	14.07 (1H, br s, HS-)	14.04 (1H, br s, HS-)	14.15 (1H, br s, HS-),
OH (C-8)	10.07 (1H, br s, HO-)	10.05 (1H, br s, HO-)	10.07 (1H, s, HO-)
OH (C-d)	9.98 (1H, br s, HO-)		
CH ₃	3.77 (3H, br s, CH ₃)		

The signals of -SH is downfield because hydrogen atom is bonded with highly electronegative atom sulfur and a-position occupied by more electronegative triazole ring (three nitrogen atom present in ring). Similarly, the signal of -OH groups are downfield. This is due to the hydrogen atom bonded with highly electronegative atom oxygen. Similarly, H-7 is slightly downfield because a-position is occupied by highly electronegative nitrogen atom. The positions of b, c, d, e, f, 10, 11, 12 and 13 are up field because of resonance. p-electron is present in aromatic benzene and the signals are low. The signal of CH₃ is up field because nucleus of hydrogen atom is surrounded by electron crowd and applied external magnetic field does not affect on hydrogen nucleus.

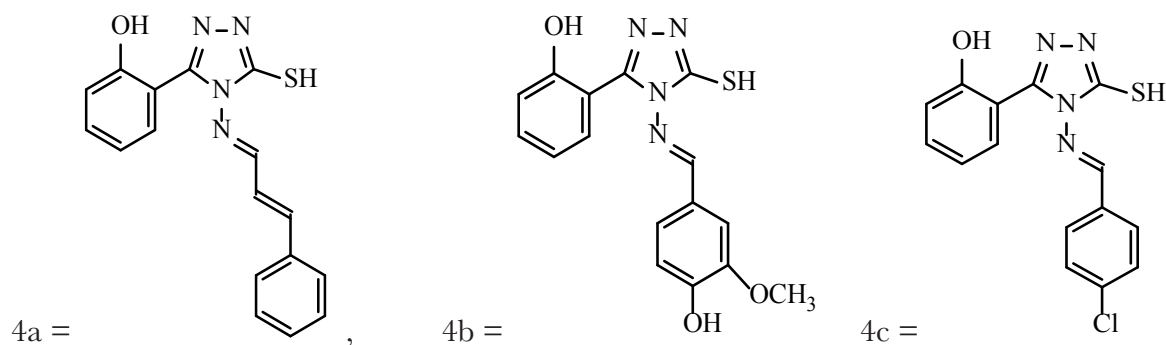
Table: ^{13}C -NMR Spectral Assignments (ppm) of Synthesized Compounds (100 MHz, DMSO- d_6)

Compound® Carbon ⁻	4a	4b	4c
3	167.78	166.60	163.97
5	148.21	151.34	148.42
7	161.66	161.85	161.76
8	156.18	156.17	156.16
9	115.99	115.97	112.96
10	132.27	132.30	132.39
11	123.47	118.89	118.90
12	131.08	131.15	130.15
13	113.0	115.66	112.82
1'	118.88		
2'	134.90		
A	146.46	124.10	131.08
B	128.93	110.86	131.11
C	130.15	148.04	129.27
D	128.00	148.18	137.26
E		113.01	
F		123.43	
CH ₃		55.64	

The signals of ^{13}C NMR depend on the carbon atom bonded with substitution group or atom. The signal of C-3 position of carbon is more. This is due to the carbon atom bonded with three more electronegative nitrogen and sulfur atoms. Similarly, the signal of 7 and 8 position of carbon are more because carbon is bonded with more electronegative atoms, nitrogen and oxygen. In the same way, the signals of C-5 are more because the carbon atom is bonded with hetero atom, nitrogen and little bit less value than C-7 carbon by presence of resonance p electrons. The signal of carbon 9, 10, 11, 12, 13 and 1', 2', a, b, c, d, e and f are less because the aromatic resonance of p-electrons are present around the carbon nucleus and signal of $-\text{CH}_3$ is very less because carbon nucleus is surrounded by more electron cloud.

Antimicrobial Activity

Antibacterial Activity

PC = positive control (Ofloxacin 0.3% w/v)

Table: Antibacterial activity of synthesized compounds

Bacterial Strain	Diameter of Zone of Inhibition (mm)						
	Compound (4a)		Compound(4b)		Compound (4c)		Ofloxacin
	1mg/mL	5mg/mL	1mg/mL	5mg/mL	1mg/mL	5mg/mL	0.3%w/v
<i>Staphylococcus aureus</i>	17	20	15	17	16	18	41
<i>Escherichia coli</i>	9	15	0	14	10	13	40
<i>Salmonella typhi</i>	6	17.5	15	16	14	19	39

The anti-bacterial activity was shown by sample 4c, 4b and 4a. The entire sample was loaded 50µL in each well. The ZOI of Ofloxacin was observed 41mm in *Staphylococcus aureus* bacteria in all sample 4a, 4b and 4c. Similarly ZOI of '4a' in *Staphylococcus aureus* bacteria have noted 20mm in 5mg/mL, 17mm in 1mg/mL solution. The samples 4b have shown ZOI 17mm in 5mg/mL solution and 15mm in 1mg/mL solution. The ZOI in sample 4c recorded 16mm and 18mm in 1mg/mL and 5mg/mL respectively.

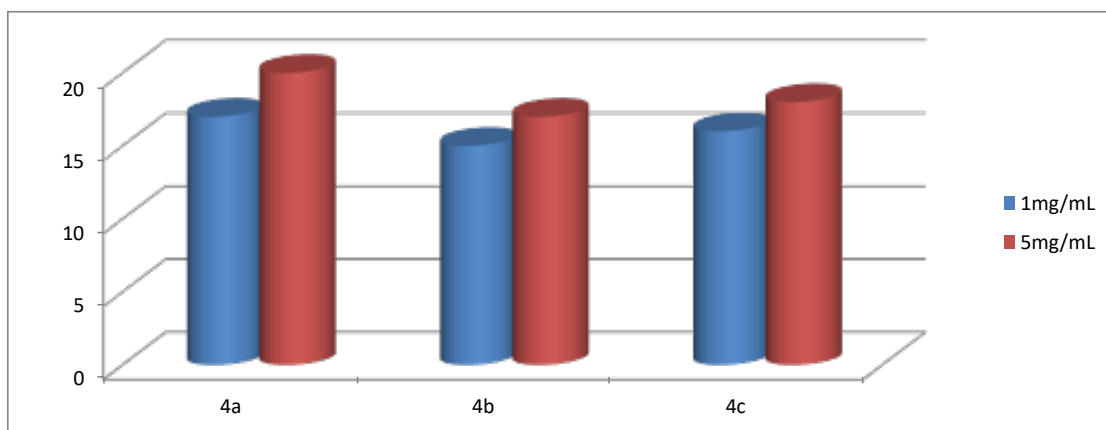

Figure: Antibacterial activity of synthesized compound against S.aureus

In *Escherichia coli* bacteria, the ZOI noticed was 40mm in Ofloxacin by all samples 4c, 4b, and 4a. The ZOI showed by sample '4a' was 15mm in 5mg/ml and 9mm in 1mg/ml, and similarly sample '4b' have recorded 14mm in 5mg/mL and no activity have shown in 1mg/mL solution, and '4c' sample gave 13mm and 10mm with the 5mg/ml and 1 mg/ml respectively.

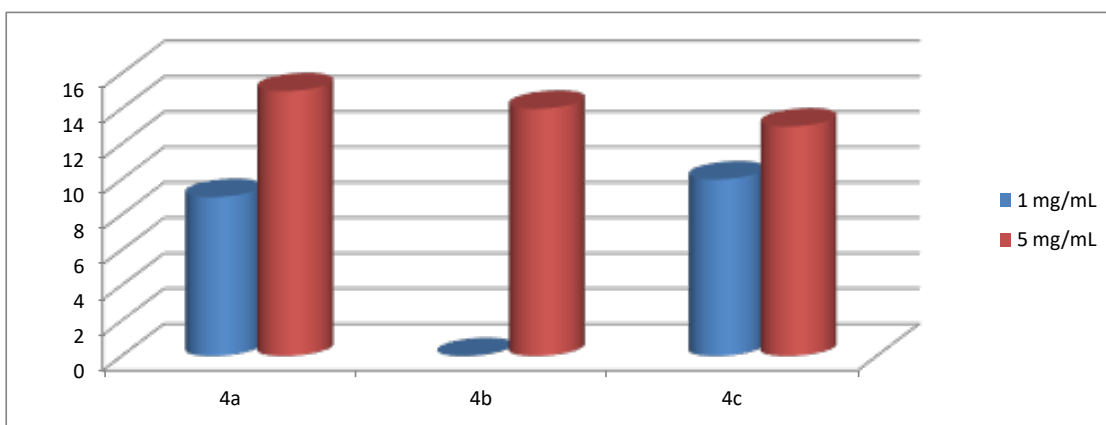

Figure: Antibacterial activity of synthesized compounds against E. coli

In *Salmonella typhi*, the ZOI have shown 39mm by positive control in all samples '4c', '4b', and '4a'. The ZOI showed 17.5mm and 6mm by sample '4a' in concentration 5mg/ml and 1mg/ml respectively. Similarly, sample 4b has shown 16mm and 15mm and, sample 4c recorded 19mm and 14mm in 5mg/mL and 1mg/mL solution respectively.

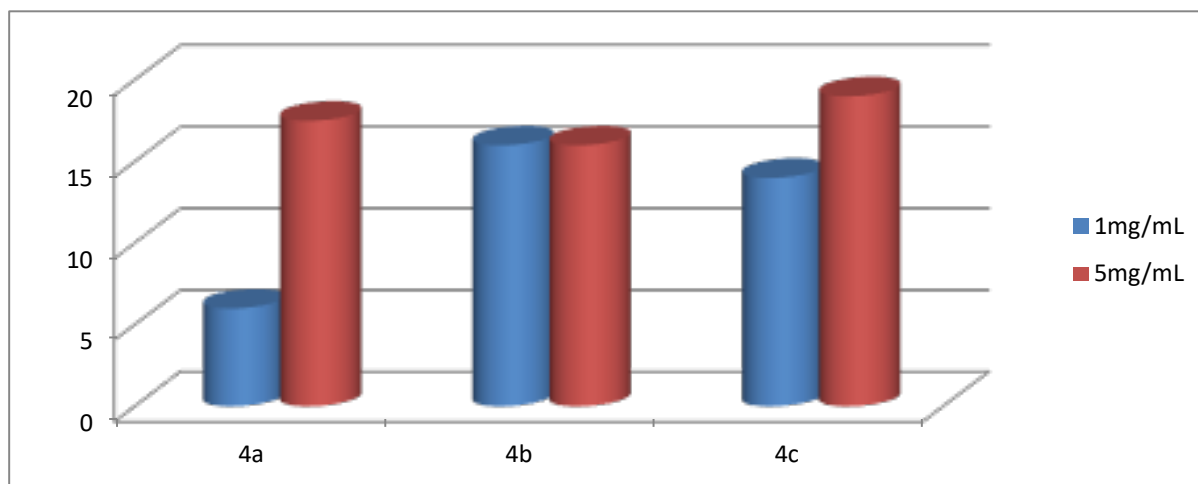

Figure:Antibacterial activity of synthesized compounds against *S. typhi*

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Conclusion

Triazole is very important class of synthetic compounds. Of the two isomeric triazole derivatives viz. 1,2,3-triazole and 1,2,4-triazole, the 1,2,4-triazoles are very important and have been extensively used in the various fields including environmental, industrial, agricultural and mainly in pharmacological fields as antibacterial, anticancer, antioxidant, antiviral, antifungal, anticonvulsant, anti-inflammatory, antitubercular, anti-malarial agents etc.

The synthesis of compounds gives ideas about large quantity of pharmaceutical and other products and is time and budget efficient process as compared to extraction. Triazole derivatives are the one of the most important compounds which are not available naturally and are completely synthesized derivatives. The present work describes a useful method for the synthesis of Schiff bases of 1,2,4-triazole derivatives viz. 4-(4-Hydroxy-3-methoxybenzylideneamino)-5-(2-hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-triazole-3-thiol, 4-(4-Chlorobenzylideneamino)-5-(2-hydroxyphenyl)-4H-1,2,4-triazole-3-thiol and 5-(2-Hydroxyphenyl)-4-(3-phenylallylideneamino)-4H-1,2,4-triazole-3-thiol starting with methyl salicylate via 4 steps. The synthesized Schiff bases of 1, 2, 4-triazoles were characterized by IR, $^1\text{H-NMR}$ and $^{13}\text{C-NMR}$ spectroscopy. All these Schiff bases possess moderate antibacterial and antifungal activities.

REFERENCES

- Abdul H. & Assan, F. (2014) *Int. J. App. Sci. Tech.* vol. 4(2), 202.
- Abdullah, M.H. et. al. (2012). *Karbala J. Pharm. Sci.* vol. 4, 115.
- Akhter, M. W. et. al. (2014) *Arab. J. Chem.*, vol. 7(6,) 955.
- Al-Khuzai, M.A. et.al. (2014). *Iraqi J. sci.* vol. 55(2B), 582.
- Al-Sayed &Grasas (2006) *Y. Accites.* vol.57, 180.
- Arul, K. et.al. (2014). *The Experiment.* Vol. 21(1), 1439.
- Bailey, E.M. et. al. (1990). *J; Pharmacotherapy.* Vol.10, 146.

- Baviskar, B.A. et.al. (2012) et.al. *Der pharmacia Sinica*, vol. 3(1), 24.
- Boyle, F. T. (1988). *J. M. Ann.N.Y.Acad. Sci.* vol. 544, 86.
- Espinel-Ingroff, A. (1998) *J. Clin. Microbiol.* Vol. 36, 198.
- Hall, W.C. et.al (1954) *Texas Agar. Exp. St a., Bull.* vol. 1, 789.
- Hanif, M. et.al. (2012) *J. Braz. Chem. Soc.* Vol. 23(5), 854.
- Hassan, F. A. (2012). *Res. J. Bio. Sci.* vol. 7(1), 48.
- Havaldar F.H (2008) *J. Chem.* vol.5, 347.
- Hope, W.W. et. Al. (2015) *JA.: L LC.* vol. 5.
- Hou, Y. P. et.al. (2011). *Bioorg. Med. Chem.* Vol. 19, 5948.
- Jassim, I. K. (2012) *Kerbala, J. Pharma. Sci.* vol. 3, 213.
- Jassim, I.K. (2011). *J. Pharma. Sci.* vol. 2, 228.
- Jess, S. et. al. (2014). *Pest. Manag.* Vol. 70(11), 1646.
- Karritzky, A. R. (1985) Pergamon press, Oxford, vol.1, 87.
- Kavakali, C. (2014). *Rad. Phys. Chemistry* vol. 94, 111.
- Keshk E. M. et. al. (2008). *Phosphorous, Sulphur and Silicon.* Vol. 183, 1323.
- LaBerge D. (1959) University of British Columbia, ,vol. 1, 1.
- Mahmoud, M. et.al. (2014). *Eur. Chem. Bull.*, vol. 3(7), 723.
- Marubayashi, N.et.al. (1992) *Pharma. Bull.*, vol. 40(1), 220.
- Meenaxi, M.M. (2011) *Asian J. Res. Chem.* Vol. 4(7), 1050.
- Mousa, M.N. et. al. (2012). *J. Vet. Res.* vol. 11(1), 122.
- Murtaza, S. (2017) *J. Saudi Chem. Soc.* vol. 21(1), 359.
- Pandey, V.K. (2012). *ISRN Org. Chem.*
- Pfaller, M. A. et.al. (1997). *Antimicrob. Agents Chemother.* Vol. 41, 1124.
- Rao, D. N. et. al. (2014). *J. Taibah Uni. Med. Sci.* vol. 9(4), 293.
- Roberts, J. et.al. (2000). *Antimicrob. Agents Chemother.* , vol. 44, 3381.
- Sanati, H. (1997). *Antimicrob. Agents Chemother.* Vol. 41, 2492.
- Shukla, P.K. (2014) *Der Pharma Chemical*, vol. 6(3), 1153.
- Sripriyal, S. (2013). *IOSR-JAC*, vol. 6(2), 25.
- Tsukuda, Y. (1998) *Bioorg. Med. Chem. Lett.* , vol. 8, 1819.
- Uchil, V. R. & Joshi, V. (2002); *Indian J. Chem.* Vol. 41B, 631.
- Williams, D.A. & Lemke, T. L. (2002) *Foye's principle of medicinal chemistry*, 5th edition: Lippincott Williams and Wilkins. London

Mathematics Classroom Management in A Secondary School

●
Shankar Paudel

Lecturer
Tribhuvan University

Abstract

The study on "Mathematics Classroom Management in a Secondary School" was carried in the secondary level schools of Baglung district. So, the researcher selected the two secondary level schools representing the population by random sampling. The data for the study were collected from both the primary sources and secondary sources. From the selected schools, the researcher observed the availability of physical resources in mathematics classroom with the help of check list based on the Zurich model of classroom management 2004. After collecting the data, the researcher compared the availability of the physical resources in mathematics classroom with the criteria of Zurich mathematics classroom management and BPEP scale. From the research, the researcher found that the management of mathematics classroom was satisfactory in compared with the Zurich model. There is adequate space for sitting a student and space occupied by a student was 0.78 sq meters and 0.75 sq. meters which is more than as prescribed by the BPEP (0.75 m²/s).

Keys Words: Physical Resources, Management, Academic Management, Department of Education, Ministry of Education

Introduction

Classroom management is a balance between the physical resources and the academic activities in a cooperation with the teacher and students. The degree of accuracy of the classroom management depends upon the availability of the physical resources and the knowledge of the mathematics teacher to deal with them. If the teacher is skilled enough, he can manage a classroom so that students can take part in good teaching learning activities. The students can get maximum learning opportunities to exercise this power.

The fundamental aspect of classroom management are 4 m's. This is management mediation, modification and monitoring. Management refers to the skill in organization and presentation of the lessons in such a way that all students are actively engaged in learning. Mediation refers to the knowledge of how to provide the more intensive individual counseling and guidance which some students require. Modification refers to understand the ways in which learning theory can be applied for shaping and changing behaviour through reward and punishment, monitoring refers to checking effectiveness of school policies on discipline. As with so many aspects of education effectiveness classroom management depend upon the school as the individual teacher.

As well managed classroom is that classroom which provides the maximum opportunities to the students to learn mathematics. This is students can exercise power to learn mathematics cooperating with the teacher and their friends. There are different aspects of classroom management as organization, communication, and monitoring, delivering, delivery of instruction.

Moreover, the classroom management can be studied with the aspect of physical resources, academic activities and discipline, student's arrangement, administrative details and classroom practises. The researcher has tried to study mathematics classroom management with the aspect of physical

resources management, academic management and task and off task behaviour of the students in secondary level at grade XI.

Statement of the Problem

The study concerned with the classroom management in a secondary level at grade XI. Especially the research seeks to answer the followings questions. The objectives of this study were as follows,

- What is the existing situation of physical resources in mathematics classroom in a secondary level at grade XI of Baglung district?
- To find the existing situation of physical resources in a secondary level at grade XI of Baglung district.

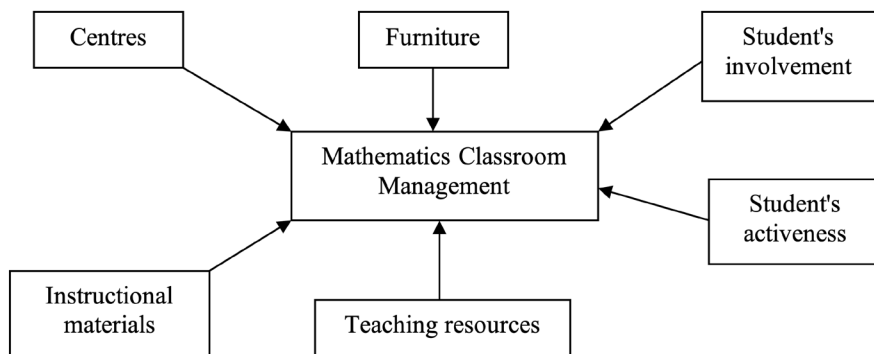
Limitations of the Study

The study was limited in the following criteria:

- The study was limited in two school of Baglung district.
- Only the observation from checklist, teacher's questionnaire from and secondary sources are used to collect the data.

Conceptual Framework

The conceptual framework devised through the literature studies facilitated to attain research objectives, get the answer of the research questions and carry out the research work as a whole smoothly. For this we constructed the conceptual framework given below.

Zurich (2004) model for classroom management of physical resources

Methodology

The research was based survey research quantitative in nature. Necessary data were taken from primary source like the secondary level schools of Baglung district. Hence, the schools of Baglung district were the total population of the study.

Tools and Instruments of the Study

To collect the data for the study, a set of checklist accordance with the ministry of education was developed to find the existing situation of the physical resources and their management at mathematics

classroom in the secondary level. Also, a set of another observation form was developed accordance with the Zurich model to measure the frequency of the occurrence of on task and off task behaviours of the students in mathematics classroom.

Data collection procedures from the checklist, the researcher observed the availability of the physical resources and their management in a mathematics classroom.

Analysis and Interpretation

Existing Situation of Physical Resources in Mathematics Classroom

The schools under the study were established after the advent of democracy. The schools have their own building and the circumstances as built by the government fund. The buildings were made of cement, concrete and rod. Also, the buildings were built with planning. Around the school buildings, there were beautiful gardens and play grounds of both schools. Now, both of the schools are handed over to the community to manage and handle the administration. There is a system of funding from the DOE and MOE every year to maintain the schools as a donation. Also, the VDCs and Municipality were allocated their budget for the development of the schools. The current figures of physical facilities of the studied schools are listed below.

Table No. 1: Physical Facilities of the Schools

School	No. of buildings	No. of Rooms	Office Rooms	Garden	Playground	Drinking Water & Toilets
A	4	24	2	1	1	4/5
B	5	30	3	1	1	6/6

From the table 1 it is seen that the school A has 4 buildings and 24 rooms in which- two were allocated for office, one for science lab and library and the rest for classes. It shows that there were sufficient numbers of classes for the students. Also, the classrooms were well furnished, well ventilated and well managed so that the students can learn mathematics in a very beautiful environment. There was a lot space to take part in mathematical experiment for the students. There were two columns and six rows arrangement of the benches and desks. Also, it is seen that the school B has 5 building and 30 rooms in which 3 of them are allocated for office, 25 for classroom and one for science lab and library. There were ventilated classes and two columns and 8 row arrangements of benches and desks.

In both of the schools, there were 1-1 white boards in each class, each class had dustbin and broom for the sanitation. The white boards were so placed that every student can easily see the writings of the board. From these figures, it can be said that the management of the mathematics classroom has satisfied the criteria of the mathematics classroom model of Zurich (2004). This model suggested that there should be variety of arrangement of studentst desks such as circle for discussion, groups for group work and rows for test taking or individual work. There was the space to move here and there for the students and teacher as suggested by the Zurich model. The classrooms were seemed to be very silent and cool.

The Criteria of Zurich Model

There are six criteria to study the physical facilities of the school in Zurich model 2004. Which are described as follows.

Furniture: In school A, there were 12 sets of benches and desks in each class of size 15x18 sq ft. Similarly, in school B, there were 15 sets of benches and desks in each class of size 18x22 sq ft. This showed that the furniture was sufficient for sitting the students in the mathematics classroom as compared with the Zurich model 2004.

Student's Involvement: In both the schools A and B, most of the student's achievement in mathematics were above 80, so it was seen that the student's involvement is quite satisfactorily in comparison with the Zurich model.

Student's activeness: From both schools A and B, the researcher selected 60 students consisting of 30 each. Out of which 40 students were found to have on task behaviours and 20 students were found to have off task behaviours. This showed that the students have positive attitudes in learning mathematics and have actively participated in the mathematical problem solving.

Teaching Resources: Both of the schools A and B have a library with the sufficient no of books, journals and teacher's guide of each subjects. So, it was seen that the schools had sufficient number of teaching resources in mathematics classroom.

Instructional materials: Both of the schools A and B had a mathematics library with geo-boards, circle boards, abacus, tan gram, scale and scale and other geometrical instruments related to area and volume.

Centres: Both of the schools have separate mathematics classroom with a library and a mathematics laboratory each. In which students can take part in learning mathematics with the manipulative and other manual materials.

Classroom Space Management

The classroom is a platform to learn everything and the mathematics as well. So, there is no doubt in saying that it should be neat and cleaned and well managed. From the observation, it was seen that the mathematics classroom management was so satisfactorily designed in comparison with the Zurich model. The researcher got the following figure from the observation of the mathematics classroom in each school.

Table No. 2: Classroom Space for Per Students

School	Size of Classroom	No. of Benches/Desks	Arrangement of Seats	Per Sts. Area in sqm	BPEP Scale
A	15×18 ft.	12-12	6-6	0.78	0.75
B	18×22 ft.	15-15	8-7	0.75	0.75

From the table, it was seen that the area occupied by one student is 0.78 sq ms for the school A and 0.75 sq ms for the school B. So, it can be concluded that there was the adequate space for the students to sit in the class as set by the BPEP. Also, the benches and desks were arranged in two columns such that the classrooms looked so beautiful. There was the adequate space for the mathematics teacher to move here and there while in teaching. Also the students could sit very openly and took part in mathematical experiment easily.

Mathematics Classroom Management

From the observation of the mathematics classroom, it was found that there were appropriate

places to keep the students' books and materials on the rack of the desks. Also, in the school A, there were place value chart; chart papers, abacus, circle board, geo-board, graph board and geometry box each having one. Also, there was the system of collecting students' mathematical work. For the summer season, there were the provision of two fans in the classroom and the lighting system was also very well.

Similarly, in school B, there were place value chart, chart paper, abacus, circle board, geo board, graph board each having one set and two sets of geometry boxes which were making teaching learning very effective. The classroom had four tube lights and had three fans for the summer season. Also, there were two dustbins and one broom in the classroom. But there was no Over Head Projector (OHP) in either of the school. So, there was no visual class in mathematics in both schools. The status of the facilities in mathematics classroom is given in the table below.

Table No. 3: Status of Facilities in Mathematics Classroom

School	Class-rooms	Leaking roofs	Drinking water	No whiteboards Classes	Provision of Toilets	Library	Mathematics laboratory
A	20	-	4	-	5	1	1
B	25	-	6	-	6	1	1

From table 3, it was seen that there were no leaking roofs in either of the schools. Also, there were appropriate provision of drinking water and 4 taps for school A and 6 taps for school B. Also, neither of the school has the classroom without whiteboard. Also, there were 2-2 separate toilets for boys and girls in school A and 3-2 toilets for boys and girls in school B. Both schools have one- on toilets for teachers and staffs. The schools have one-one library and laboratory of science and mathematics. So, it can be said that the schools have satisfied the criterions of the Zurich (2004) model of mathematics classroom management.

Weakness of Physical Facilities in Mathematics Classroom

To find the physical facilities in the mathematics classroom, the researcher himself observed the classroom with the check list and administered a teacher opinionnaire form for the respective mathematics teachers. The schools have adequate benches and desks to sit the students but there was no chair to sit for the teacher and no table to put the teachers' materials. The walls of classroom were full of chart papers and mathematical formulas. Although the schools were model secondary schools' level the schools have been facing the scarcity of physical facilities. There had no OHP to show the mathematical slides. Similarly, neither of the schools had bulletin boards in mathematics classroom to display the students' mathematical activities.

Conclusion

The study was undertaken to find the situation of mathematics classroom management in a secondary level school of Baglung district. For the purpose of the study, the researcher selected the two school of Baglung district. The selection of the schools was random selection. Checklist was used to find the availability and condition of the physical resources in mathematical classroom. The classroom setting, arrangement of the school's ventilation condition placement of the teaching materials area occupied by one student etc. were observed and found that it was satisfactory in comparison with the Zurich model 2004. After the analysis and interpretation of the collected data, the following were obtained as findings and conclusion of the study.

The area occupied by a student in a class was found 0.78 m²/s and 0.75 m²/s in schools A and B where the area allocated.

REFERENCES

- Agrawal, G. R. (2005). *Organization and Management in Nepal*. M.K. Publishers and Distributors, Kathmandu, Nepal.
- Best, J.W. and Kahn, J.V. (1999). *Research in Education* (7th ed.); Prentice Hall of India, New Delhi.
- BEST. J. W. and KHAN J. V. (1999). *Research in Education* (7th Edition) New Delhi, Prentice hail of India.
- Bull, S.L. and Soliry, J.E. (1996). *Classroom Management* (Principle to Practice); Croom Helna Ltd,
- Calo, K., & Ingram, P. (1994). *Playground Leaders*. Auburn, ME: Maine Center for Educational Services. ED 376 984
- Gallegos, K. (1998). *Thrust of Educational Leadership*: 28(1), 13. EJ 573-429.
- Hartle, L., Campbell, J., Becker, A., Harman, S., Kagel, S., & Tiballi, B. (1994). *A window on social-cognitive development*. Dimensions of Early Childhood ,23(1), 27-3 1. EJ 499 977.
- Hartup, W. W., & Laursen, B. (1993). *Children on Playground: Research Perspectives and Applications* (pp. 44-84). Albany: State University of New York Press.
- Jarrett, O. S., & Maxwell, D. M. (2000). *Elementary School Recess: Game and Activities for Teachers and Parents* (pp. 12-23). Lake Charles, LA: American Press.
- Pellegrini, A.D., Huberty, P. D., & Jones, I. (1995). *American Educational Research Journal*, 32(4), 845-864. EJ 520 960.

Teachers' Perceptions on Employed Techniques for Teaching Speaking Skill in English Language Classes

●
Hari Raj Atreya

Lecturer

Mahendra Ratna Campus, Tahachal

● ● ●

Abstract

This article is an attempt to display the teachers' perceptions on employed techniques in teaching speaking in ELT classroom. It also essentially illustrates the techniques which are in practices and explore the use of those in classroom implementation. The article also highlights the status of teachers in using the techniques in teaching Speaking. So, this article aims to illustrate the techniques which can be implemented in Nepalese ELT classroom to make the teaching speaking more effective. The study was conducted by following the survey design with 20 total sample population. The findings of the study stated that the teachers were employing the techniques like; simulation, role play, dramatization, elicitation, turn taking and drills more than other techniques in teaching Speaking in English Language Classes.

Keys Words: speaking skill(s), techniques for teaching, English language classes

Background

Crying, which is often considered as a fundamental for producing sounds, is the first human activity after birth. Hence, many associates it with speaking. Generally, speaking is process of conveying the message in its own right and a very sensitive process. Speaking is "the process of building and sharing meaning through the use of verbal and non-verbal symbols, in a variety of contexts" (Chaney, 1998, p. 13). It helps to transmit the feelings, ideas, and thoughts from the source to target. Speaking is primarily a productive skill which is manifested in speech form. Speech consists of other integrated linguistic aspects like; pronunciation, sound, stress, rhythm, juncture, intonations and others. Use the language quickly and confidently with few unnatural pauses, which is called as fluency, (Nunan, 2003). So, teaching speaking is not the entirely teaching those items in isolation but rather to teach the learners how to communicate in target language. Even talking about teaching of language skills, it is quite difficult to find any skill in isolation so speaking is again directly related to listening and other language skills.

Teaching speaking is very common and more frequent in ELT classrooms. When linguists and language teachers sought to improve the quality of language teaching in the late nineteenth century, so refer to principles and theories concerning how language can be learnt better and systematically. Further it is discussed about the structure and organization of the language. Linguists like; Henry Sweet, and Harold Palmer elaborated principles of language teaching theoretically. Similarly, American linguist Edward Anthony in 1963 identified the three levels of conceptualization and organization of classroom pedagogy, which he termed approaches, methods, and techniques.

A technique is a classroom activity which is implemented in classroom for particular purpose. Choice of technique defers according to method, approach and other classroom activities. Anthony (1963, p.63) "...A technique is an implementational that which actually takes place in classroom it is a particular trick, strategic or contrivance used to accomplish an immediate objective." He further adds "Technique

must be consistent with a method and therefore in harmony with an approach as well." While teaching speaking in ELT classroom in Nepal, teachers are practicing different techniques to make learning more effective and comprehensive but still problem is raised in which situation which technique is more effective and plausible.

Various scholars are prescribing different techniques on the basis of their research findings, they are based on different grounds of language learning situation. Some common techniques are presented in this study, they are; simulation, role-play, and dramatization, oral drill, group work and pair work, strip story, elicitation, picture, manipulative and communicative work and turn taking.

As I have mentioned above, there are varied situational classes in Nepal and various teachers are implementing various techniques to teach their students. Even the prescribed course of study, objectives are same to all the students and those students are evaluated and awarded by the same test item so I think it can be different in their output if the teachers have implemented the different techniques to educate to the students. Here, my notion is to just identify the highly used techniques to teach to the eighth grader students.

Objectives of the Study

The main objectives of the study are as follows:

- i. To identify the techniques employed in teaching speaking in grade eight, and
- ii. To find out the perceptions of teachers on techniques in teaching speaking

Research Questions

The study was guided by the following questions;

- i. To what extent were they engaging their students in teaching speaking?
- ii. What were the teachers' view on techniques of teaching speaking?

Literature Review

Simply, speaking is the action of transferring information or expressing one's feelings in speech form. Teaching speaking is one of the fundamentals in language teaching. Speaking skill involves; linguistic features, and other related sociolinguistic features. In linguistic features; speech, device. Lexis and grammar, negotiation is integrated and in sociolinguistic features; language processing, interaction, social norms and values, information processing, and others are integrated.

All species including human beings live in societies, so they need to communicate to share something or just to survive (Alexandar, 1974). Parents communicate with their unborn child in the antenatal stage to cue their baby into their voices and the world around them (Brock & Rankin, 2008.p.4).

Although babies lack the wording, they cry; varying their pitch to attract attention of adults and signify their needs (Iwaniec, 2004.p.90). They have different cries for different purposes and parents soon recognize that each cry goes to which purpose (Buckley, 2003). Rahman (2010) maintains that communication is a dynamic interactive process that involves the effective transmission of facts, ideas, thoughts, feelings and values. We actively and consciously participate in the communication process in order to get, develop, inquire or give information and understand social conceptualizations.

Wilson (1979) explains that communication occurs whenever the behavior of one individual (the sender)

influences the behavior of another (the receiver). Thus, Littlejohn & Foss (2008) defined communication as process that links discontinuous parts of the living world to one another.

While talking about the techniques employed in teaching speaking, some common practices in Nepalese classroom are as discussed and mentioned as following

a. Simulation, Role Play and Dramatization

Simulation is the imitation of the different operations of a real-world process or system. The act of simulating requires a model be developed; this model represents the key characteristics, behaviors and functions of the selected physical or abstract system or process. Tompkins (1998) study was also an attempt to assess the effectiveness of role playing/simulation in ELT. The researcher's conclusion was that when the role playing/simulation techniques are employed, they should be integrated with other language learning activities. If these guide lines were followed, it could be an extremely rewarding experience for both the students as well as for the teachers.

Cecile (2001) has conducted a study to observe whether role-play is an interaction which can effectively trigger the learning process in the foreign language. This study was meant to explore how the learning occurs by looking at the various learning strategies used by the students while roleplaying. She has identified that during a role-play learning does not occur on a traditional basis which included the teacher as the main player but more often learning occurred without his/her absolute control and in this technique he/she needed to play the role of a facilitator whose main responsibility was to share students' knowledge among themselves.

Robinson (1977), in *Learning through Drama*, stated that “Drama revolves around the process of behaviour, through in-terpersonal response. In acting-out, the individual himself is the prime medium of expression. Acting-out then is the exploration and representation of meaning using the medium of the whole person” (P.16).

Drama forces students to interact because acting-out involves a “negotiation of meaning” (P.17)

Dodson (Dunar, 2012) drama has played small but consistent role in language teaching in Britain and The United States since 1970's. As Dunar (2012) mentions, the early, most well-known advocates of drama in the L1 classroom were Bolton. He used drama in classes for all subjects and made it “the center of the curriculum”. Later on, L2 practitioners adapted drama in their practices and drama gained popularity in foreign language teaching.

Role play is the act of imitating the character and behaviour of someone who is different from yourself. It is the changing of one's behaviour to assume a role, either unconsciously to fill a social role, or consciously to act out an adopted role. Dramatization can be defined as a method to develop skills through the performance of activities in situations that simulate real life. It is possible to simulate, for instance, a job interview, a police interrogation, a product sale, an exhibition, a speech on contraceptive method and others. To create the real life like situation in classroom teacher can make use of simulation, role play and dramatization techniques which enhances and explore in teaching speaking inside of classroom. The model represents the system itself, whereas the simulation represents the operation of the system over time. While using this technique, teacher creates the situation and ask students to perform and act in given situation. May be the teacher asks students to pretend as if they are at hospital, cinema hall, restaurant or in some other places. Sometimes teacher assigns the task or problem to be solved by providing some guidelines. By these activities, the participants make the communication which is fruitful to enhance teaching speaking.

b. Oral Drill

Drilling is a technique that has been used in foreign language classrooms for many years. It was a key feature of audio-lingual method approaches to language teaching, which placed emphasis on repeating structural patterns through oral practice. Drilling means listening to a model, provided by the teacher, or a tape or another student and repeating what is heard. Drilling is a technique that is still used by many teachers when introducing new language items to their students. Harmer states that drilling is mechanical ways of getting students to demonstrate and practice their ability to use specific language items in a controlled manner.

Heward (2014) points out, drill and practice can be conducted in ways that render it pointless and a waste of time. Research has shown, however, that when properly conducted, drill and practice is a consistently effective teaching method. For example, a recent meta-analysis of 85 academic intervention studies with students with learning disabilities found that regardless of the practical or theoretical orientation of the study, the largest effect sizes were obtained by interventions that included systematic drill, repetition, practice, and review (Swanson & Sachse-Lee, 2000).

Teaching speaking refers to the teaching of pronunciation skill and communicative skill of target language. While adopting the drill inside classroom, teacher can make use of the repetition, or substitution drills to promote speaking. There can be the use of the language lab to promote drill and speaking as well.

c. Group Work and Pair Work

This technique promotes student's participation in teaching, learning activities and provides sufficient exposure to the students to engage in speaking. Still the large and crowded classes can be the challenges for this technique.

While collaborative learning through group work has been proven to have the potential to produce stronger academic achievement than other kinds of learning environments (Johnson, Johnson, & Smith, 2006),

This technique can also be equally useful in reading and writing as well. The teacher should ensure that he groups do their work satisfactorily and should attend to them turn wise. The teacher should engage pupils in question answer drill.

d. Strip Story

The main purpose of learning is communication. In order to develop this communicative ability in the students many language teachers tried conversation. In strip story technique, first step is to select a story and while selecting a story, teacher must be careful to the sentences in the story and numbers of students. Then, strips are distributed and asked to the students to connect and make the story. If they fail, another try is made, and if the teacher is satisfied, then the follow up activities is done, e.g., they are asked to repeat the entire story one by one or they are asked to change the tense of the story.

Freemans (2000, p. 129) many teaching-learning activities can be done with picture strip stories; one of them is by giving a small group a strip story. A student in the group will then show the first picture of the story to the other members of her group and ask them to predict what the second picture is like. This activity is an example of using a strip story to conduct a problem-solving task as a communicative technique.

While using this technique, real communication takes place because they have to share information by talking to teach other. This technique creates a great deal of discussion and interactions and is very enjoyable, funny to the students. This technique promotes communicative interactions and key of success in teaching speaking

e. Pictures

Picture is the source and context for language teaching. Picture contributes to make subject matter more interesting and motivated, and a sense of the context of the language. Picture can be effectively used in teaching speaking to provide the situation to the students to speak or communicate.

Bailey (2005:37) states that, in a speaking lesson, pictures and “manipulables” can provide the motivation for talking. Then, he also stated: Using pictures as the basis of speaking lessons also gives the learners something to talk about, something to focus on other than their own uncertainty with the new language. Whether you use colored photographs from calendars, advertisements cutout from magazines, or pictures you locate on the internet, pictures add interest to speaking lessons and can motivate people to speak. Bailey (2005:37)

Language teaching is for developing native like proficiency in communication so by using picture technique teacher can teach structure, vocabularies, language skills, language functions, and speaking as well.

f. Elicitation

Eliciting is very beneficial technique in teaching speaking. It helps the teacher to engage the class by focusing students' attention and making them to think. In this technique students are supposed to generate the ideas from their experiences on the provided guidelines. It believes on students' pre-acquired knowledge which is useful to generate and interact in given situations.

It is a standard procedure for the teachers to present the word meaning, for example by showing a picture and asking them to supply the form

(Thornburry, 2013, p. 87). New words can be effectively presented by elicitation and that's why it is ver important to introduce vocabulary (Harmer, 2007, p. 229).

It is a standard procedure for the teachers to present the word meaning, for example by showing a picture and asking them to supply the form

(Thornburry, 2013, p. 87). New words can be effectively presented by elicitation and that's why it is ver important to introduce vocabulary (Harmer, 2007, p. 229).

It is the standard procedure for the teachers to present the word meaning, for example by showing the picture and asking them to supply the form (Thornburry,2013,p.87). New words can be effectively presented by elicitation that's why it is very important to introduce vocabulary (Harmer,2007,p.227)

Elicitation is one way of encouraging students to guess about the topic and perform and speak what they know about the topic. It gives lots of chance to the teacher to see and observe what students know and do not know and what to be presented to that level.

g. Manipulative and Communicative Activities

Manipulative activities refer to a type of guided activities which are completed by the previous activities and experiences. While practicing this activity, the teacher provides some sounds, words and structure and with these guidelines' students make and practices infinite numbers of sentences and utterances.

Richards (2006) points out that communicative language teaching has influenced approaches of language teaching practice around the world. The term "communicative competence" has been defined as the knowledge of both rules of grammar and the rules of language use appropriate to the given context.

Communicative activities are centered on successful communication and activities refer to the use of language as a main tool of communication where students are supposed to complete communicative task.

h. Turn Taking

This technique believes on the role of speaker and recipients in communication. It tries to focus on balanced turn taking by both of the parties which can be the guidelines for speaking and communication as well.

Johnson(1995,p.39) states that students actively engage, to a greater lesser degree in the creation of what occur in classroom and, thus affect classroom events as much they are affected by them.

It focuses on target group's exposure in language use and it suggests that students should be provided enough time to practice on language. Students talk time is more effective and beneficial in language teaching and teaching speaking.

Methodology

This study is based survey and observation of the classroom. The objectives of the study were to find out the techniques employed by the teachers and find out the perceptions of teachers on techniques while teaching speaking to the eighth grader students. To carry out this study, I decided to visit Padmodaya Higher Secondary School, Putalisadak, Kathmandu, resource center where I could find list of teachers teaching English at lower secondary level, so the present study was limited to grade eight only. Then, I took the cell number of those teachers and I gave the call to them and asked and requested about my plan and purpose. After that I judgmentally chose 20 English teachers from 10 different schools which were supervised under that resource center. Then I visited those schools and teacher along with my resources for that study. I build the rapport and visited at schools for three weeks (week1, 2, and 4) and of 18 days. During this period, I observed teachers and students, and administered questionnaire and took feedbacks from the teachers and students. For the collection of data regarding techniques used, a questionnaire was given to the teachers at the second week. The questionnaire consists of eight questions along with one open and optional question about their view reflection.

Results and Discussion

The respondents' views on use of techniques in teaching speaking reflects that teaching speaking requires several techniques to enhance communicative competence in language students in ELT classroom. The application the techniques in ELT classroom enriches the students' achievement in speaking. Here, the respondents view is structured in two different categories; one on the basis of traditionally practiced

techniques and another on the basis of communicative techniques employed by the teachers in teaching speaking in ELT classes.

Views about techniques

Simulation, role play and dramatization

While discussing about this technique, sixty five percent respondents agreed that Simulation, role play and dramatization are useful in teaching speaking while no one strongly disagree, thirty percent strongly agree with the technique and five percent respondents disagree for the technique. By this, it can be stated that simulation, role-play and dramatization are highly employed by the teachers while teaching speaking.

Oral drill

Discussing about the oral drill, the 90% respondents strongly agreed that Oral drill enhances and promotes teaching speaking and only 10% agreed with the statement so it can be stated that oral drill was mostly employed in teaching speaking in language classroom.

Strip story

Strip story technique was also in practice and majority 55% agreed that Strip story activates students to learn teaching speaking and only 35% strongly agreed with the statement whereas 10/10% disagree and strongly disagreed respectively. So, strip story was highly employed in teaching speaking in language classroom.

Group work and pair work

While talking about the group work and pair work technique, fifty percent respondents agreed Group work and pair work provides enough exposure to engage in teaching speaking and 35% strongly agreed, 10% disagreed and only 5% strongly disagreed. So, majority of the respondents employed group work and pair work technique to teach speaking skills in language classroom.

Picture

As picture was the technique for teaching speaking, seventy percent respondent agreed Picture are the source of talk to motivate the students in teaching speaking whereas only 30% strongly agreed. By this, it is stated that picture was mostly employed by the teachers to teach speaking skills.

Elicitation

While analyzing about Elicitation encourages students to generate new idea and make student perform in classroom, 60% agreed and thirty percent strongly agreed, 5% disagreed and 5% strongly disagreed, so here also majority of the respondents employed the techniques for teaching speaking.

Manipulative and communicative activities

Discussing about manipulative and communicative activity, forty percent respondents agreed to the statement that Manipulative and communicative activities are useful for communicative classroom, the

rest 20/20/20% strongly agreed, disagreed and strongly disagreed respectively, so it was quite tough to employ this technique to teaching speaking skills in comparison to other techniques employed.

Turn taking balances and reinforces

The data states that 60% respondents agreed with Turn taking balances and reinforces students to speak in English whereas 30% strongly agree and 10% disagree. So, turn taking plays valuable role in teaching speaking skills.

Perceptions about techniques

The collected data says that traditional techniques; simulation, role play and dramatization, and oral drill are equally practiced in teaching speaking by the teachers whereas communicative techniques like; group work and pair work, picture, elicitation, manipulative and communicative activities, and turn taking are more dominantly employed in teaching language.

Conclusions

Basically, various techniques were employed by the teachers to teach their students. As the data were analyzed, it can be concluded that majority of the teacher were employed simulation, role play and dramatization, Drill and strip story techniques were equally in practice. Elicitation, pictorials and turn taking techniques were more frequent by the English Language teachers in Kathmandu. Manipulative and communicative activities were quite more frequent like the other techniques. The teachers are employed more student-centered techniques rather teacher centered techniques. At the same time teachers have focused on communicative teaching activities more but still there is the frequent use of traditional techniques as well. As we discussed above, we can conclude that the techniques employed by the teachers were quite acceptable to the students. Equally, it can recommend that if the policy obligates for using student centered techniques in teaching speaking in ELT classroom it will have more achievements in foreign language speaking.

References

- Acharya, J. (1991). *A Descriptive grammar of Nepali and analyzed corpus*. Georgetown University Press, Washington D.C.
- Bailey, K. M. (2005). *Practical English Language Teaching: Speaking*. New York: McGraw Hill.
- Brock, A. & Rankin, C. (2008). *Communication, Language and Literacy from Birth to Five*. London: SAGE Publications Ltd
- Brown, D. (1994). *Principles of language learning and Teaching*. London: Prentice Hall
- Chaney, A.L., and Burk, T.L. (1998). *Teaching Oral Communication in Grades K-8*. Boston: Allyn&Bacon.
- Freeman, D.L. (2009). *Techniques and Principles in Language teaching*. New York: Oxford University Press
- Harmer, J. (1998). *The Practices of English Language Teaching*. London: Longman
- Harmer, J. (2007). *The Practices of English Language Teaching*. London: Longman
- Johnson, D. W., Johnson, R. T., and Smith, K.A. (2006). *Active learning: Cooperation in the university classroom*. Edina, MN: Interaction.

- Johnson, K. E. (1995). *Understanding Communication in Second Language*
- Johnson, K. (1995). *Understanding communication in second language Classrooms*:CPU
- Nunan, D. (2003). *Practical English Language Teaching*. NY:McGraw-Hill.
- Richards, J.C. and Rodgers T.S. (1986). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge: CPU
- Richards, J.C. (2006). *Communicative language teaching today*. Singapore: CPU
- Swanson HL, Sachse-Lee (2000). *Working memory, short-term memory, and speech rate as predictors of children's reading performance at different ages*. J. Educ. Psychol. 93:720-734.
- Thornbuy, S. (2013). *How to teach Speaking* Longman London
- Tompkins, K. P. (1998). *Role Playing/Simulation*. In: *The Internet TESL Journal* (4, 8): Retrieved October 12, 2016, from [http://www.Tompkins - Role Playing-Simulation \(I-TESL-J\).htm](http://www.Tompkins - Role Playing-Simulation (I-TESL-J).htm)
- Ur, P. (1991). *A Course in language teaching: Practice and theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, A. (1999). *Pictures for language learning*. Cambridge: CPU
- Wilson, W. R. (1979). *Feeling more than we can know: Exposure effects without learning*. Journal of Personality and Social Psychology, 37, 811–821

Appendix A

Teachers' Views on Using Techniques in Teaching Speaking

Please read each questionnaire item carefully and put a tick in the box under the given headings.

Statement	Strongly Agree	Agree	Dis-agree	Strongly Disagree
1 Simulation, role play and dramatization are useful in teaching speaking.	30	65	05	00
2 Oral drill enhances and promotes teaching speaking.	0	10	00	00
3 Group work and pair work provides enough exposure to engage in teaching speaking	35	50	10	05
4 Strip story activates students to learn teaching speaking.	35	55	10	10
5 Picture are the source of talk to motivate the students in teaching speaking.	30	70	00	00
6 Elicitation encourages students to generate new idea and make student perform in classroom.	30	60	05	05
7 Manipulative and communicative activities are useful for communicative classroom.	20	40	20	20
8 Turn taking balances and reinforces students to speak in English.	30	60	10	00

II. Mention if any other techniques you prefer to use and practice to while speaking to your students.

- a.
- b.
- c.

The researcher will send you the findings of this research if interested.

atreyahari@gmail.com

Thank you for your cooperation

प्रतिगन्ध उपन्यासमा पर्यावरणीय सौन्दर्य

जगतमणि सोती
नेपाली विभागा प्रमुख
चौतारा बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

प्रस्तुत लेख पर्यावरणीय सौन्दर्यका दृष्टिले प्रतिगन्ध उपन्यासको सङ्क्षिप्त अध्ययन विश्लेषण केन्द्रित रहेको छ । पर्यावरणीय सौन्दर्य भन्नाले प्राकृतिक सुन्दरता वा हरभरा भन्ने बुझिन्छ । 'प्रतिगन्ध' सुरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा प्राकृतिक परिदृश्यहरूको वर्णन गरिएको छ । त्यसक्रममा उपन्यासकारले पर्यावरणीय सचेततामा पनि ध्यान दिएका छन् । नेपाली साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न मान्यताहरू मध्ये पर्यावरणीय सिद्धान्त पनि एक हो यसलाई प्रकृतिकेन्द्री अन्तर्विषयक समालोचना पनि भनिन्छ । 'प्रतिगन्ध' उपन्यासलाई पर्यावरणीय साहित्य सिद्धान्तका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा पर्यावरणीय सौन्दर्यका दृष्टिले उपयुक्त रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यस उपन्यासमा अमेरिकी समाज तथा नेपाली समाजको सभ्यता, संस्कृति र इतिहासको वर्णन गरिएको छ । त्यसक्रममा कतिपय रमणीय प्राकृतिक स्थल एवं पारिस्थितिक पद्धतिको विषयमा चर्चा गरिएको छ । खासगरी सपनाको देश अमेरिका पुगेर नेपालीहरूले भेट्नु परेका समस्या तथा नेपालप्रतिको उनीहरूको सकारात्मक दृष्टिकोण नै यस उपन्यासको मुख्य विषयवस्तुका रूपमा देखा परेको छ । त्यसक्रममा प्रकृति चित्रण र पर्यावरणीय सौन्दर्यलाई समेत महत्व प्रदान गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : ग्राम्यपन, पर्यावरण, परिदृश्य, प्रतिगन्ध, सौन्दर्य

विषय परिचय

पर्यावरणीय समालोचना उत्तरआधुनिक युगमा विकसित कृति विश्लेषणको एउटा महत्वपूर्ण आधार हो । यसले प्रकृतिलाई केन्द्रमा राखेर कुनै पनि साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्दछ । पर्यावरण समग्र पारिस्थितिक पद्धतिसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । यस अन्तर्गत जैविक र भौतिक वातावरण तथा मानवीय आचरण र व्यवहार जस्ता कुराहरू पर्दछन् । 'प्रतिगन्ध' सुरुभक्तद्वारा लिखित आत्मदर्शनमा केन्द्रित उपन्यास हो ।

यस उपन्यासमा प्रवासी नेपालीहरूको आत्मिक गन्धलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । खासगरी नेपालीहरूको सपनाको देशका रूपमा परिचित अमेरिकामा बसोबास गर्ने प्रवासी नेपालीहरूका कथा-व्यथा र उनीहरूले भोग्नु परेका समस्याहरूलाई केलाएर स्वदेशको महत्वलाई प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य रहेको देखिन्छ । यसक्रममा उपन्यासकारले पराधिनतामा पि्लिसएको नेपाली भाषा, सभ्यता र संस्कृतिको स्मरण गराउने प्रयास गरेका छन् ।

विभिन्न छ खण्डमा विभाजित यस उपन्यासका प्रत्येक खण्डले व्यक्तिगत जीवन भोगाइका अनुभव र अनुभूतिलाई सम्बोधन गरेको देखिन्छ । पात्रगत केन्द्रीयतामा रचना गरिएको यस उपन्यासमा भौतिक जीवनशैलीका साथसाथै प्राकृतिक सौन्दर्य र पर्यावरणीय सन्दर्भको पनि चर्चा गरिएको छ । पर्यावरणीय सिद्धान्तका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्दा प्राकृतिक सौन्दर्य वा स्वच्छतालाई पनि एउटा महत्वपूर्ण आधार मान्न सकिन्छ । अतः यस लेखमा सुरुभक्तद्वारा लिखित प्रतिगन्ध उपन्यासमा प्रयुक्त पर्यावरणीय सौन्दर्यको खोजी गर्ने कार्यलाई अध्ययनीय विषयका रूपमा चयन गरिएको छ ।

समस्या कथन

प्रस्तुत लेख उपन्यासकार सुरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित प्रतिगन्ध उपन्यासमा के कस्तो पर्यावरणीय सौन्दर्यको प्रयोग गरिएको छ ? भन्ने प्राज्ञिक समस्यामा केन्द्रित रहेको छ । त्यसक्रममा प्राकृतिक वा भौगोलिक पर्यावरण एवम् पारिस्थितिक पद्धतिको पहिचानको विषयलाई महत्वका साथ खोजी गरिएको छ ।

उद्देश्य

पर्यावरणीय सौन्दर्यको प्रयोगका दृष्टिले प्रतिगन्ध उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य हो । साथै उक्त कृतिमा प्रयुक्त प्राकृतिक वा भौगोलिक पर्यावरण एवम् पारिस्थितिक पद्धतिको पहिचान गर्ने कार्यलाई समेत यस लेखको उद्देश्य क्षेत्रभित्र समावेश गरिएको छ ।

सीमा

उपन्यासकार सुरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित प्रतिगन्ध उपन्यासलाई नेपाली साहित्य समालोचनाको क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न

सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ। प्रस्तुत लेख प्रतिगन्ध उपन्यासमा प्रयुक्त पर्यावरणीय सौन्दर्यको खोजी गर्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ। अतः यस लेखलाई पर्यावरणीय साहित्य सिद्धान्तका आधारमा प्रतिगन्ध उपन्यासभित्रका केही महत्त्वपूर्ण सन्दर्भहरूको सौन्दर्यपक्षको विश्लेषणमा सीमित गरिएको छ।

विधि

यस प्राज्ञिक अनुसन्धानमूलक लेखको तयारीका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययनका आधारमा गरिएको छ। त्यस क्रममा सुरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित प्रतिगन्ध उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोत तथा पर्यावरणीय समालोचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताहरूलाई द्वितीयक सामग्री स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ। निगमनात्मक पद्धतिका आधारमा लेखिएको यस लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

साहित्य र भौतिक वातावरणबीचको सम्बन्धको खोजी गर्ने नवीन पद्धति नै पर्यावरणीय समालोचना हो। यसले प्रकृतिलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। जसरी नारीवादी समालोचनाले साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त लैङ्गिक सचेतताको खोजी गर्दछ, मार्क्सवादी समालोचनाले वर्गीय सचेतनाको खोजी गर्दछ, ठीक त्यसरी नै पर्यावरणीय समालोचनाले पनि साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त वातावरणीय महत्त्व र प्राकृतिक सन्तुलनको खोजी गर्दछ (ग्लोटफेल्टी, हू)। पर्यावरणीय समालोचना प्रणालीको विकास पाश्चात्य साहित्य चिन्तन परम्परामा सन् १९८० को दशकमा भएको हो। यसलाई नेपालीमा परिवृत्तीय समालोचना, वातावरणवादी समालोचना, हरित साहित्य, पर्यावरणीय काव्यशास्त्र र पर्यावरणीय अध्ययनका नामबाट पनि चिनाउन सकिन्छ (एटम, २०६८: ३११)। पर्यावरणीय समालोचना उत्तर आधुनिक युगमा विकसित कृति विश्लेषणको एउटा महत्त्वपूर्ण आधार हो। यसलाई बहुलकेन्द्री अर्थात् अन्तर्विषयक समालोचना पनि भनिन्छ। यस सिद्धान्तका प्रतिपादक चेरिल ग्लोटफेल्टी हुन्। उनले साहित्यिक कृतिमा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ कि छैन भनी परीक्षण गर्ने सन्दर्भमा यस सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन्।

पर्यावरणीय अध्ययनले खासगरी वातावरणीय विनाशलाई कृतिमा सम्बोधन गरिएको छ कि छैन ? वातावरण संरक्षणप्रति चिन्ता र चासो प्रकट गरिएको छ कि छैन ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूलाई महत्त्वका साथ उठाउने गर्दछ (ग्लोटफेल्टी, सन् १९९६:हहह)। पर्यावरण पारिस्थितिक पद्धति अन्तर्गत आउने जैविक प्रक्रियाहरूको समष्टी रूप हो। यसले प्रकृतिलाई मानवीय आचारण र व्यवहारसँग जोडेर हेर्दछ। मानिसलाई आवश्यक पर्ने जल, जमिन, जङ्गल र वायुको आपूर्ति प्रकृतिबाट नै हुन्छ। त्यसैको आधारमा मानिसका सामाजिक एवम् सांस्कृतिक आधारहरू निर्माण गरिन्छ। अतः मानवीय आचारण निर्माण र व्यवहार संचालनमा पूर्ण रूपमा पर्यावरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ (गेरार्ड, सन् २००४: ९)। यसबाट पनि पर्यावरणीय समालोचनाको क्षेत्र निकै फराकिलो रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ।

पर्यावरण प्राकृतिक र कृत्रिम दुवै खालको हुन्छ। पर्यावरणीय समालोचनाले कृत्रिम वातावरणको नभएर प्राकृतिक वातावरणको अध्ययनमा जोड दिन्छ। अतः प्रकृति प्रदत्त वातावरणको विषयमा गहन अध्ययन गर्ने समालोचनालाई नै पर्यावरणीय समालोचना भनिन्छ (कुप, सन् २०००:४)। यसले कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त लेखकीय पर्यावरण सचेतताको समेत खोजी गर्दछ। साथै साहित्यले पाठकमा पार्ने प्रभाव, पर्यावरणीय सन्तुलन निर्माणमा कृतिले खेल्ने भूमिका, प्रकृति र मानवीय सम्बन्ध प्रकृति संरक्षणका विषयमा राज्यको धारणा एवम् राजनीतिक प्रतिबद्धताका लागि सबैलाई सचेत पार्ने काम गर्दछ (भट्टराई, २०७०: ८१)। खासगरी आधुनिक युगको प्रारम्भ भएपछि बढ्दै गएको औद्योगिकरण, विश्वव्यापीकरण र बजारीकरणको प्रभावले गर्दा प्राकृतिक विनाश र पर्यावरणीय सङ्कट उत्पन्न भएको देखिन्छ। यसरी देखा परेको पर्यावरणीय सङ्कटको समाधानका क्रममा वातावरणविद्हरूबाट थालनी गरिएको नवीन अवधारणा नै पर्यावरणीय समालोचना हो (केरिज, सन् २००६: ५३१)। आधुनिक सभ्यताका नाममा मानिसबाट भएका प्रकृति विरोधी गतिविधिको विरोध गरी प्रकृतिको पुनः सिर्जन प्रक्रियामा जोड दिने साहित्यिक मान्यता नै पर्यावरणीय समालोचना हो। यसले साहित्यको माध्यमबाट स्वच्छ र हराभरा प्रकृतिको निर्माणमा जोड दिन्छ। (बुएल, सन् १९९५: १२९)। अर्को शब्दमा प्रकृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा केन्द्रित साहित्यिक चिन्तनलाई नै पर्यावरणीय समालोचना भन्न सकिन्छ।

प्रकृतिमा मानिसले निर्माण नगरेका डाँडाकाँडा, समतल मैदान, लेक, हिमाल आदि भौगोलिक घटक, चिसो-तातो, हुस्सू, कुहिरो, तुराँलो आदि जलवायु र लतावृक्ष, जीवजन्तु, चराचुरुङ्गी, कीटपतङ्ग लगायत स्थावर जङ्गम, जलचर, थलचर, उभयचर र नभचर सबै पर्दछन् (गौतम, २६४: २४६)। यसरी जल, जमिन, वायु र जङ्गल तथा सम्पूर्ण प्राणी र जीवको अस्तित्व संरक्षणमा पर्यावरणीय समालोचनाले जोड दिन्छ। पर्यावरणीय सौन्दर्य अन्तर्गत प्राकृतिक सुन्दरता, स्वच्छता, हराभरा र ग्राम्यपन जस्ता कुराहरू पर्दछन्। यसमा भौगोलिक वर्णन र प्रकृति चित्रणको विषयलाई विशेष महत्त्व प्रदान गरिएको हुन्छ। प्रस्तुत लेख प्रतिगन्ध उपन्यासमा पर्यावरणीय सौन्दर्यको पहिचानमा केन्द्रित भएकाले यहाँ प्रतिगन्ध उपन्यासमा प्रयुक्त केही महत्त्वपूर्ण भौगोलिक एवम् प्राकृतिक परिदृश्यहरूको वर्णनमा केन्द्रित साक्ष्यहरूलाई पर्यावरणीय साहित्य सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

प्रतिगन्ध उपन्यासको विश्लेषण

‘प्रतिगन्ध’ उपन्यासका लेखक सुरुभक्त श्रेष्ठ हुन्। यस उपन्यासको प्रकाशन वि.सं. २०७६ मा भएको हो। यस उपन्यासमा

सपनाको देश अमेरिकामा बसोबास गर्ने प्रवासी नेपालीहरूको कथाव्यथालाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। पात्रगत जीवनका अनुभव र अनुभूतिका आधारमा उपन्यासलाई प्रमुख छ, खण्डमा विभाजन गरिएको छ। बृहत् आयाममा संरचित यस उपन्यासले फराकिलो परिवेशगत धरातललाई समेटेको छ। नेपाल र अमेरिकाका विभिन्न स्थलगत भौगोलिक र प्राकृतिक परिवेशलाई पनि उपन्यासमा महत्त्वका साथ वर्णन गरिएको छ। साथै पात्रगत मनोभावनाका आधारमा उनीहरूको आत्मिक परिवेशको समेत कलात्मक चित्रण गरिएको छ। वैज्ञानिक उन्नति र प्रगतिले मानिसको जीवनलाई अझ बढी यान्त्रिक र त्रसित बनाएको हुनाले सपनाको देशमा समेत नेपालीहरू सन्तुष्ट हुन नसकेको प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन्। यस उपन्यासमा भौतिक सुखले मात्र आत्मिक शान्ति प्राप्त हुन सक्दैन भन्दै आत्मिक शान्तिको लागि प्रकृतिको सहारा लिनुपर्ने सन्देश प्रवाह गरिएको छ।

प्रतिगन्ध उपन्यासमा पर्यावरणीय सौन्दर्य

प्रतिगन्ध उपन्यास पर्यावरणमैत्री उपन्यास हो। यस उपन्यासमा उपन्यासकारले भौतिक र आत्मिक पर्यावरणको सफल प्रयोग गरेका छन्। पर्यावरणीय सचेतनाका साथ लेखिएको यस उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा पर्यावरणीय सौन्दर्य झल्किने खालका कलात्मक प्राकृतिक परिदृश्यहरूको वर्णन गरिएको छ :

“वनभित्र केही समय अस्थायी जस्तो गोरेटोमा अधिपछि गरेर हिँडेपछि एकलेभीर आइपुग्यो। बागलुङको विशिष्ट त्रिकोणको एउटा भुजापट्टि शालिग्राम कुँहुँदै बग्ने कालीगण्डकी, अर्को भुजामा कुन काँठबाट बग्दै आउने काठेखोला अनि नजिक टाढा प्रकृतिले सायद लाखौं वर्ष पूर्व होचो-अग्लो पारी निर्माण गरेका अनुपम कालिगढी ! अमरलाई एकलेभीरको अवस्थिति अत्यन्त सुन्दर लाग्यो” (पृ. ४६)।

माथिको साक्ष्यमा बागलुङ जिल्लाको प्रसिद्ध धार्मिक स्थल कालिका मन्दिर र त्यस वरपरको सुन्दर प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ। साथै भौगोलिक अवस्थितिको वर्णनका क्रममा कालिका मन्दिर आसपासको सल्लाको वन, त्यहाँ नजिकै पर्ने एकलेभीर, शालिग्राम कुँहुँदै बग्ने कालीगण्डकी, काठेखोला लगायतका प्रकृतिले निर्माण गरेका कयौं कलात्मक र सुन्दर परिदृश्यहरूको वर्णन गरिएको छ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकार श्रेष्ठले नेपालको प्राकृतिक परिवेशगत सौन्दर्यको मात्र नभएर विश्व प्राकृतिक परिवेश र मौसमी परिवर्तनको पनि कलात्मक चित्रण गरेका छन् :

“डिसेम्बर लाग्यो। डिसेम्बरको आगमनसँगै युरोप र उत्तर अमेरिका महादेशमा भारी हिमपात सुरु भयो। उत्तरी ध्रुव निकटका देशहरू र क्यानडाका धेरै भूभागहरू जम्न थाले। संयुक्त राज्य अमेरिकाको पश्चिमी तटमा केही प्रदेश बाहेक सम्पूर्ण भूभाग अभूतपूर्व हिम वर्षाको चपेटामा पयो। सबभन्दा बढी असर पूर्वी तटमा पयो। पूर्वी तटमा पनि सबभन्दा बढी असर न्युयोर्क र त्यस वरपरका राज्यहरूमा परे। मानहाटनका गगनचुम्बी भवनहरूसँगै पूरै जम्यो। हड्सन र इस्ट रिभर पनि जमे। विमानका उडानहरू सबै रद्द भए। अन्य यातायात व्यवस्था पनि सबै ठप्प भए। पूरै साता दिनसम्म न्युयोर्कको सम्पूर्ण परिवेशमा चिसो र सेतो आतङ्क मच्चियो” (पृ. १२९)।

माथिको साक्ष्यमा डिसेम्बर महिनाको आगमन सँगसँगै युरोप र अमेरिकी महादेशमा देखा पर्ने मौसमी परिवर्तनको यथार्थ चित्रण गरिएको छ। त्यसक्रममा उत्तरी ध्रुव निकटका देशहरूमा र क्यानडाका केही भूभागहरूमा परेको हिमपातको प्रभावका विषयमा चर्चा गरिएको छ। साथै हिमपातले अमेरिकीहरूको जनजीवनमा समेत गहिरो प्रभाव पारेको, न्युयोर्क वरपरका राज्यमा बढी असर परेको मानहाटन लगायतका गगनचुम्बी भवनहरू तथा हड्सन र इस्ट रिभरहरू जमेका, सम्पूर्ण काम कार्यहरू ठप्प भएका एवम् चिसो र सेताम्य मौसमले न्युयोर्कवासीहरूलाई आतङ्कित तुल्याएको जस्ता प्राकृतिक परिवेशजन्य सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकारले विभिन्न खण्डमा विभिन्न स्थल विशेषको प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरेका छन्। त्यसक्रममा दोस्रो खण्डमा महेशको कथा अन्तर्गत रहेर म्याग्दी जिल्लाको सुन्दर प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरेका छन् :

“मिर्मिरे उज्यालो भयो। विमला र तेजेन्द्र खोल्सा छेउ चौतारीमा सुस्ताए। खलखल्ली पसिना पुछे। दुबैले भोक लागेको अनुभूति गरेपछि भोलाबाट मकै, भट्ट, चिउरा, रोटी र अचार निकालेर खाए। विमलाले बाँकी खानेकुराको पोको बाँध्नु र भोलामा हालिनु। तेजेन्द्रले त्यसमाथि टर्चलाइट राखेको भोलाको चैन कस्यो। अनि हलुका अनुभूति गरेर काँधमा बोक्न थाले। खोल्सा छेउ एक पहाडी भरना, भनाछेउ एक पानीको मूल। उनीहरूले चौतारीबाट ओर्लिएर मूलको चिसो पानी लिएर अनि भरनाको खोली तरेर घना वन प्रदेशतिर सोभिए। उनीहरूले जन्मैदेखि देखिरहेको, भोगिरहेको सुन्दर प्रकृतिका दृश्यहरूमाथि कुनै बहुमूल्य टिप्पणी गर्नु आवश्यक सम्भेनन्” (पृ. १५५)।

माथिको साक्ष्यमा प्राकृतिक स्वरूप, मानवीय क्रियाकलाप र पर्यावरणीय सौन्दर्यका विषयमा चर्चा गरिएको छ। त्यस क्रममा उपन्यासकारले पात्रगत व्यवहार तथा कार्यशैलीको वर्णनका सन्दर्भमा म्याग्दी जिल्लाको शिपाघाट आसपासको ढुङ्गेपहरा वरपरको प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रण गरेका छन्। उपन्यासका पात्रद्वय विमला र तेजेन्द्रको रहस्यमय यात्राको यथार्थ प्रस्तुतिका क्रममा मूलको चिसो पानी, भरनाको खोला, वनप्रदेश लगायतका प्राकृतिक परिदृश्यहरूको सौन्दर्यलाई समेटिएको छ।

यस उपन्यासमा प्राकृतिक पर्यावरण विना मानिस लगायत सम्पूर्ण प्राणीहरूको अस्तित्व सङ्कटमा पर्ने भएकाले प्रकृतिको संरक्षणमा जुट्नु पर्ने सन्देश प्रावह गरिएको छ। साथै प्राकृतिक सौन्दर्य सबैलाई मनपर्छ भन्ने कुरालाई समेत सचेत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

“हिमालहरू, पहाडहरू, भर्नाहरू, खोलाहरू, उपत्यकाहरू, पहराहरू, गल्लीहरू, गुफाहरू, वन्यजन्तुहरू सबैलाई मन पर्छन्। त्यसैले

विदेशी पर्यटकहरू हाम्रो देशका यी अमूल्य सुन्दरता हेर्न आउँछन् तर यिनलाई बचाउनु आवश्यक छ” (पृ. १७६) ।

माथिको साक्ष्यमा नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्यको प्रभाव र महत्त्वका विषयमा चर्चा गरिएको छ । साथै नेपालको प्रकृतिले विश्वलाई लोभ्याएको र वर्षेनी हजारौं पर्यटकहरू नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्य हेर्न आउने गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यस क्रममा हिमाल, पहाड, भर्ना, खोला, उपत्यका, गल्छी, गुफा र वन्यजन्तु जस्ता कुराहरूले नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्य बढाएको कुराको वर्णन गरिएको छ ।

निष्कर्ष

प्रकृतिलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यको अध्ययन विश्लेषण गर्ने नवीन साहित्यिक चिन्तनलाई पर्यावरणीय समालोचना भनिन्छ । यसअन्तर्गत समग्र पारिस्थितिक पद्धति र जैविक प्रणालीअन्तर्गतका विषयवस्तुलाई विशेष महत्त्व प्रदान गरिन्छ । प्राकृतिक सचेतताको विषयमा केन्द्रित यस समालोचना प्रणालीलाई बहुलवादी समालोचना वा अन्तर्विषयक समालोचना पनि भनिन्छ । यसले प्राकृतिक सौन्दर्यको पक्षलाई प्राथमिकता प्रदान गर्दछ । प्रतिगन्ध उपन्यासकार सरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित डायोस्पोरा केन्द्रित उपन्यास हो । यसमा अमेरिका प्रवासमा रहेका नेपालीहरूको जनजीवनको विषयमा चर्चा गरिएको छ । त्यस क्रममा उपन्यासकारले पात्रगत जीवनका अनुभव र अनुभूति एवम् बाल्यकालीन स्मृतिहरूको समेत प्रभावकारी रूपमा चित्रण गरेका छन् । साथै अमेरिकी प्रकृति र नेपालको विभिन्न भूभागको स्थलगत प्रकृतिको सौन्दर्यात्मक तस्वीर पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । जाडो मौसममा अमेरिकामा देखा पर्ने हिउँ आतङ्क र त्यसको सौन्दर्य तथा नेपालका हिमाल, पहाड, पर्वत, खोला, भर्ना, वनजङ्गल, नदी, भीर पाखा र वन्यजन्तु आदिको कारण नेपालमा वर्षेनी हजारौं पर्यटकहरू आउने गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसरी उपन्यासको प्रस्तुतिका क्रममा औपन्यासिक विषयवस्तुलाई प्राकृतिक सौन्दर्यका विविध आयामहरू सँगसँगै सचेतताका साथ चित्रण गरिएको हुनाले प्रतिगन्ध उपन्यास पर्यावरणीय सौन्दर्यका दृष्टिले उपयुक्त खालको रहेको छ भन्ने निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

सन्दर्भ सूची

एटम, नेत्र (२०६१), समालोचनाको स्वरूप, ललितपुर : साक्षा प्रकाशन ।

कूप, लरेन्स (२०००), दी ग्रिन स्टडिज रिडर फ्रम रोमान्टिसिजम टु इकोक्रिटिसिजम, लण्डन : रोटलेज पब्लिकेशन ।

केरिज, रिचार्ड (२००६), इन्भारमेन्टलिजम एन्ड इकोक्रिटिसिजम लिटेररी, लण्डन : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

ग्लोटफेल्टी, चेरिल (१९९६), एन्ड ह्यारोल्ड फ्रोम (सम्पा.), दी इकोक्रिटिसिजम रिडर : ल्यान्डमार्क्स इन लिटेररी इकोलोजी, न्यूयोर्क : रोटलेज ।

गौतम, कृष्ण (२०६४), उत्तरआधुनिक जिज्ञासा, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।

गौतम, कृष्ण (२०६७), उत्तरआधुनिक संवाद, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६८), उत्तरवर्ती नेपाली समालोचना : केही प्रतिरूप, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४), उत्तरआधुनिक विमर्श, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस ।

भट्टराई, रमेश (२०७०), समय सौन्दर्य, पर्यावरण र कविता, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रा.लि. ।

श्रेष्ठ, सरुभक्त (२०७६), प्रतिगन्ध, काठमाडौं : बुकहिल पब्लिकेसन ।

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनको अनुचिन्तन

रमेश शुभेच्छु

उपप्राध्यापक, नेपाली विभागा

चौतारा बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

साहित्यमा महाकाव्यको स्वरूपलाई कविता विधाको सर्वाधिक विस्तारित, सुगठित, सरस, बहुआयामिक जीवन जगत्को समग्रताको वहन गर्न सक्ने बृहत् आयामको प्रबन्धात्मक गरिमापूर्ण रचना विशेषका रूपमा चिन्न सकिन्छ। यस विधालाई विश्वसाहित्यका कतिपय समीक्षकहरूले र नेपाली समीक्षकहरूले पनि अतीतको विधा र मृतविधा भनिरहेका बेला नेपाली साहित्यमा भने यस विधामा निरन्तर साधना र प्रकाशन र पठन एवम् समीक्षण पनि भइरहेको छ। नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट विकसित भाषा हुँदा यसका हरेक विशेषता र सिर्जनात्मक विकासमा संस्कृत भाषामा भएका चिन्तन र अभ्यासको प्रभाव रहेको छ। कविताविधाको बृहत् उपविधा मानिने महाकाव्य विधा सिर्जनाको मूल प्रभाव क्षेत्र संस्कृत साहित्य नै हो। संस्कृत साहित्यको श्रव्यकाव्यअन्तर्गत वृहत् एवम् महत् काव्यका रूपमा महाकाव्यको चर्चा र अभ्यास भएको छ। यही प्रभाव क्षेत्रमा महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तन के कस्तो रहेको छ भन्ने जिज्ञासामा आधारित यस लेखमा संस्कृत आचार्यहरूका महाकाव्य चिन्तनको अनुशिलन गर्दै त्यसबाट देखिन आउने निष्कर्षबाट महाकाव्यका प्रमुख विशेषता र स्वरूपको निरूपण गरिएको छ। संस्कृत आचार्यहरू भामह, दण्डी, रुद्रट, अग्निपुराणकार, विश्वनाथ जस्ता आचार्यका महाकाव्यचिन्तनको अनुशीलनबाट यो विधा जीवनगतका बहुआयाम र कविता विधाका सम्पूर्ण गुणहरूलाई समेट्न सक्ने बृहत् र गरिमापूर्ण विधाका रूपमा पाइन्छ भन्ने लेखको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। यस लेखले महाकाव्यको स्वरूपलाई महान् नै महान् पक्षहरूको संयोजन गरिएको कविता विधाको महान् रचनाका रूपमा चिनाएको छ। यसले महान् वस्तु, चरित्र, रसाभिव्यक्ति, भाषाशिल्प, प्रबन्धनका साथै जीवन जगत्का बहुआयामलाई आफ्ना सिर्जन सामर्थ्यमा समेट्न सक्ने विधा हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ।

शब्दकुञ्जी : ध्वन्यार्थप्रधान, शीर्षकीकरण, कथनपद्धति, अनुचिन्तन, सर्गबन्ध

विषयपरिचय

साहित्यका प्रमुख चार सिर्जनात्मक विधामध्ये कविता एक हो। यस विधाका लघु रूप, मध्यम रूप र वृहत् रूपमध्ये महाकाव्य वृहत् रूपमा पर्ने कवितात्मक उपविधा हो। यस उपविधालाई कविताको परिपाक विधा, गरिमापूर्ण विधा र जीवनजगत्का बहुआयामलाई समेट्न सक्ने विधाका रूपका लिइन्छ। यस विधाका रचनाभिन्न कविताका समग्र तत्त्वहरूसमाहित हुने विश्वास गरिन्छ।

यसलाई पाश्चात्य साहित्यले लगभग अतीतको विधा र प्रायः मृतविधाका रूपमा चिन्न चिनाउन थालेको र पूर्वीय साहित्य परम्पराअन्तर्गत नेपाली साहित्यमा यसको निरन्तर साधना भइराखेका कारण यसको सैद्धान्तिक विमर्श आवश्यक छ भन्ने जिज्ञासा स्वरूप यो लेख तयार पारिएको छ। यसको सैद्धान्तिक विमर्श गर्दा नेपाली भाषाको पनि जननी भाषा मानिने संस्कृत भाषामा भए गरेका चिन्तनलाई आधार मानिएको छ।

संस्कृत साहित्यले श्रव्यकाव्य र दृश्यकाव्यको वर्गीकरण गरी श्रव्यकाव्यका रूपमा परिभाषित गरेको सर्गबन्ध, सकलकथा वा महाकाव्यसम्बन्धी के कस्ता चिन्तन भएका छन् भन्ने मूल जिज्ञासामा रही यस लेखमा पूर्वीय संस्कृत साहित्यका आचार्यहरूभामह, दण्डी, रुद्रट, आनन्दवर्द्धन, अग्निपुराणकार विश्वनाथ जस्ता आचार्यका चिन्तनलाई अनुशीलन गर्दै तिनका चिन्तनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई नै महाकाव्य विधाको स्वरूपका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

लेखको समस्या

महाकाव्य विधाको सैद्धान्तिक विमर्शमा केन्द्रित प्रस्तुत लेखका मूल समस्यालाई निम्न तीन बुँदामा संयोजन गरिएको छ :

- पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन केकस्तो रहेको छ ?
- पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनबाट प्राप्त स्वरूप के कस्तो रहेको छ
- पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनबाट प्राप्त महाकाव्य तत्त्व केके हुन् ?

लेखको उद्देश्य

प्रस्तुत लेखका उद्देश्यलाई समस्या कथनमा प्रस्तुत बुँदाहरूकै आधारमा यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

- पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनको अनुशिलन गर्नु ,
- पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनबाट प्राप्त स्वरूपको निरूपण गर्नु ,
- पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनबाट प्राप्त तत्त्वहरूको निरूपण गर्नु ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेख सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माणमा केन्द्रित छ। यस लेखमा पूर्वीय आचार्यहरूभामह, दण्डी, आनन्दवर्द्धन, रुद्रट, अग्निपुराणकार, विश्वनाथ जस्ता आचार्यका संस्कृत काव्यशास्त्रीय कृतिमा महाकाव्य सम्बन्धमा गरिएका चिन्तनलाई मुख्य आधार बनाइएको छ। संस्कृत आचार्यका महाकाव्य चिन्तनलाई अनुशीलन गर्दै तिनका चिन्तनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई नै महाकाव्य विधाको परिचयका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। महाकाव्यको सैद्धान्तिक आधार पहिल्याउन सोउद्देश्यमूलक नमुना पद्धतिबाट ग्रन्थको चयन गरिएको छ। चयन गरिएका संस्कृत ग्रन्थमा जे जस्तो विचार उपलब्ध छ, सोही विचारलाई महाकाव्यको सैद्धान्तिक परिचयका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस लेखमा गुणात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ। महाकाव्यका सैद्धान्तिक प्रवृत्ति निरूपणका लागि संस्कृत महाकाव्य चिन्तनधाराका सामान्य सैद्धान्तिक विधिको प्रयोगका साथै मूलतः सर्वेक्षणात्मक, व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। समग्र लेखको स्वरूप भने गुणात्मक किसिमको रहेको छ।

७. महाकाव्य विधाको पूर्वीय चिन्तन

महाकाव्य विधाको पूर्वीय सैद्धान्तिक पक्षको अनुशीलन गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य हो। त्यस उद्देश्यप्राप्तिका लागि यहाँ सर्वप्रथम महाकाव्य विधाको सामान्य परिचयसहित पूर्वीय आचार्यहरूका चिन्तनको अनुशीलन गरिएको छ।

७.१ महाकाव्य

महाकाव्य महान् विषयवस्तुमा महान् पात्र उभ्याएर व्यापक जीवनजगतका बहुमुखी पक्ष समेट्ने परिवेशमा घटित घटना वा कार्य यापारको विशिष्ट कवितात्मक, रसात्मक, अलङ्कृत एवम् सुललित विशेष साहित्यिक अभिव्यक्ति हो। महाकाव्यको स्वरूप निर्धारण गर्न यसको शाब्दिक अर्थदेखि प्रवेश गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ। महाकाव्य संज्ञा संस्कृत (तत्सम) स्रोतको 'महाकाव्यम्' शब्दबाट नेपाली भाषामा आई चलेको र स्थापित भएको पाइन्छ। यसलाई संस्कृतमा सर्गबन्ध, सकलकथा, महत् काव्य आदि नामले चिनाएको छ। यस संज्ञाको समानार्थी पश्चिमी अङ्ग्रेजी शब्द इपिक/एपिक ९भूउअ० देखिन्छ। 'महाकाव्यम्', 'महाकाव्य' र 'इपिक' तीनवटै शब्दले महान् वा बृहत् कविताको स्वरूपलाई चिनाउने भएकाले नेपाली भाषामा रचना हुने त्यस्ता बृहत् कविता रचनालाई महाकाव्यका कोटिमा राखेर अध्ययन गर्ने गरिएको छ।

महाकाव्यको शाब्दिक अर्थका सम्बन्धमा वालमीकिकृत रामायण महाकाव्यका उत्तर काण्डमा व्यक्त (किंप्रमाणमिदं काव्यांका प्रतिष्ठा महात्मनः कर्ता काव्यास्य महतः क्वचासौ मुनिपुंगवः) विचारबाट प्रष्ट हुन सकिन्छ। त्यस विचारअनुसार कर्ता काव्यास्य महतः भिन्न पर्ने तिन शब्दहरूमध्ये षष्ठी एक वचन विभक्तियुक्त शब्द 'महत्' र षष्ठी एक वचन विभक्तियुक्त 'काव्या' शब्दका विच कर्मधारय समास भई 'महाकाव्यम्' शब्द निर्माण भएको र त्यसैको नेपाली तद्भवीकृत रूप 'महाकाव्य' भएको पाइन्छ (अवस्थी, २०६४ : १३)। यस शब्दले समयमा नेपाली भाषामा पृथ्वीन्द्रोदय र रामायण महाकाव्यदेखि रचना हुँदै आएका र भइरहेको बृहत् र बृहत्तर वा दीर्घतर कविताका स्वरूपलाई बुझाउने गरेको छ। संस्कृत हिन्दीकोश (२०७३) मा महाकाव्यका परम्परित उदाहरणका रूपमा रघुवंश, कुमारसंभव, किरातार्जुनीय, शिशुपालबध र नैषधचरित गरी पाँच महाकाव्यको उदाहरण दिएको छ (आप्टे, पृ. ७८५)। महाकाव्य शब्दको अर्थका रूपमा खासगरी कविताका लघुतम रूप मुक्तक, लघु रूप लघु कविता वा फुटकर कविताका साथै मध्यमरूप प्रबन्धकाव्य-खण्डकाव्यका व्यतिरेकमा पाइने प्रबन्धात्मक बृहत्, बृहत्तर र बृहत्तम सबै खालका कविताका लामा स्वरूपका काव्य रचनालाई महाकाव्यका स्वरूपमा समेट्न सकिन्छ। कविताका लघुतम, लघु एवम् मध्यम प्रबन्धात्मक स्वरूपभन्दा व्यापक बृहत् प्रबन्धात्मक स्वरूपका रचना नै महाकाव्य हुन्।

महाकाव्य कविताको शास्त्रीय मूल्य र प्राचीन मूल्यसँग सम्बन्धित रचना हो। महाकाव्यलाई प्राचीन नायकहरूको कवितात्मक गान भनेर पनि चिनाउने गरेको पाइन्छ। प्राचीन नायकका बहादुरी, अनुकरणीय कार्य, पौरख आदिका विषयमा रचिएको आख्यानमूलक कविताका रूपमा महाकाव्यलाई चिन्न र चिनाउन सकिन्छ। यसमा राष्ट्रिय वा जातीय जीवनका महत्त्वपूर्ण घटनावलीमा नायकले गरेको हस्तक्षेप, सहयोग, साथ आदिको कवितात्मक प्रस्तुतिको विधाका रूपमा महाकाव्यको परिचय जीवन्त छ।

७.२ प्रमुख महाकाव्य चिन्तन

महाकाव्यको चिन्तन र प्रयोगका दृष्टिले पूर्वीय संस्कृत साहित्य परम्परा समृद्ध छ। यस साहित्यशास्त्रले गरेका महाकाव्य चिन्तनहरूतत्कालीन अवस्थामा उपलब्ध महाकाव्यहरूका अनुगमनबाट प्राप्त सारका रूपमा पनि देखिन्छन्। पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकहरूमा भामह (छैटौँ शताब्दीको पूर्वार्द्ध), दण्डी (सातौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध), रुद्रट (आठौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध) आनन्द वर्द्धन (नवौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध), अभिनव गुप्त (दशौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध), अग्निपुराणकार (दशौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध र एघारौँ शताब्दीको पूर्वार्द्ध) हेमचन्द्र (बाह्रौँ शताब्दी) विश्वनाथ (चौधौँ शताब्दी) आदिको नाम उल्लेख्य छ। यहाँ उनका चिन्तनका उपादेयताका आधारमा भामह, दण्डी, रुद्रट, अभिनवगुप्त, अग्निपुराणकार र विश्वनाथका महाकाव्य चिन्तनलाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ।

पूर्वमा रामायण र महाभारतका साथै रघुवंशः, कुमारसम्भवम् र किराँतार्जुनीयम् जस्ता काव्यकृतिका लक्षणका आधारमा भामहले आफ्नो काव्यालङ्कारम् (छैठौँ शताब्दी) ग्रन्थबाट महाकाव्य चिन्तनको आरम्भ गरेको देखिन्छ। महाकाव्यलाई पूर्वीय संस्कृत साहित्य शास्त्रीय परम्परामा 'महाकाव्याम्', 'महाकाव्य', 'सकलकथा', 'महान्काव्य' आदि संज्ञाबाट चिनाउने गरेको पाइए तापनि 'महाकाव्य' शब्द नै ग्राह्य बनेको पाइन्छ। महाकाव्य चिन्तनको आरम्भ भामहबाट भएको भनिएको भए पनि महाकाव्य शब्दको प्रथम प्रयोग आदिकवि वाल्मीकिले आफ्नो महाकाव्य रामायणको उत्तरकाण्डमा 'महान्' र 'काव्यम्' शब्दका विच कर्मधारय समास भई महाकाव्यम् शब्द बनेको सङ्केत गरेका छन् भन्ने कुरा अगिल्लो बुँदामा उल्लेख भइ सकेको छ। वाल्मीकिपछि भामह, दण्डी, रुद्रट र विश्वनाथ पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनका अग्रज मानिन्छन्। यही शृङ्खलामा आनन्द वर्द्धन र अभिनव गुप्त पनि उल्लेख्य छन्। हालसम्म उपलब्ध पूर्वीय आचार्यका महाकाव्य चिन्तनगत परिभाषालाई थप बुँदावद्ध गरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

७.२.१ भामहको महाकाव्य चिन्तन

भामह (छैठौँ शताब्दीको पूर्वार्द्ध) पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन परम्पराका प्रथम आचार्य मानिन्छन्। उनले काव्यालङ्कारम् भन्ने काव्यको लक्षणग्रन्थको पहिलो परिच्छेदमा महाकाव्यसम्बन्धी आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। उनी अलङ्कारवादी सम्प्रदायका आचार्य हुन्। प्रस्तुत कृतिको प्रथम परिच्छेदका उन्नाइसौँदेखि तेइसौँ श्लोकसम्ममा महाकाव्य चिन्तन प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। अनुष्टुप छन्दका पाँच श्लोकमा प्रस्तुत उनको पद्यात्मक महाकाव्य चिन्तनको नेपाली अनुवाद यसप्रकार छ :

महाकाव्य महान् पात्रका महान् अर्थ व्यापक विषयवस्तुगत कथानकको सर्गबद्ध शिष्ट (अग्राम्य) शब्दार्थ युक्त, अलङ्कृत अभिव्यक्ति र सद्मा आश्रित रचना हो। यसमा मन्त्रणा, दूत प्रेरणा, यात्रा, सङ्ग्राम, नायक अभ्युदयको वर्णनका साथै पञ्चसन्धि हुनुपर्छ। यो अति विस्ताररहित भव्यता, चतुर्वर्गको चित्रण गरिए पनि अर्थको प्रधानता रहेको लोकस्वभावको चित्रण र सबै रसको अभिव्यक्ति, वंश, बल र विद्याले युक्त विजय गर्न सक्ने नायक प्रशंसित भएको एवम् अर्को चरित्रबाट नायकको बध हुन नसक्ने विशेष रचना हो। (१ : १९-२१)

भामहको उपर्युल्लिखित परिभाषानुसार महाकाव्य महान् पात्रहरूको महान् अर्थलाई सर्गबद्ध र पञ्चसन्धिको साथ प्रस्तुत गरिएको रसप्रधान काव्यात्मक रचनाका रूपमा चिनाएको छ। यस परिभाषामा संस्कृत साहित्य परम्परामा त्यतिखेरसम्म उपलब्ध रामायण र महाभारत जस्ता आर्ष महाकाव्य एवम् अश्वघोष र कालिदासका बुद्धचरितम्, सौन्दरानन्द, रघुवंश र कुमारसम्भवम् जस्ता ललित महाकाव्यभित्र समेटिएका विषयवस्तुलाई समेटेको देखिन्छ।

भामहको चिन्तन आर्ष महाकाव्यका आधारमा महाकाव्यलाई महान्हरूका महान् अर्थकै चित्रणको अभिव्यक्ति दिने सर्गबद्ध रचना हो भन्ने निष्कर्ष छ। उनको यस महाकाव्य चिन्तनगत अभिव्यक्तिले महाकाव्यलाई जीवनलाई समग्र रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्ने युगीन परिवेश र त्यस परिवेशमा विशेष कर्म गर्न सक्ने महान् पात्रको कार्यव्यापार भएको रचनाका रूपमा चिनाएको छ। यस चिन्तनानुसारको अग्राम्य शब्दको प्रयोग गर्नुपर्ने मत अनुसार महाकाव्यात्मक भाषा शैली उच्च वा भव्योदात्त हुनुपर्ने कुराको सङ्केत मिल्छ। यस चिन्तनमा समेटिएको विषयवस्तुको अति विस्तार हुनु नहुने मतले पनि महाकाव्यको प्रबन्धात्मक सुसङ्गठनको सङ्केत गरेको छ। प्रस्तुत चिन्तनबाट स्थापित मत आर्ष महाकाव्यहरू रामायण र महाभारतका सिर्जनात्मक विशेषता र सामर्थ्यका निकट देखिन्छ भने मन्त्रणा, दूत प्रयाण, नायकको अभ्युदय, सुखान्तता, रस विविधता, धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष जस्ता चतुर्वर्गमध्ये अर्थको प्रधानता रहने चिन्तन अश्वघोष र कालिदासका ललितमहाकाव्य रचनाका पठनबाट निर्मित विचार जस्तो देखिन्छ। यस परिभाषाबाट महाकाव्य महान्हरूको महत् अर्थलाई पञ्चसन्धिद्वारा सङ्गठित, अलङ्कृत शिष्ट भाषा र वर्णनशैलीमा सर्गबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिने महान् रचना हो भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ।

भामहको यही चिन्तनबाट पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनको आरम्भ भएको हो। यस महाकाव्य चिन्तनले आज सम्म भए गरेका धेरै महाकाव्य चिन्तनको प्रतिनिधित्व गरिरहेको छ। भामहपछिका विद्वान्हरू यही महाकाव्य चिन्तनका जगमा टेकेर अगाडि बढेको देखिन्छ।

७.२.२ दण्डीको महाकाव्य चिन्तन

दण्डी (सातौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध) पूर्वीय काव्यचिन्तनका क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रतिभा हुन्। उनलाई पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन परम्परामा भामहपछि, देखापरेका विशिष्ट व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छ। उनले भामहद्वारा स्थापित महाकाव्य मान्यताको जगमा टेकेर संस्कृत महाकाव्य परम्परामा देखापरेका उनको समयसम्ममा रचना भइसकेका अश्वघोष, कालिदास र भारविका कलात्मक महाकाव्यको समेत अध्ययनबाट आफ्नो मौलिक महाकाव्य चिन्तनलाई अगाडि सारेका छन्।

आचार्य दण्डीले काव्यादर्श कृतिको पहिलो परिच्छेदका चौधौँदेखि तेइसौँसम्मका दशओटा श्लोकमा महाकाव्य सम्बन्धीका चिन्तनलाई समेटेका छन्। उनले प्रस्तुत गरेको महाकाव्य चिन्तनको नेपाली अनुवाद यसप्रकार छ :

महाकाव्य सर्गबन्ध रचना हो। यसको आरम्भ आशीर्वादात्मक, नमस्कारात्मक वा वस्तु निर्देशनात्मक हुनु पर्छ। यसमा ऐतिहासिक वा सज्जन व्यक्तिका यथार्थ जीवनमा आधारित आख्यानको प्रयोग गरिन्छ। यसमा उदात्त चरित्रले युक्त नायकका चतुर्वर्गको चित्रण गरिन्छ। चित्रणका क्रममा नगर, समुद्र, पर्वत, ऋतु, चन्द्रोदय, सुर्योदय, उद्यान, जलक्रीडा, सुरापान, सम्भोग-उत्सव, विप्रलम्भ, विवाह, कुमार जन्म, मन्त्र, दूत, प्रयाणका साथै नायकाभ्युदयको वर्णन गरिनु पर्छ। महाकाव्य अलङ्कृत, विस्तृत र विविध रसाभावले सिन्चित

हुनु पर्छ । यसका सर्गहरू अति विस्तृत हुनु हुँदैन साथै कथावस्तु, छन्द एवम् सन्ध्यादि अङ्गद्वारा गठित हुनका साथै सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गर्नुपर्छ । यस्ता गुण भएको काव्य लोकरञ्जक र कल्पान्तसम्म स्थायी रहन्छ । यीमध्ये कुनै कुरा अपुग भए पनि वर्णन आकर्षक हुन सके हुन्छ । त्यस क्रममा सुरुमा नायकको वर्णन गरेपछि प्रतिनायकको उपस्थिति गराउनु र त्यसलाई नायककले पराजित गर्ने तरिका अथवा सुरुमा प्रतिनायकका विशेषता देखाएर पछि उसमाथि नायकको विजय देखाएर महाकाव्यलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन सकिन्छ । ईशान संहिताका अनुसार महाकाव्यमा न्यूनतम आठ र अधिकतम तीस सर्ग हुनुपर्छ । (१ : १४-२३)

दण्डीको उपर्युल्लिखित महाकाव्य चिन्तन पूर्ववर्ती चिन्तक भामहका परिभाषाकै जगमा टेकी केही अंश भामहबाटै सापट लिनका साथै पूर्वीय साहित्य परम्परामा तत्कालीन अवस्थामा प्रकाशित कलात्मक र विचित्रमार्गी महाकाव्यहरूको अध्ययन अवलोकनबाट प्रभावित एवम् निर्मित चिन्तन हो भन्ने देखिन्छ । यस महाकाव्य चिन्तनमा परेका चतुर्वर्ग प्राप्ति, सर्गबद्धता, पञ्चसन्धिको प्रयोग, अलङ्कृत भाषा र विविध रसभावाभिव्यक्ति उल्लेख्य छन् । यस चिन्तनले अगाडि सारेका नायकाव्युदय एवम् विषयवस्तु इतिहास प्रसिद्ध र कविकल्पित हुनुपर्ने एवम् उद्घात पात्रको प्रयोग हुनुपर्ने जस्ता चिन्तन भामहका चिन्तनबाट प्रभावित देखिन्छन् । महाकाव्यका सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन हुनुपर्ने, महाकाव्यको भाषा श्रुतिमधुर (छन्दोबद्ध) हुनुपर्ने, परिवेशसँग सम्बन्धित भूमण्डल, मौसमचक्र, नक्षत्र मण्डल, कालचक्र आदिको चित्रण हुनुपर्ने जस्ता चिन्तनहरू कलात्मक महाकाव्यका अध्ययनबाट प्रतिपादित भएजस्तो देखिन्छ । यहाँ उल्लेख गरिएका न्यूनतम आठ सर्गदेखि अधिकतम तीस सर्गसम्म हुनुपर्ने मत ईशान संहिताबाट लिएर चिन्तनलाई पूर्ण गरेको बुझिन्छ । यस तथ्यले पनि प्रस्तुत महाकाव्य चिन्तनलाई अर्थपूर्ण रूपमा लिइन्छ ।

आचार्य दण्डीले प्रस्तुत महाकाव्य चिन्तनमा चारित्रिक वर्गीकरणलाई खुम्च्याउनका साथै विषयवस्तुलाई इतिहास र कवि कल्पनामा मात्र सीमित गरेका छन् । यसका साथै आठ र तीस सर्गको प्रबन्धात्मक सीमा राखिदिएका छन् । यी केही सीमितताबाहेक प्रस्तुत चिन्तन भामहको परिभाषाको परिपूरक परिभाषाका रूपमा आएको छ । यसले महाकाव्यका अधिकतम विशेषताहरूलाई समेट्न सकेकै छ ।

आचार्य दण्डीको महाकाव्य चिन्तनले महाकाव्यलाई सर्गबद्ध, औपचारिक रूपमा आरम्भ गरिएको, ऐतिहासिक वा सज्जन व्यक्तिका जीवनमा आधारित कथावस्तु भएको, उद्घात नायक र चतुर्वर्ग प्राप्तिको चित्रणसम्पन्न काव्यरचनाका रूपमा चिनाएको छ । यस चिन्तनले महाकाव्यलाई जीवन जगत्का विविध घटनाको चित्रण, अलङ्कृत र विविध रसाभावयुक्त भाषाशैली, सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन, नायकको कलात्मक विजयद्वारा उत्कर्षमा पुऱ्याइएको भव्य रचनाका रूपमा चिनाएको छ । यो महाकाव्य चिन्तनलाई परवर्ती महाकाव्यचिन्तकहरूले पनि दोहोऱ्याउँदै आएका छन् ।

७.२.३ रुद्रको महाकाव्य चिन्तन

आचार्य रुद्र (आठौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध) पूर्वीय काव्यचिन्तकमध्ये उल्लेख्य प्रतिभा हुन् । पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन परम्परामा उनको नाम आदरपूर्वक लिइन्छ । उनी पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकमध्ये विशिष्ट चिन्तकका रूपमा स्थापित छन् ।

रुद्रले आफ्नो साहित्य चिन्तनसम्बन्धी काव्यालङ्कारम् ग्रन्थलाई अलङ्कारका साथै काव्यशास्त्रीय ग्रन्थका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस ग्रन्थको सोह्रौँ अध्यायका दोस्रो श्लोकदेखि उन्नाइसौँ श्लोकसम्मका अठारवटा श्लोकमा महाकाव्य विधाको सान्दर्भिक चिन्तन प्रस्तुत छ । यस चिन्तनमा रुद्रका पूर्ववर्ती साहित्य चिन्तक भामह र दण्डीद्वारा स्थापना गरिएका महाकाव्यसम्बन्धी केही धारणाहरूदोहोऱ्याउँदै केही नवीन चिन्तन प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

आचार्य रुद्रले केही पूर्ववर्ती महाकाव्य चिन्तकका चिन्तनको अनुचिन्तनका साथै खण्डन पनि गरेका छन् । काव्यालङ्कारम्को सोह्रौँ अध्यायको दोस्रो श्लोकदेखि उन्नाइसौँ श्लोकसम्म यिनको चिन्तन विस्तारित छ । यी श्लोकलाई सूक्ष्म दृष्टि दिँदा पाँचौँ श्लोकपछिको चिन्तन महाकाव्य विधाका लागि उल्लेख्य छ । उनको सोही महाकाव्य चिन्तनको सारभूत नेपाली अनुवाद यसप्रकार छ :

प्रबन्ध काव्य र आख्यायिका गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । प्रबन्ध काव्य पनि उत्पाद्य र अनुत्पाद्य गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । तिनका पनि महत् (महान्) एवम् लघु गरी थप दुई प्रकार हुन्छन् । महत् (महा) काव्यमा उत्पाद्य वा अनुत्पाद्य कथाको कथानकका साथै मूल कथालाई अगाडि बढाउने अवान्तर कथा समेत संयोजित हुन्छन् । यस्तो काव्यमा चतुर्वर्ग, सबै रस र काव्यस्थानको चित्रण हुन्छ । कथामा सर्गबद्ध र सन्धियुक्त समग्र जीवनको चित्रणअन्तर्गत सहासिक घटना घटेको हुन्छ । कविले त्यसै मुख्य घटनाको भव्य वर्णन, प्रकृत चित्रण, लौकिक र अलौकिक वर्णन गरेर काव्यको सिर्जना गर्छ । त्यसमा गरिने लौकिक सिर्जनाअन्तर्गत प्रकृति, वाटिका, नगर आदि र अलौकिक अन्तर्गत देवता, स्वर्ग आदिको वर्णन गरिएको हुन्छ । सर्वगुणले सम्पन्न नायकको प्रयोग हुन्छ । त्यस्तो नायक शक्तिशाली, विश्व विजयाकाङ्क्षी, नीतिज्ञ, व्यावहार कुशल, महान्, वीर वा राजा हुन्छ । महाकाव्यमा प्रतिनायकको पनि वंश वर्णन हुनका साथै नायकको विजय र प्रतिनायकको पराजय देखाइन्छ । उत्पाद्य विषयका महाकाव्यमा नायकको वंश वर्णन र प्रशंसासँगै उसका नगरको सुन्दर वर्णन हुन्छ । महाकाव्यमा अलौकिक अतिप्राकृतिक तत्त्व हुन सक्छन् । यद्यपि तिनमा मानवीकृत अस्वाभाविक घटना संयोजन हुँदैन । (१६ : २-१९)

रुद्रको उपर्युल्लिखित चिन्तनले महाकाव्य सम्बन्धी विविध पाक्ष समेटेको छ । यसले महान् कथावस्तु, महान् पात्र, त्यस पात्रको अभ्युदय र प्रतिनायकको पतनलाई महत्वसाथ समेटेको देखिन्छ । यस चिन्तनले महाकाव्यलाई समग्र जीवनको रसात्मक अभिव्यक्ति,

सर्गबद्धता, पञ्चसन्धियुक्तता र व्यापक परिवेश रहेको रचनाका रूपमा चिनाएको छ। सूक्ष्म दृष्टिले हेर्दा आज हामीले चिनिरहेको महाकाव्य विधाका आधारभूत तत्त्वगत चिन्तनलाई समेट्न सकेको छ। रुद्रले पूर्ववर्ती आचार्यले व्यक्त गरेका मङ्गलाचरण, सर्ग सङ्ख्या, छन्दगत ढाँचा आदिलाई बाह्य तत्त्व मान्दै तिनलाई छोडिदिएको देखिन्छ। उनले महाकाव्यको मङ्गलाचरण, सर्गयोजना, छन्दढाँचा आदिलाई पनि उति महत्त्व दिएका छैनन्। महत् कथावस्तु, महान् र वीर पात्र, नायकसँग प्रतिद्वन्द्वि गर्नु सक्ने प्रतिनायकको उदय र पतनको चर्चा भने विस्तारमा गरेका छन्।

आचार्य रुद्रका दृष्टिमा महाकाव्य प्रबन्धात्मक समग्र रस सञ्चारित कलात्मक सामर्थ्यसम्पन्न बृहत् काव्यकृति हो। उनले पूर्ववर्ती काव्य चिन्तकका अपरिहार्य चिन्तनलाई ग्रहण गर्दै अनावश्यक चिन्तनलाई छोड्दै समन्वयात्मक ढङ्गमा महाकाव्यलाई नवै रसले सिञ्चित महान् प्रबन्ध काव्यका रूपमा चिनाएका छन्। उनको महाकाव्य चिन्तनमा महाकाव्यका मूल स्वरूप र तत्त्वहरू प्राय समेटिन सकेका छन्।

७.२.४ आनन्दवर्द्धनको महाकाव्य चिन्तन

आचार्य आनन्दवर्द्धन (दशौं शताब्दी) पूर्वीय काव्यशास्त्रीय चिन्तकहरूमध्ये उल्लेख्य प्रतिभा हुन्। उनी ध्वनिवादी आचार्य हुन्। उनको कृति ध्वन्यालोकमा देखाइएका पद्यकाव्यका दश प्रभेदमध्ये नवौं प्रभेदको चर्चाका क्रममा महाकाव्यको चर्चा भएको छ।

आचार्य आनन्दवर्द्धनले महाकाव्य विधालाई सकलकथा उपशीर्षकमा गरिएको ललित र आर्ष महाकाव्यका सम्बन्धमा सूत्रात्मक चर्चा गरेका छन्। आनन्दवर्द्धनले महाकाव्यगत चिन्तन ध्वनिवादको चर्चाका क्रममा गरेका छन्। उनले ध्वनिवादको चिनारीका क्रममा प्रबन्ध कल्पनासम्बन्धी मान्यता अगाडि सारेका छन् त्यस मान्यतामा प्रबन्धात्मक रसाभिव्यक्तिका निमित्त सुन्दर मुख्य कथाको निर्माण, त्यस कथाको रसानुकूलता, त्यसमा रहनुपर्ने पञ्चसन्धिको गठन जस्ता विविध पक्ष समेटेका छन्। ध्वन्यालोकको तृतीय उद्योत्को कारिका दशदेखि चौधभित्र सङ्केत गरिएको चिन्तनले महाकाव्य चिन्तनलाई बुझाएको पाइन्छ। यत्त चिन्तन यसप्रकार छ :

प्रबन्धात्मक रसाभिव्यक्तिका लागि सुन्दर रसानुकूल मूल कथाको निर्माण, पञ्चसन्धिको सङ्गठन, त्यसका खास खास ठाउँमा आवश्यकता हेरी गर्नु पर्ने विशेष रसहरूको उद्दीपन, प्रधान रसको खोजी र रसानुकूल अलङ्कार विधानको अपेक्षा रहन्छ। (३ : १०-१४)

माथिको चिन्तन आनन्दवर्द्धनले प्रबन्ध कल्पनासम्बन्धी प्रतिपादन गरेका भए पनि महाकाव्यको प्रबन्धात्मक सिर्जनात्मक पक्षसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ। यस महाकाव्य चिन्तनले महाकाव्य विधाका समग्र लक्षणलाई भने समेट्न सकेको छैन। यद्यपि महाकाव्य ध्वनिकाव्य पनि हुने हुँदा यस चिन्तनलाई छोडेर महाकाव्यको पूर्वीय चिन्तनलाई बुझ्न सकिँदैन।

७.२.५ कुन्तकको महाकाव्य चिन्तन

संस्कृत साहित्यशास्त्रीय चिन्तन परम्परामा कुन्तक (दशौं शताब्दी) वक्रोक्तिवादी आचार्य हुन्। उनको आनन्दवर्द्धनले प्रतिपादन गरेको ध्वनिवादका प्रतिक्रिया स्वरूप वक्रोक्तिवादी चिन्तनमा आधारित वक्रोक्तिजीवित कृति प्रकाशित देखिन्छ। यस कृतिमा महाकाव्यसम्बन्धी छुट्टै चिन्तन नदेखिए पनि वक्रोक्ति अध्ययनका लागि प्रबन्ध काव्य श्रेष्ठ हुने बताएका छन्। उनको प्रबन्ध काव्य सम्बन्धी दृष्टिकोण यस प्रकार छ : प्रबन्ध वक्रताका लागि प्रबन्ध काव्य (महाकाव्य) काव्यको सर्वश्रेष्ठ प्राप्ति हो (४ : २६)। उनले महाकाव्यमा प्रबन्ध वक्रता रहनेबाहेक अन्य चिन्तन गरेका छैनन्।

कुन्तकको प्रस्तुत चिन्तन महाकाव्यलाई प्रबन्धवक्रताका लागि सर्वश्रेष्ठ रचनाका रूपमा चिनाउने बाहेकका अन्य पक्षमा मौनता रहेको छ। महाकाव्यका धेरै लक्ष्मणमा मौन रहेर पनि यस चिन्तनले महाकाव्यमा हुनुपर्ने वक्रोक्ति सामर्थ्यलाई चिनाउने काम गरेको छ। कुन्तकको यस चिन्तनअनुसार महाकाव्य वक्रोक्ति सामर्थ्यपूर्ण बृहत् काव्यरचना हो।

७.२.६ अग्निपुराणकारको महाकाव्य चिन्तन

अग्निपुराण (रचना काल : दशौं शताब्दीको अन्त्य र एघारौं शताब्दीको आरम्भ) ले विषयवस्तुको प्रस्तुतिसँगै विविध साहित्य चिन्तन गरेको देखिन्छ। ३८३ अध्यायमा संरचित यस पुराण ग्रन्थको ३३८ औं अध्यायमा महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तन भएको छ। यसलाई टीकाकारहरूले काव्यशास्त्रीय भागका रूपमा छुट्ट्याएर पनि प्रकाशनमा ल्याएका छन्। यस पुराणका लेखकको नाम अहिलेसम्म यही हो भनेर टीकाकार र व्याख्याता एवम् अनुसन्धाताहरूले भन्न सकेका छैनन्। अठारै पुराणका लेखक व्यास नै हुन् भन्ने परम्परा पनि छ। लेखक जो भए पनि यस पुराणमा व्यक्त महाकाव्य चिन्तन उल्लेख्य छ। पुराणमा समेटिएको महाकाव्य चिन्तनको नेपाली अनुवाद यसप्रकार छ :

महाकाव्य सर्गबद्ध हुन्छ। यसको थालनी संस्कृत भषाबाट हुन्छ। मूल स्वरूपलाई नछाडी अन्य प्राकृत (भाषा) बाट आरम्भ गर्दा पनि दोष हुँदैन। यसको कथावस्तु इतिहाससित सम्बन्धित र सत्यमा आश्रित हुनुपर्छ। मन्त्रणा, सन्देशवाहक, युद्ध जस्ता पक्षको अतिविस्तार हुनुहुन्न। यो शक्यरी, अति जहती जस्ता छन्दहरूमा लेखिएको हुनुपर्छ। महाकाव्यका सर्ग धेरै छोट्टा हुनु हुँदैन। अतिशक्यरी जस्ता छन्दका साथमा मात्रा छन्दमा पनि कुनै सर्ग रचना गरिएको हुनुपर्छ। सज्जनको अनादर र निन्दा हुनुहुन्न। नगर, समुद्र आदि विविध प्रकृति, जलक्रीडा, मद्यपान आदि विलास, उत्सव, दूतवचनका साथै वेश्याहरूका विस्मयजनक चरित्रहरूचित्रण गरिएको हुनुपर्छ।

प्रचण्ड वायु, प्रगाढ अन्धकार जस्ता अतिशयतापूर्ण तत्वहरुको वर्णन हुनुपर्छ। नाना वृत्तिहरुर सबै भावयुक्त कथानक हुनुपर्छ। यो सबै रीति र सबै रसहरुले युक्त तथा अलङ्कारहरुले पुष्ट हुनुपर्छ। यस प्रकारका गुणहरुले युक्त महाकाव्यका रचयितालाई महाकवि भनिन्छ। यस्तो महाकाव्यमा वाणीको कौशल प्रधान भए पनि आत्मा तत्त्व रस नै भएकाले वाणीले वीरतालाई छोड्छ र कलेवरलाई रसशक्त बनाउँछ। नायकको कथालाई चतुर्वर्ग फलप्राप्तिमा देखाउनुपर्छ।

(३३८ : २४-३४)

अग्निपुराणकारको प्रस्तुत महाकाव्य चिन्तन पूर्ववर्ती महाकाव्य चिन्तकहरु भामह, दण्डी र रुद्रटका महाकाव्य चिन्तन निकट देखिन्छ। उनीहरुका चिन्तनका साथै केही थप पक्ष पनि संयोजित देखिन्छ। यस चिन्तनमा सर्गबद्धता, सदाश्रितता, ख्यातकथानक, मन्त्रदूत प्रयाण, सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन, बहुमुखी प्रकृतिप्रयोग, विविध जीवनवृत्त, सबै रसको उपस्थिति, आलङ्कारिक भाषाशैली, चतुर्वर्गको फलप्राप्तिसम्बन्धी चिन्तनमा खासै नवीनता देखिँदैन। यस चिन्तनले अगाडि सारेका मन्त्रणा, दूत, प्रणयको अतिविस्तार, युद्धको अतिविस्तार जस्ता चिन्तन मौलिक लाग्छन्। शकवरी, अतिजगति जस्ता छन्दहरुमा लेखिनुपर्ने र मातृक छन्दको पनि प्रयोग हुनुपर्ने चिन्तन केही नवीन तर सङ्कुचित जस्तो लाग्छ।

प्रस्तुत महाकाव्य चिन्तनमा प्रकृति, चरित्र, घटना आदिलाई अतिशयता प्रदान गरी अभिव्यक्तिलाई भव्य र कलात्मक बनाउनु पर्छ भन्ने चिन्तन महाकाव्य सिर्जनाका लागि कलात्मक चेतनाको चिन्तन हो। यसले महाकाव्यको बहुलता र कलात्मक पक्षलाई छन्द विविधता र अन्य पक्षबाट समेटेको देखिन्छ।

७.२.७ विश्वनाथको महाकाव्य चिन्तन

विश्वनाथ (चौधौं शताब्दी) पूर्वीय संस्कृत महाकाव्य चिन्तनका परम्परामा पछिल्लो चरणमा देखा परेका विशिष्ट चिन्तक मानिन्छन्। उनको साहित्य चिन्तनसम्बन्धी साहित्यदर्पण शीर्षकको कृति प्रकाशित छ। उनले आफ्नो साहित्यदर्पण कृतिको छैटौं परिच्छेदमा काव्यका भेदोपभेद र लक्षण देखाउने क्रममा श्रव्यकाव्यका पञ्च प्रबन्धको एक भेदका रूपमा महाकाव्यलाई देखाउँदै यसका लक्षणहरुको विस्तृत चर्चा गरेका छन्। उनको महाकाव्य चिन्तन पूर्ववर्ती आचार्य दण्डीका महाकाव्यचिन्तनबाट अभिप्रेरित देखिन्छ।

विश्वनाथ दण्डीका चिन्तनबाट मात्र अभिप्रेरित छैनन्। उनको समयावधि चौधौं शताब्दीसम्म उपलब्ध महाकाव्यहरुको सर्वेक्षणबाट प्राप्त ज्ञानलाई पनि उनका चिन्तनले समेटेको देखिन्छ। आफ्नो युगसम्ममा स्थापित महाकाव्यका मान्यता, त्यस युगसम्म सिर्जना भएका महाकाव्यका सिर्जनात्मक आकारप्रकार र गुणवतालाई पनि आत्मसात गरिएको देखिन्छ। यस अर्थमा उनको महाकाव्य चिन्तनलाई पूर्ण परिभाषा पनि मानिँदै आएको छ। विशिष्ट महाकाव्य चिन्तकले उनको महाकाव्य चिन्तनमाथि आलोचना गरेका भए पनि पछिल्ला चिन्तकका लागि पूर्ण चिन्तनका रूपमा उनकै चिन्तन उपलब्ध छ। उनको पद्यबद्ध संस्कृत महाकाव्य चिन्तनको नेपाली गद्य अनुवाद यस्तो छ :

महाकाव्य सर्गबन्ध रचना हो। यसमा देवता, सद्वंशी क्षेत्री वा धीरोदात्त खालको कुनै कुलीन राजा वा एकै वंशका क्रमिक धेरै राजा पनि नायक हुन सक्छन्। यसमा शृङ्गार, वीर र शान्तमध्ये कुनै एक रसलाई अङ्गी रसका रूपमा व्यक्त गरिन्छ। अन्य सबै रसलाई अङ्ग रसका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्छ। यसको कथावस्तु सबै नाट्य सन्धिहरुको प्रयोग भएको इतिहासमूलक साथै अन्य सज्जनाश्रित हुनुपर्छ। त्यसमा चतुर्वर्गको चित्रण गरी कुनै एकलाई फलप्राप्तिका रूपमा देखाउनु पर्छ। यसको थालनी नमस्कारात्मक, आशीर्वादात्मक वा वस्तु निर्देशनात्मक हुनुपर्छ। यसमा खलपात्रको निन्दा र सत्पात्रको प्रशंसा गरिनुपर्छ। यसमा आठभन्दा बढी सर्ग रहनुपर्छ र तिनमा एक वा विविध छन्दको प्रयोग भए पनि अन्त्यमा छन्द परिवर्तन र भावि कथाको सङ्केत पनि हुनुपर्छ। यसमा सूर्य, चन्द्र, रात्री, प्रदोष, अन्धकार, प्रात, दिवा, मध्याह्न, सिकार, युद्ध, पर्वत, ऋतु, वन, सागर, सम्भोग वा विप्रलम्भ शृङ्गार, मुनि, स्वर्ग, सहर, यज्ञ, यात्रा, विवाह, पुत्रजन्म जस्ता विषयको यथायोग्य वर्णन गरिनुपर्छ। यसको नामाकरण (शीर्षकीकरण) कवि, नायक वा अन्य कसै पात्रका नाममा गरिनुपर्छ। यसका अवान्तर सर्गको शीर्षक त्यस सर्गमा वर्णित कथावस्तुअनुरूपको हुनुपर्छ। सर्गलाई आर्षमा 'आख्यान', प्राकृतमा 'आशवास' र अपभ्रंशमा 'कुडवक' भनिन्छ। (६ : ३१५-३२७)

विश्वनाथको उपर्युल्लिखित महाकाव्य चिन्तन उनका पूर्ववर्ती आचार्यका चिन्तन र स्थापनाका साथै उनको युगसम्ममा प्रकाशित महाकाव्यहरुको अनुगमनबाट प्रतिपाद्य विचार जस्तो देखिन्छ। उनको चिन्तनमा सर्गबद्धता, पञ्चसन्धियुक्तता, सत्पात्रको प्रशंसा, नायकाभ्युदय, खलपात्रको निन्दा र पतन जस्ता पूर्ववर्ती चिन्तकका स्थापनालाई यथावत राखिएको छ। उनले पूर्ववर्ती चिन्तक दण्डीको नमस्कारात्मक, आशीर्वादात्मक वा वस्तु निर्देशनात्मक थालनी काव्यस्थान (परिवेश) चित्रण जस्ता मान्यतालाई स्वीकार गरेका छन्। उनले दण्डी र रुद्रटका चतुर्वर्गको प्रयोग हुनुपर्ने मान्यतामा चतुर्वर्गको प्रयोग गर्दै कुनै एउटा वर्गलाई फलप्राप्तिका रूपमा व्यवस्थित गरिनुपर्ने मान्यता अगाडि सारेका छन्।

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकमध्ये विश्वनाथको चिन्तनमा केही मौलिकता पनि पाउन सकिन्छ र त्यस्ता मौलिकतामा रसको अङ्गी र अङ्ग विधान, अष्टाधिक सर्ग विधान र शीर्षकीकरण (काव्यका सर्ग र अवान्तर सर्गसमेत) साथै आर्ष, प्राकृत र अपभ्रंशमा सर्गलाई चिनाइने सङ्केत आदि पर्दछन्। उनको काव्य चिन्तनबाट वीर, शृङ्गार र शान्तमध्ये कुनै एक रस अङ्गी हुनुपर्ने मान्यताले आदिमहाकवि वाल्मीकिको रामायणमा करुण रस नै अङ्गी बनेको पक्ष छुट्टन गएको देखिन्छ। नायक देवता, कुलीन, सद्वंशी, क्षेत्री, धीरोदात्त राजा

वा एकै वंशका धेरै राजा हुने कुराले नायकका सन्दर्भमा अलि साँघुरो घेरा बनाइएको देखिन्छ। एकै वंशका धेरै राजाको सङ्केतमा महाभारत र रघुवंशको प्रभाव देखिन्छ। अधिक सर्ग रहनु पर्ने, सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन हुनुपर्ने र भावि कथाको सूचना दिनुपर्ने, अवान्तर सर्गको विषयानुकूल शीर्षक दिनुपर्ने, महाकाव्यको शीर्षक कवि, नायक, प्रतिनायक आदिको नाम वा कथात्मक घटनामा आधारित हुनुपर्ने जस्ता मान्यताले महाकाव्यको सङ्गठन र सुसङ्गठनलाई प्रबल बनाउनुपर्ने चिन्तन गरेको देखिन्छ। यस चिन्तनका अन्तिममा महाकाव्यका तिन रूप देखाइदिनाले संस्कृत महाकाव्यलाई वर्गीकरण गर्ने बाटो पनि खुलेको छ। उनका अनुसार महाकाव्य प्रकृत भषामा रचिएको भए त्यसका सर्गको नामाकरण सर्गका सट्टा आशवासहरूमा हुनुपर्छ, अप्रभ्रंश भषामा रचिएको भए कुटवकहरूमा हुनुपर्छ।

विश्वनाथको परिभषाले आठ सर्ग वा सोभन्दा अधिक सर्ग, सर्गान्तमा छन्दको परिवर्तन र भावि विषयको सङ्केत, वृहद्आकार, बहुनायकत्व, अङ्गी र अङ्ग रसको कितान उल्लेख्य पक्ष मानिन्छन्। यस चिन्तनले लोककथालाई पनि महाकाव्यको विषयवस्तु बनाउन सकिने पक्ष सङ्केत गरेको छ। यस महाकाव्य चिन्तनलाई पूर्ववर्ती चिन्तकको भन्दा उदार महाकाव्य चिन्तन मान्न सकिन्छ। रसलाई महत्त्व, चतुर्वर्गमध्ये कुनै एक पक्षको सिद्धिमा जोड, शीर्षकीकरणका लागि नायक, कवि वा कथा तत्त्वको निर्धारण उल्लेख्य पक्ष मानिन्छ।

पूर्वीय संस्कृत साहित्यको महाकाव्य चिन्तन परम्परा आदि महाकवि वाल्मीकिबाटै आरम्भ भई भामह, दण्डी, रुद्रट, आनन्दवर्द्धन र कुन्तक हुँदै विश्वनाथ (चौधौं शताब्दी) मा आएर संवृद्ध बनेको देखिन्छ। संस्कृतका अन्य आचार्यहरूले प्रसङ्गवश गरेका महाकाव्य चिन्तन लगभग यहाँ समेटिएका विद्वान्का चिन्तनभन्दा धेरै फरक देखिँदैनन्। यी चिन्तनका आधारमा महाकाव्यलाई महान् विषय वस्तुमा आधारित महान् पात्रको महान् परिवेशमा गाइएको महान् गाथाका रूपमा चिनिन्छ। यसमा सर्गबद्धता, दन्दोबद्धता, पञ्चसन्धियुक्तता, रसात्मकता, चतुर्वर्गीय फलप्राप्तिमध्ये कुनै एकको प्राप्ति जस्ता विषेशता भएको प्राचीन समयदेखि गरिमापूर्ण मानिँदै आएको महान् रचनाको रूपमा चिन्न सकिन्छ। पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनका अनुगमबाट महाकाव्यसम्बन्धी यसरी अनुचिन्तन गर्न सकिन्छ :

महाकाव्य महान् विषयवस्तुमा महान् उद्देश्यले व्यापक र बहुमुखी परिवेशमा महान् पात्रका जीवन समग्रलाई समेट्ने गरीका सत् चरित्र भल्काउने कार्यव्यापारलाई सर्गसर्गमा महान् कविद्वारा साङ्गीतिक, रसात्मक एवम् कलात्मक रूपमा प्रस्तुतगर्दै निश्चित फल प्राप्तिका लागि रचना गरिएको महान् रचना हो। यस्तो रचनाको सिर्जना चिन्तन, अभ्यास र कलात्मक सामर्थ्यबाट मात्र सम्भव हुन्छ। यस्तो रचनाको आरम्भ मङ्गलाचरणबाट, विकास कथानक र कवित्वको अभेद्य संयोगबाट, शीर्षकीकरण कवि, नायक वा विषयबाट र पूर्णता नायकको विजय वा संयोगबाट भएको हुन्छ। यो रचना कविताविधाको त्यस्तो वृहत् रचना हो यसले जीवन जगत्का समग्रतालाई विषयवस्तुको केन्द्रबाट कविता कलासँग अभेद्यरहेरै प्रस्तुत गर्न सक्तछ।

७.३ पूर्वीय महाकाव्यको स्वरूप

महाकाव्य विधाका चिन्तन र सिर्जन अभ्यासमा पूर्वीय संस्कृत साहित्य परम्परा समृद्ध छ। संस्कृत महाकाव्यको सिर्जनात्मक र चिन्तन प्रधान परम्पराबाट प्राप्त शक्ति र सीमा वर्तमान नेपाली महाकाव्य सिर्जनाका विविध पक्षमा प्रभावशाली देखिन्छ। यस विधाका चिन्तनधारासँग संबद्ध प्रमुख आचार्यका चिन्तनबाट महाकाव्यलाई महानता नै महान्ताको संयोजन गर्ने विशिष्ट काव्यका रूपमा चिनाइएको छ।

महाकाव्य विधासम्बन्धि उक्त विविध चिन्तनमध्ये भामहको चिन्तनले महाकाव्यको आकार, प्रकार विषय (कथावस्तु), चरित्र, ब्रवन्धात्मक स्वरूप, भाषा, शैली आदि विविध पक्षको बलियो जग निर्माण गरेको छ। भामहको चिन्तनले महत् पक्षको संयोजित रचनाका रूपमा महाकाव्यलाई चिनाएको छ।

भामहपछिका आचार्यहरूका चिन्तन परम्परालाई हेर्दा तिनले आधारभूत रूपमा भामहको चिन्तनलाई छोड्न सकेका छैनन्। भामहका आधारभूत चिन्तनलाई छोडेर अन्य महाकाव्य चिन्तकले नयाँ महाकाव्य चिन्तन गर्न नसक्नुले नै भामहको महाकाव्य चिन्तनको सामर्थ्य पुष्टि हुन्छ। रसविधानभन्दा अलङ्कारविधानमा केन्द्रित हुनुलाई उनको चिन्तनसापेक्ष शक्ति र सामर्थ्य दुवै मान्न सकिन्छ। उनले महान्हरूको महत् अर्थलाई महाकाव्यको रक्तसञ्चारका रूपमा लिएका छन्। यसरी महत् पक्षको केन्द्रीयताको तर्कले उनको चिन्तनलाई जीवन्त बनाएको छ। उनले महाकाव्यको चिन्तन गर्दा आफ्नो समयसम्म लेखिएका महाकाव्यका खास खास गुण र प्राप्तिहरूलाई अनुगम गरी संयोजन गर्न सकेको छ। यही सम्बन्धित विधाका कृतिहरूको पठन र अनुगमनबाट प्राप्त अभिलक्षणको संयोजनसहितको चिन्तन सामर्थ्य नै भामहको महाकाव्य चिन्तनको प्राप्ति हो। उनको महाकाव्य चिन्तनलाई संस्कृत महाकाव्य चिन्तनको आधारमूमि मान्न सकिन्छ।

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकमध्ये आचार्य दण्डीको महाकाव्य चिन्तनले भामहका चिन्तनका मूलभूत पक्षहरूको अनुचिन्तन गर्दै आफ्ना केही मौलिक चिन्तन पनि अगाडि सारेका छन्। उनको महाकाव्यचिन्तन पनि आफ्नो समयसम्मका महाकाव्यहरूको अध्ययन-अनुगमनबाट प्राप्त चिन्तन हो भन्ने देखिन्छ। यसको प्रमाण भामहको चिन्तनभन्दा विस्तारित देखिनुले नै पुष्टि गर्दछ। उनको चिन्तनले महाकाव्यमा मङ्गलाचरणको अवधारणा, रसभावको निरन्तरता, सबै किसिमका वर्गको सिद्धिको उद्देश्य, बहुवृत्तान्तको समावेश, विषय एवम् कथास्रोतको सीमाङ्कन, नायक चयनको आधार र कविकल्पनाको सीमाङ्कन, सर्गयोजनागत सीमाङ्कन, छन्दयोजना र सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन आदि उनका मौलिक स्थापना हुन्। यी स्थापनामा रहेका बुँदाहरूमध्ये नायकको सीमितता, विषयको सीमितता र

छन्दपरिवर्तनको यान्त्रिकता रहनुलाई सीमा मान्न सकिन्छ। उनको चिन्तनमा निहित लोकरञ्जकता, बहुवृत्तान्त, रसभावको निरन्तरता आदि स्थापनाहरूलाई यिनका चिन्तनगत सामर्थ्य मान्न सकिन्छ। दण्डी पनि भामह जस्तै उत्तरवर्ती महाकाव्य चिन्तकका लागि महाकाव्य चिन्तनका आधारस्रोत बनेर उभिएका छन्।

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन परम्परामा रुद्रटको चिन्तनले पूर्ववर्ती चिन्तकका चिन्तनका अभाव र समस्याहरूलाई बुझेरै आफ्नो चिन्तन अगाडि सारेको देखिन्छ। उनले मङ्गलाचरण, सर्गसङ्ख्या, छन्दहाँचा आदि वाह्य चत्वको चिन्तनतर्फ चासो नदिई महाकाव्यका निमित्त आवश्यक महान् कथावस्तु, महान् पात्र, काव्यनायकको अभ्युदय र प्रतिनायकको पतन, जीवन सगृतालाई समेट्ने रसाभिव्यक्ति, सर्गबद्धता, पञ्चसन्धियुक्तता, काव्यस्थानको विन्यास जस्ता महाकाव्यका आधारभूत तत्त्वलाई महत्त्व दिएका छन्। उनको चिन्तनले महाकाव्यलाई महत् प्रबन्धकाव्यका रूपमा चिनाउँदै त्यसमा समग्रताको सञ्चारलाई जोड दिनु उनको चिन्तनको सामर्थ्य हो। उनको चिन्तनले पूर्ववर्ती आचार्यले प्रस्तुत गरेका महाकाव्य चिन्तनका अत्यावश्यक पक्षको मात्र पुनरावृत्ति गरी समन्वयकै विच मौलिकता प्रस्तुत गर्नु उनको चिन्तनगत प्राप्ति हो।

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन परम्परामा आनन्दवर्द्धन र अभिनवगुप्तले देखाएका दश भेदमध्येको नवौं प्रभेद मानिने महाकाव्यमा आर्ष महाकाव्यका लक्षण पनि रहने देखिन्छ। उनीहरूले गरेको काव्यको वर्गीकरणको नवौं प्रभेद सकलकथामा ललित महाकाव्य र सर्गबन्धता, अन्त्य सम्बन्धी धारणा, आदि आर्ष महाकाव्यका लक्षणको निर्देश गर्नबाहेक उनीहरूले मौलिक चिन्तन अगाडि सार्न सकेका छैनन्। उनीहरूको योगदान भनेकै महाकाव्यको प्रबन्ध कल्पना हो। प्रबन्धात्मक काव्याभिव्यक्तिका निमित्त सुन्दर मूल कथाको निर्माण, त्यस कथाको रसानुकूलता, पञ्चसन्धिको सङ्गठन, खास प्रसङ्गमा रसहरूको उद्दीपन, प्रधान रसको खोज, रसानुकूल अलङ्कारविधानको अपेक्षासापेक्ष चिन्तन महाकाव्यका सिर्जनामा उपयोगी देखिन्छन्। यसैका जगमा कुन्तकको वक्रोक्तिवादको प्रबन्धवक्रता पनि अभिप्रेरित देखिन्छ।

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकमध्ये आचार्य रुद्रटको चिन्तनले महाकाव्यको विधागत मौलिक स्थापनामा जोड दिएको देखिन्छ। उनको चिन्तन अनुत्पाद्य कथावस्तु, नायकका चारित्रिक विशेषतामा केन्द्रित छ। उनले महाकाव्यका वाह्य संरचना पक्षभन्दा पनि आन्तरिक विशेषतालाई महत्त्व दिएका छन्। त्यसमा पनि वस्तु र नेताका चर्चामा उनको चिन्तन केन्द्रित रहेको छ। उनको चिन्तनमा पूर्ववर्ती चिन्तकका स्थापनाहरूसमेटाएकै छन् भने अपरिहार्य पक्षको थप गर्ने प्रयास पनि गरेका छन्। समग्र रसाभिव्यक्तिमा जोड उनका महाकाव्य चिन्तनको मूल सामर्थ्य हो।

अग्निपुराणकारको महाकाव्य चिन्तनले पूर्ववर्ती महाकाव्य चिन्तनका प्राय विशेषतालाई समेटेको छ। यसलाई पूर्ववर्ती चिन्तनको अनुचिन्तनकै रूपमा आएको चिन्तनका रूपमा लिन सकिन्छ। यस चिन्तनले सर्गबद्धता, सदाश्रितता, ख्यातकथानक, मन्त्रदूत प्रयाण, सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन, बहुमुखी प्रकृतिप्रयोग, विविध जीवनवृत्त, सबै रसको उपस्थिति, आलङ्कारिक भाषाशैली, चतुर्वर्गको फलप्राप्तिसम्बन्धी चिन्तनमा पूर्ववर्ती महाकाव्य चिन्तकहरू मूलतः भामह, दण्डी र रुद्रटका महाकाव्यकै चिन्तको व्याख्या गरेजस्तो देखिन्छ। यस चिन्तनले मन्त्रणा, दूत, प्रणयको अतिविस्तार, युद्धको अतिविस्तार जस्ता चिन्तनलाई भने मौलिक सामर्थ्यका साथ प्रस्तुत गरेको छ। यस चिन्तनमा देखिने शक्यता, अतिजगति जस्ता छन्दहरूमा लेखिनुपर्ने र मातृक छन्दको पनि प्रयोग हुनुपर्ने चिन्तनमा केही नवीनता छ तर यो चिन्तन रुढ पनि लाग्छ। यसमा प्रकृति, चरित्र, घटना आदिलाई अतिशयता प्रदान गरिनुपर्ने अभिव्यक्तिलाई भव्य र कलात्मक बनाउनु पर्ने भन्ने चिन्तन महाकाव्य सिर्जनाका लागि उपयोगी देखिन्छन्।

आचार्य विश्वनाथको महाकाव्य चिन्तन पूर्ववर्ती चिन्तनहरूलाई पनि समेट्दै मौलिक स्थापना पनि गर्दै गरिएको चिन्तन विशेष हो। यस चिन्तनले महाकाव्यको परिपुष्ट सामर्थ्यको खोजी गरेको छ। अङ्गी रस र अङ्ग रसको चिन्तन, उच्च कुलीन चरित्रको पक्षपोषण, सर्गान्तमा लय परिवर्तन आदि उनका चिन्तनका शक्ति र सीमा पनि हुन्।

उक्त संस्कृत आचार्यहरूका महाकाव्य चिन्तनगत विशेषताहरूबाट महाकाव्यको स्वरूप पहिल्याउन सकिन्छ। यी महाकाव्य चिन्तनहरूआजका नेपाली महाकाव्य सिर्जना र विश्व सन्दर्भमा भइरहेका महाकाव्य रचनाका सन्दर्भमा अपूर्ण पनि लाग्न सक्छन् तर यिनको चिन्तनगत सार भने महाकाव्य विधाले छोडेको छैन। यी संस्कृत चिन्तनले महाकाव्यको स्वरूपलाई यसप्रकार देखाउँछन् :

- (१) महान् वस्तुविधान भएको काव्य रचना
- (२) महान् चरित्रविधान भएको काव्य रचना
- (३) महान् रसविधान भएको काव्य रचना
- (४) महान् भाषाशैली र शिल्पयोजना सम्पन्न काव्य रचना
- (५) महान् प्रबन्धयोजना सम्पन्न काव्य रचना
- (६) महान् आयाम सम्पन्न काव्यरचना
- (७) महान् पक्षलाई समेट्ने शीर्षकयोजना भएको काव्य रचना

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनका दृष्टिले महाकाव्य महान् नै महान् पक्षहरूको संयोजन गरिएको कविता विधाको महान् रचना हो। यसले महान् वस्तु, चरित्र, रसाभिव्यक्ति, भाषाशिल्प, प्रबन्धनका साथै जीवन जगत्का बहुआयामलाई आफ्ना सिर्जन सामर्थ्यमा समेट्न सक्छ।

७.४ पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनसापेक्ष महाकाव्यका तत्व पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन परम्पराका संस्कृत काव्यशास्त्रीहरूले गरेका महाकाव्य चिन्तन र अनुचिन्तन र स्वरूपबाट महाकाव्यका तत्वहरूको निर्धारण गर्न सकिन्छ । उनीहरूले गरेका महाकाव्य चिन्तनसापेक्ष मान्यताहरूलाई आधार मान्दा आधारभूत तत्वहरूसप्रकार निर्धारण गर्न सकिन्छ :

- क) विषय-नायक-कवि केन्द्रित शीर्षकीकरण,
- (ख) महान् पात्रविधान,
- (ग) पञ्चसन्धीयुक्त प्रख्यात वा कल्पित सदाश्रित सुखान्त महत् कथावस्तु
- (घ) बहुमुखी परिवेश (काव्यस्थान, समाज , इतिहास र संस्कृति)
- (ङ) विविधतापूर्ण छन्दोबद्धता
- (च) विविधतापूर्ण रसाभिव्यक्ति
- (छ) चतुर्वर्गसापेक्ष उद्देश्ययोजना
- (ज) ध्वन्यार्थ एवम् अलङ्कृत विशिष्ट काव्यभाषाशैली
- (झ) सर्गबद्ध रूपाकृति

यी विशिष्ट तत्वले महाकाव्यलाई आख्यानात्मक र कवितात्मक तत्वहरूको समग्र संयोजित रचनाका रूपमा चिनाउँछन् ।

७.४ निष्कर्ष

महाकाव्य कविता विधाको त्यस्तो विशिष्ट विधा हो जसले कविताका साथै आख्यान विधाका पनि प्रमुख तत्त्वलाई आफूमा समाहित गर्न सक्छ । यस अर्थमा यस विधालाई अतीतको विधा र मृत विधा भन्न सकिने अवस्था अभै आएको छैन र भविष्य पनि त्यत्तिकै जीवन्त छ । यस विधाको मूल चिन्तन स्रोत र साधना क्षेत्र पूर्वीय संस्कृत साहित्य हो । त्यस साहित्य परम्परामा प्राप्त प्रमुख महाकाव्य चिन्तकहरूभामह, दण्डी, रुद्रट, आनन्दवर्द्धन, कुन्तक, अग्निपुराणकार र विश्वनाथका परिभषाले महाकाव्यलाई विशिष्ट काव्यरचनाका रूपमा चिनाएका छन् । उनीहरूले महाकाव्यलाई महान् वस्तु, चरित्र, रसाभिव्यक्ति, भाषाशिल्प, प्रबन्धनका साथै जीवन जगत्का बहुआयामलाई आफ्ना सिर्जन सामर्थ्यमा समेट्न सक्ने रचनाका रूपमा चिनाएका छन् । यी चिन्तनमा पूर्वीय महाकाव्य परम्पराका आर्ष महाकाव्यहरूरामायण र महाभारतका साथै अन्य कलात्मक महाकाव्यहरूबुद्धचरित, सौन्दरानन्द, कुमार संभव, रघुवंश, शिशुपालवध, नैषध आदिको पठन र तिनका विशेषता पनि समेटिएकाले पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन निकै वैज्ञानिक र युगयुगसम्म अनुचिन्तन गरिने चिन्तनका रूपमा देखापर्छन् । संस्कृत भाकाव्य चिन्तनबाट प्राप्त मूल्यहरूआधुनिक नेपाली महाकाव्य सिर्जनामा निकै प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत हुँदै आएको देखिन्छ । संस्कृत महाकाव्य चिन्तनको अनुगमन गर्दा महाकाव्यलाई महान् विषयवस्तुमा लेखिएको जीवनजगत्का बहुआयामलाई समेट्न सक्ने महान् चरित्र उभ्याई विशाल परिवेशयोजनाका साथ रचना गरिने भव्य कविता रचना हो भनेर चिनाउन सकिन्छ । जसमा कविता र आख्यान विधाका प्रायः विशेषताहरूसमाहित भएका हुन्छन् । यस अध्ययनअनुसार पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनको स्वरूप : महान् वस्तुविधान, महान् चरित्रविधान, महान् रसविधान, महान् भाषाशैली र शिल्पयोजना, महान् प्रबन्धयोजना, महान् आयाम, महान् पक्षलाई समेट्ने शीर्षकयोजना रहेको पुष्टि हुन्छ । यस अध्ययनबाट पूर्वीय महाकाव्यका प्रमुख तत्वहरू: विषय-नायक-कवि केन्द्रित शीर्षकीकरण, महान् एवम् विविधतापूर्ण पात्रविधान, पञ्चसन्धीयुक्त प्रख्यात वा कल्पित सदाश्रित सुखान्त महत् कथावस्तु, बहुमुखी परिवेश (काव्यस्थान, समाज , इतिहास र संस्कृति), विविधतापूर्ण छन्दोबद्धता, विविधतापूर्ण रसाभिव्यक्ति, चतुर्वर्गसापेक्ष उद्देश्ययोजना, ध्वन्यार्थ एवम् अलङ्कृत विशिष्ट काव्यभाषाशैली र सर्गबद्ध रूपाकृति देखिन आउँछन् । आजको नेपाली महाकाव्य चिन्तन र अभ्यस महाकाव्य चिन्तनको पूर्वीय परम्पराको प्रभाव र परम्परामा अविच्छिन्न देखिन्छ । यस विधाले आख्यानात्मक र कवितात्मक साहित्यिक मूल्यहरूलाई एकै ठाउँमा जोडेर संरक्षण गरिरहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अग्निपुराण (१९७७). गोरखपुर : गीताप्रेस ।
 अवस्थी, महादेव (२०६४). आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श. काठमाडौं : इन्टेलेक्चुअल बुव प्यालेस ।
 आनन्दवर्द्धन (सन् २०४२). ध्वन्यालोक (तेस्रो संस्क). नगेन्द्र (सम्पा). आचार्य विश्वेश्वर (हिन्दी व्याख्याकार). वाराणसी : ज्ञान मण्डल लिमिटेड ।
 भामह (सन् १९९४). काव्यालङ्कार. दिल्ली : विद्यानिधि प्रकाशन ।
 वाल्मीकि (२०६६). श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण प्रथम खण्ड (छत्तिसौ संस्क). गोरखपुर : गीता प्रेस ।
 वाल्मीकि (२०६६). श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण द्वितीय खण्ड (छत्तिसौ संस्क). गोरखपुर : गीता प्रेस ।
 दण्डी (सन् १९५८). काव्यादर्श. आचार्य रामचन्द्र मिश्र (व्याख्याकार) . वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।
 रुद्रट (२०२३/१९६६). काव्यालङ्कार. रामदेव सुक्ल (व्याख्याकार) . वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।
 विश्वनाथ (सन् १९७७). साहित्य दर्पण. नवम संस्क. दिल्ली : मोतीलाल वनारसी दास ।

प्रेतकल्प उपन्यासमा क्षण, जाति र पर्यावरण

सञ्जय खतिवडा

उपप्राध्यापक

खुला विश्वविद्यालय

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा उपन्यासकार नारायण ढकालद्वारा लिखित प्रेतकल्प उपन्यासको क्षण, जाति र पर्यावरणको पहिचान गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा क्षण, जाति र पर्यावरण कस्तो किसिमको रहेको छ भन्ने कुराको पहिचान गर्नु प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । वि.सं १९५७ देखि १९९७ भित्रको समयलाई आधार मानेर रचित प्रस्तुत उपन्यासमा तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, प्राकृतिक अवस्थाको क्षण, जाति र पर्यावरणका माध्यमबाट अध्ययन गरिएको छ । तत्कालीन शासक वर्गले जनतालाई कसरी आफ्नो वशमा राखेका थिए भन्ने कुरालाई देखाउन काठमाडौँ उपत्यकाको ग्रामीण क्षेत्रलाई उपन्यासको स्थानगत परिवेश बनाइएको छ । त्यसैगरी शासक वर्गले तत्कालीन समयमा गर्ने जनताप्रतिको व्यवहार, उनीहरूको गैरजिम्मेवारपूर्ण व्यवहार र त्यसबाट जनताले पाउनुपरेको सास्ती, नेपाली समाजलाई जातिगत आधारमा आफूअनुकूल बनाएर शासन गरेको, शिक्षालाई आफ्नो अनुकूल बनाउन खोजेको, जातीय विभेदलाई शासक वर्गबाटै प्रश्रय दिइएको, तत्कालीन समयको काठमाडौँ वरपरको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक परिवेश आदि कुराहरूलाई हिप्पोलाइ एडल्फ टेनको क्षण, जाति र पर्यावरणको सिद्धान्तमा आधारित भएर उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : क्षण, जाति, पर्यावरण, युगचेतना

१. विषय परिचय

प्रेतकल्प उपन्यासकार नारायण ढकाल (वि सं. २०१०) द्वारा रचित उपन्यास हो । यस उपन्यासको प्रकाशन वि.सं. २०६५ मा भएको हो । प्रस्तुत उपन्यासमा काठमाडौँ उपत्यकाभित्र बसोबास गर्ने मानिसहरूलाई पात्र बनाइएको छ । काठमाडौँ उपत्यका भित्रको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक अवस्थासँग सम्बन्धित भएर बसेका विभिन्न जातजातिहरूलाई यस उपन्यासमा समेटिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास मूल रूपमा सामाजिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक विषयमा केन्द्रित छ । वि. सं. १९५७ देखि १९९७ सम्मको राणाकालीन समयमा भए गरेका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक पक्षको पृष्ठभूमि उपन्यासभित्र पाइन्छ । काठमाडौँको मिश्रित नेपाली संस्कृतिलाई देखाउनुका साथै राणाकालीन समयमा भए गरेका सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, प्रशासनिक, कार्यलाई प्रस्तुति गर्न खोजेकाले पनि प्रस्तुत उपन्यासभित्र इतिहासका विषयहरू पनि समावेश गरिएका छन् साथै काठमाडौँ उपत्यका भित्रका सहर नजिकैका गाउँ तथा सहरका निम्न, मध्यम र उच्चवर्गका मानिसहरूको आर्थिक अवस्थाको चित्रण भएको छ । काठमाडौँ उपत्यकाको अशिक्षित, अपठित, दलित, उपेक्षित वर्गले प्रयोग गर्ने भाषिक पक्षको पनि चित्रण प्रस्तुत उपन्यासमा पाइन्छ । करिब एक सय वर्ष अगाडिको ऐतिहासिक पक्षलाई मूल विषय बनाउँदै वर्तमान राजनीतिक अस्थिरतालाई पनि उजागर गर्न खोजिएको छ । समाजमा भएका रूढिलाई सामाजिक विषमताको यथार्थताभित्र रहेर उपन्यासमा चित्रण गर्न खोजेको देखिन्छ । यस उपन्यासले २०६५ सालको साभा पुरस्कार समेत प्राप्त गरेको छ । उपन्यासकारले चयन गरेको विषयवस्तुले तत्कालीन समाजको समयगत, जातिगत र पर्यावरणगत पक्षलाई प्रस्तुत गरेकाले उपन्यासलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका आधारमा विश्लेषण गर्नु उपयुक्त मानिएको हो । यसर्थ प्रेतकल्प उपन्यासमा क्षण, जाति र पर्यावरणीय अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने समस्याको प्राज्ञिक समाधान खोज्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

समाजशास्त्रले समाजको विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्दछ । यसका साथै सामाजिक सम्बन्धहरूको अध्ययन गर्नु समाजशास्त्रको मुख्य उद्देश्य हो । साहित्यमा समाजको प्रतिबिम्ब हुने र सामाजिक संरचनाभित्र मानव जीवनका यावत् पक्षहरू अन्तरभूत हुने हुँदा साहित्य र समाजशास्त्र विच निकट सम्बन्ध रहन्छ । समाजका घटनाहरूको पक्षेपण साहित्यमा र साहित्यभित्र विषयवस्तुको समाजशास्त्रीय कोणबाट अध्ययन हुनु आवश्यक पनि हुन्छ । यसर्थ प्रस्तुत लेखमा समाजशास्त्रीयको सिद्धान्तको एउटा पक्ष हिप्पोलाइ टेनको क्षण, जाति र पर्यावरणको कोणबाट प्रेतकल्प उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ ।

२. सैद्धान्तिक पर्याधार

समाज र साहित्य एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । साहित्यमा प्रस्तुत समाजको विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत लेखमा प्रेतकल्प उपन्यासमा प्रस्तुत भएको समाजको अध्ययन, विश्लेषणका लागि हिप्पोलाइ एडल्फ टेनको क्षण, जाति र पर्यावरण सिद्धान्तको उपयोग गरिने भएकाले यहाँ सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा त्यही सिद्धान्तको चर्चा गरिएको छ ।

२.१ क्षण

समाजशास्त्रीय दृष्टिबाट साहित्यिक कृतिलाई विश्लेषण गर्न सकिने आधारहरू मध्येको एक आधार क्षण हो। साहित्य कुनै पनि युगको चेतना वा युगीन सत्यलाई अभिव्यक्त गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम हो। कुनै पनि साहित्यकार वा श्रष्टाले आफू बाँचेको युगको प्रतिबिम्बन आफ्ना रचनामा गरेको हुन्छ। साहित्यको अध्ययनबाट साहित्यकारले अभिव्यक्त गरेको युग तथा समाजका मानिसहरूको अवस्थाबारे बोध हुन्छ (पाण्डेय सन् २००६, पृ.१२४)। साहित्यमा समयका विभिन्न शृङ्खलाहरू प्रस्तुत गरिएका हुन्छन्। टेनका अनुसार एक युगमा केही प्रमुख विचारहरूले समाजको चिन्तनलाई प्रभावित बनाएका हुन्छन्। साहित्यमा अभिव्यक्त समयका आधारमा क्षणको पहिचान गर्न सकिन्छ। यस सन्दर्भमा उदय क्षेत्रीले समाजशास्त्रीय दृष्टियमा इन्डु बहादुर राईका आख्यानको अध्ययन शोधप्रबन्धमा भनेका छन् : “यसले लेखक बाँचेको वा साहित्यमा व्यक्त भएको युग र वातावरणलाई साहित्यिक कृतिका मूलभूत घटनाहरू भित्र खोजी गरेर कुन समाजको भौतिक तथा सामाजिक वातावरण कृतिमा व्यक्त सो कुराको अध्ययन गर्दछ (२०६४, पृ.५२)। लेखकले युगचेतना आफ्ना कृतिमा क्षणका रूपमा अभिव्यक्त गरेको हुन्छ।

२.२ जाति

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्न सकिने आधार मध्येको जाति (प्रजाति) पनि एक आधार हो। कृतिमा प्रजातिगत अध्ययन विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ। टेनले प्रजाति अन्तर्गत व्यक्तिको सहज तथा वंशाणुगत विशेषता, मानसिक बनावट तथा शारीरिक संरचना आदिको चर्चा गर्दै कुनै प्रजातिका चरित्रगत विशेषताहरू जलवायु, माटो एवम् इतिहासका महान उपज हुन्। चरित्रको आधारभूत विशेषता प्रजातिको विशिष्ट चेतना र सौन्दर्यानुभूतिमा प्रकट हुन्छ र प्रजातिको चरित्र अनुसार सौन्दर्यको आदर्श विकास हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (पाण्डेय, सन् २००६ पृ.१२५)। साहित्यकार कुनै पनि समाजसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ साथै ऊ आफ्नो प्रजातिगत गुणबाट परिचित पनि भएको हुन्छ। उसले आफ्ना रचनामा पात्रहरूमार्फत विभिन्न प्रजातिगत अभिलक्षण प्रस्तुत गरेको हुन्छ। साहित्यकारले आफ्ना कृतिमा प्रस्तुत गरेको जातीयताको तथ्यगत कुराहरूका आधारमा समाजका प्रजातिको पहिचान गर्न सकिन्छ। कथामा यस्ता वंशाणुगत चिन्तनको निरूपण गर्न सकिने हुनाले प्रयुक्त पात्रका आधारमा प्रेतकल्प उपन्यासमा प्रजातिगत पहिचान गरिएको छ।

२.३ पर्यावरण

समाजशास्त्रीय दृष्टिबाट विश्लेषण गर्न सकिने अर्को आधार पर्यावरण हो। साहित्यमा पर्यावरण सम्बन्धी सूचनाहरू परिवेशसँग सम्बन्धित भएर प्रकट भएका हुन्छन्। टेनले पर्यावरणलाई प्राकृतिक र सामाजिक दृष्टिकोणबाट चर्चा गरेका छन्। उनले मानिसको वरपर प्रकृति र समाज हुन्छ, उसका आदिम प्रवृत्ति तथा प्रजातिगत विशेषताहरू भौतिक सामाजिक परिस्थिबाट प्रभावित हुन्छन् र ती कहिले पुष्टि हुन्छन् भने कहिले बदलिन्छन् भन्ने धारणा राखेका छन्। यसका साथै मानिसको स्वाभाव र प्राकृतिक परिवेश तथा साहित्यिक विशेषताका विच कार्यकारण सम्बन्ध रहने कुरा पनि बताएका छन् (पाण्डेय, सन् २००६ पृ. १२६)। कुनै पनि कथाकारले कथासँग सम्बद्ध घटना, परिघटनालाई प्रस्तुत गर्न पात्रको उपस्थिति गराएको हुन्छ। उक्त पात्रको माध्यमबाट नै लेखकले आफू बाँचेको समयको चालचलन, रीतिस्थिति, रहनसहन, संस्कार, वेशभूषा, सोचाइ, आचरण एवम् आवास, खानपान, भौगोलिकता जस्ता परिवेशगत पहिचान गर्न सकिने सूचनाहरू विभिन्नै सन्दर्भबाट अभिव्यक्त गरेको हुन्छ। त्यसैगरी समाज वर्ग, समुदायका स्थानगत बोली, व्यवहार, रीति, पद्धति, जीवनशैली आदिले पर्यावरणलाई समेटेका हुन्छन्। यिनै उल्लिखित आधारमा प्रेतकल्प उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ।

३. प्रेतकल्प उपन्यासको विश्लेषण

प्रेतकल्प उपन्यासमा काठमाडौँ उपत्यकाको तत्कालीन समाजको निम्न, मध्यम र उच्चवर्गका मानिसहरूको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक जस्ता विभिन्न अवस्थाको चित्रण भएको पाइन्छ। उपन्यासकारले यस उपन्यासमा काठमाडौँ उपत्यकाको तत्कालीन समाजले चलनचल्तीमा ल्याएका भाषा र भाषिकाको प्रयोगसमेत गरेका छन्। यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासमा उपत्यकामा बसोबास गर्ने निम्न तथा मध्यम वर्गले प्रयोग गर्ने भाषिक शैलीको प्रयोग भएको छ। अतः यहाँ क्षण, प्रजाति र पर्यावरणका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ।

३.१ प्रेतकल्प उपन्यासमा क्षण

कुनै निश्चित समयको सामाजिक घटना तथा परिस्थितिले साहित्यकारको चेतना प्रभावित भएको हुन्छ जसलाई साहित्यकारले आफ्नो कृतिमार्फत व्यक्त गर्दछ। उपन्यासकार नारायण ढकालको प्रेतकल्प उपन्यास वि.सं १९९७ पूर्वको सामाजिक तथा राजनीतिक व्यवस्थामा केन्द्रित भएर लेखिएको छ। उपन्यासमा १९५७ देखि १९९७ सालसम्म राणाहरूले नेपाली जनताहरूमाथि गरेका शोषण, दमन, अन्याय आदिको चित्रण पाइन्छ। सरकारले तत्कालीन समयमा जनतालाई सुशासन दिनुको सट्टा उनीहरूलाई राजनीतिक, आर्थिक,

सांस्कृतिक, प्रशासनिक, आदि माध्यमबाट शोषण गरेको पाइन्छ। यो उपन्यासमा समयका दृष्टिले १९७० साल तिरको सेरोफेरो रहेको छ। उपन्यासमा चन्शमशेर प्रधानमन्त्री भएको समयमा नागरिकहरूले भोगेका समस्याको प्रसङ्ग पाइन्छ। राणाहरूले नागरिकलाई सुशासनका माध्यमबाट सन्तोषको सास फेर्न दिएका थिएनन्। शिक्षित, बौद्धिक वर्गले उनीहरूको दमनलाई स्वीकार गर्नुवाहेक अर्को विकल्प थिएन। कुनै व्यक्तिले सामान्य विरोध र प्रतिवाद गरेमा कारागार चलान गरी जनतालाई तर्साउने काम गरिन्थ्यो। उनीहरूले निर्ममतापूर्वक सजाय दिने र कारावास गराउँथे। 'पानी परेको थिएन, त्यसैले प्रचण्ड गर्मी थियो। लामखुट्टेको भुनभुनवाहेक वातावरणमा जीवनबोध हुने अरु कुनै कुरा थिएन। वातावरण स्वयम् एउटा फलामे किल्लाजस्तो क्रूर देखिन्थ्यो' (पृ.१)। यस उद्धरणमा एकातिर प्रकृति जनताको प्रतिकूल थियो र अर्कोतिर शासकको व्यवहार पनि प्रतिकूल बन्न पुगेको थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। जेलमा परेका कतिपय व्यक्तिलाई रातारात स्थानान्तरण गर्ने तथा देश निकाला गर्नेसम्मको सजाय दिइन्थ्यो। यस क्रममा उपन्यासका नायक पण्डित बालकृष्णलाई समाजका तल्ला वर्गका व्यक्तिहरूसँग मिलेर बस्यो भन्ने आरोपमा देशनिकाला गरिएको छ। 'त्यसको असली नाम बालकिस्ने हो क्यारे। तर, सार्कीको सङ्गत गर्छ रे सार्कीले छोएको खान्छ रे। अनि सिरी तीन माराजको गाथगादी ताकेर हिँडेको थियो रे' (पृ.२)। यस उद्धरणले तत्कालीन समयमा समाजमा रहेको जातीय विभेदलाई स्पष्ट पारेको छ। त्यस बेलाको समयमा राणाहरूको चित्त बुझाउन सक्नेले मात्र समाजमा बाँच्न सक्ने अवस्था हुन्थ्यो। समाजले कतिपय निरपराधी मान्छेलाई अपराधी भनिदियो भने पनि जेल सजाय हुन्थ्यो। 'मानिसको भाग्य बनाउने काम समाजले गर्छ। समाजको कारणले मान्छे अपराधी बन्छ' (पृ. ६)। यस उद्धरणमाफत समाजले अपराधी भन्यो भने शासकले समेत विश्वास गरेर निर्दोषलाई दोषीमा परिणत गराउने तत्कालीन समयको सङ्केत गरेको छ। राणाकालीन समयमा जसले आदेशको अवज्ञा गर्दथ्यो त्यसलाई सिधै जेलमा लगेर यातना दिने गरिन्थ्यो। त्यहाँको वातावरण एकदमै पीडादायी हुन्थ्यो। जेलको वातावरण त्यहीँ खाना खाने, त्यहीँ शौच गर्ने, बाहिरको परिवेश हेर्न नदिने, नजरबन्द गरेर राख्ने हुन्थ्यो। 'गोलघर अर्थात् जेलखानाभित्रको अर्को महानरक। चर्पी र भान्छा एउटै' (पृ.८)। यस उद्धरणबाट तत्कालीन समयको कारागार व्यवस्था अमानवीय र यातनाको केन्द्र थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

तत्कालीन समयमा शासक वर्ग र उनीहरूका निकट व्यक्तिहरूको निर्णय मुख्य हुने गर्दथ्यो। 'वाँले मर भन्नुहुन्छ भने मर्छु। बाँच् भन्नुहुन्छ भने बाँच्छु' (पृ.२०)। राणाहरूको आशीर्वाद पाएका जिम्बावाल मुखियाहरूले दण्ड दिए पनि ती निमुखा जनताहरू स्वीकार गर्न बाध्य बन्दथे। राणाहरूले जिम्बावालहरूलाई सम्पूर्ण अधिकार प्रत्यायोजन गरिदिएका थिए। समय र परिस्थितिअनुरूप गाउँका जिम्बावालहरूले आफ्नो ईच्छाअनुसार न्याय सम्पादन गर्ने गर्थे। उनीहरूको भनाइ वा बोली नै कानून बन्दथ्यो। उनीहरूले रैतीलाई जति दुःख दिए पनि जयजयकार गरेर देवत्वका रूपमा स्वीकार गर्नु पर्दथ्यो। तत्कालीन समयमा दण्डलाई नै मालिकहरूको निगाह ठानेर स्वीकारन बाध्य हुनु पर्दथ्यो भन्ने कुरा यस उद्धरणबाट पुष्टि हुन्छ।

प्रस्तुत उपन्यासको क्षण तत्कालीन राणा शासनको दबदबायुक्त समयको देखिन्छ। राणाकालीन समयमा काठमाडौँ उपत्यकाको विभिन्न स्थानमा बसोवास गर्ने मानिसहरूको दुःख, पीडाको चित्रण प्रेतकल्प उपन्यासले गरेको छ। त्यस बेला न कतै विद्यालय थियो न गुरु आश्रम गएर सबैले पढ्न पाउँथे। समाजका केही हुने खाने वर्गका पढ्न चाहने सदस्य भारतका विभिन्न स्थानमा पुगेर अध्ययन गरेर फर्कन्थे। उपन्यासमा पनि बालकृष्ण काशीबाट स्नातकसम्मको अध्ययन गरेर नेपाल फर्केको थियो। ऊ समाजका मानिसलाई शिक्षा प्रदान गरेर सचेत बनाउन सकिन्छ, कि भन्ने उद्देश्य राखी गाउँमा विद्यालय खोल्न चाहन्थ्यो तर त्यस समयका शासकहरू जनता सुसूचित भएको हेर्न चाहँदैनथे। 'पाठशाला खोल्नुपर्छ र ज्ञानको ज्योति बाल्नु पर्छ' (पृ.४३)। बालकृष्णले सुरु गरेको उक्त कार्य राणा प्रधानमन्त्री चन्शमशेरलाई मन परेन। सरकारले पाठशाला खोल्ने कुरामाथि प्रतिबन्ध लगायो। त्यसको विरोधस्वरूप चन्शमशेरले आफैँ विद्यालय खोल्न लागेको देखिन्छ। 'शिक्षाको क्षेत्रमा म आफैँ अधि बढ्दैछु, यसमा ऐरैगैरेले रुचि राखेको... मन पर्दैन...' (पृ.४६)। यसबाट चन्शमशेरले आफू अनुकूलको शिक्षा लागू गरेर जनतालाई आफ्नै नियम कानून पढाउने तथा आफ्ना चाहनाबमोजिमका सूचनाहरू मात्र जनतासमक्ष पुऱ्याई जनतालाई सधैं आफ्नो पक्षमा राख्न चाहेको देखिन्छ।

राणाकालीन समयमा सर्वसाधारणले पढ्न पाउँदैनथे। सबैले शासकहरूको जयजयकार गर्नु पर्दथ्यो। चाकरी गर्नेले मात्रै जीवन निर्वाहको सहज अवसर पाउँथ्यो। जनतालाई भने खेतीकिसान गरेर पनि एक छाक टार्न पनि कठिन थियो भने शासकहरू ऐसआराम, मोजमस्तीमा लिप्त हुन्थे। 'हामी पानीहाँसको सिकार खेल्न आएका हौं। हामी आज र भोलि दुई दिन दुःखपुरमा बस्छौं' (पृ. ९६)। शासकहरूको मोजको शैली एकातिर र जनताको आवश्यकता धान्न परेको धौधौको अवस्था अर्कातिर रहेको स्थितिमा गाउँबासी जनताहरू त्रासमा बस्नुपर्ने स्थितिलाई यस उद्धरणले देखाएको छ। धानखेती भित्र्याउने बेलामा पानीहाँस मनोहरा क्षेत्रको वरिपरि बस्ने गर्थे। त्यही पानीहाँस सिकार गर्ने र मनोरञ्जन गर्ने उद्देश्यले पदमशमशेर, मोहनशमशेर र बबरशमशेरहरू ठूलो समूहमा त्यहाँ आएका थिए। निरीह जनता शासकका अधिल्तर केही बोल्न सक्दैन थिए। शासकहरूको भनाइ थियो- 'हामीलाई थाहा छ, तिम्रो मनोहराको फाँटमा ज्यादै स्वादिला पानीहाँस पाइन्छन्। धान काट्ने समयमा एक महिनाजति यी चराहरू यहाँ रहन्छन्। त्यसैले यस पल्टको मनोरञ्जनका लागि हाम्ले तिम्रो गाउँ रोजेका हौं' (पृ. ९६)। यस सन्दर्भमा एकातिर शासकहरूको मोजमस्तीको र अर्कातिर जनताको अभाव र निरीहता र पीडाका विषमता प्रकट भएको छ। क्याम्प स्थापना गरेर मस्तीमा लागेका राणाहरूलाई गरिब नागरिकप्रति कुनै वास्ता थिएन। त्यो युग आफूले मात्रै मोजमस्ती गर्ने र नागरिकहरूलाई शोषण गरी स्वार्थ पूरा गर्ने समय थियो। त्यहाँ सिकार खेल्न बसेका बेला राणाहरूले विदेशबाट मगाएका महङ्गा मदिरा खाने गर्थे भने त्यहाँका गरिब जनता भने एक छाक पेटभरेर खान पनि पाउने अवस्था हुँदैनथ्यो।

‘सरकारहरूको सिकारको खर्च दुःखपुरले बेहोर्नुपर्ने भो ।... प्रत्येक घरधुरीबाट एक रुपियाँदेखि दुई रुपियाँसम्म उठाउनु भन्ने आदेश छ’ (पृ. १००-१०१) । यस कथनले जनताको शोषणमा राणाहरूको कतिसम्म दबदबा थियो भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । जहिले राणाहरूको देश दौडाहा हुन्थ्यो त्यहीले त्यसको खर्च स्थानीय वासिन्दाहरूले बेहोर्नुपर्ने चलन शासकहरूले राखेका थिए । त्यति बेलाका शासनले नागरिकहरूलाई यस्तो घोर अन्याय गर्दथ्यो । कानुनी राज्यले स्थान पाउन सकेको थिएन । शासकका मुखैले बोलेका कुराले कानुनी मान्यता पाउँथ्यो । यसरी उपन्यासमा तत्कालीन क्षणको शासन व्यवस्थाको जिउँदो शोषकीय प्रवृत्ति पाउन सकिन्छ ।

समग्रमा तत्कालीन राणा शासकहरूले आफ्नो शासनकालमा जनताहरूको जितिसुकै दयनीय र पीडादायी अवस्था भए पनि आफू अनुकूल निर्णय गर्ने गास, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत कुराहरूमा पनि जनताप्रति उत्तरदायी बन्ने नगरेको देखिन्छ । यसर्थ यस उपन्यासमा उपन्यास रचनाको क्षणको अवस्थालाई स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

३.२ प्रेतकल्प उपन्यासमा प्रजाति

टेनेले प्रजातिलाई वंशानुगत गुण, शारीरिक बनावट तथा जातजातिका प्रतिभा, स्वभाव, विशेषता एवम् पारस्परिक मानसिकताका रूपमा परिभाषित गरेका छन् । स्रष्टाले भोगेको इतिहासका प्रजातिसँग सम्बन्धित पुस्तामा क्रमशः विकसित र उत्परिवर्तित हुँदै जान्छ । सत्रौं शताब्दीमा फ्रान्समा मोन्तेन पुनर्जागरणकालीन बेलायतमा सेक्सपियर र जर्मनीमा गेटे आफ्नो युगको समाजका प्रजातिगत चारित्रिक विशेषता हुन् भन्ने मत टेनेको छ । उनका मतमा प्रतिभा एउटा शक्ति हो जसको विकास प्रजातीय चरित्रबाट सुदृढ बन्दछ भने शिक्षा र ऐतिहासिक घटनाले उसलाई थप आर्जन गर्न सहयोग गर्छ । समग्र मानव समुदायभित्र रहेको संस्कार, संस्कृति, वंश परम्परा आदिका आधारमा छुट्टिने मानवको उपसमुदायलाई जातिको संज्ञा दिने गरिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त मानव जातिगत दृष्टिले नेपाली हो र त्यसभित्र रहेका विभिन्न जातिगत तहमा विभक्त मानव समुदायको उपस्थितिलाई नै प्रजातिगत आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा काठमाडौं उपत्यकाको सेरोफेरोमा बस्ने नेपाली मानव समुदाय र त्यसका प्रजातिको प्रयोग भएको पाइन्छ । एउटै जाति मानव र त्यसभित्रका विभिन्न प्रजातिगत समुदायमा पुरानो विभाजनका दृष्टिले ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शु प्रजातिका पात्रहरू छन् । विश्व स्तरमा मानव एउटै जाति भएर पनि नेपालका सन्दर्भमा विभिन्न प्रजाति विशेषमा विभाजित छ । उपत्यकाका विभिन्न ठाउँमा बसोबास गर्ने बाहुन, क्षेत्री, दमाई, कामी, सार्की, तामाङ, भोटे, कँणारो, भुजेल, कुस्ले उच्च, सामान्य र दलित आदि प्रजातिका रूपमा यहाँको समाज व्यवस्थाले भनेर मानवले नै छुट्याएको हो । समाजको शासनसत्ता चलाउने पनि मानव शासित पनि मानव तर उच्च जात र निम्न जातमा वर्गीकृत गरिएकाले वर्गविभेद भएकाले नै हो । कथित ब्राह्मण प्रजातिले सार्की, दमाई, कामी आदि दलित जातले छोएको, पकाएको खानु हुँदैन भन्ने मान्यता अझै पनि समाजमा विद्यमान छ । यो सम्पूर्ण नियमको विकास उच्चकुलीन वर्गले गरेको हो । उच्च प्रजातिका व्यक्तिले कथित तल्लो प्रजातिका व्यक्तिहरूसँग उठबस गर्थे भने उसको जातच्युत गर्ने प्रथाको विकास त्यस समयमा जीवित थियो ‘के गर्नु त त्यो चमारे बाहुनले दुःख दिएपछि ? सरकारको काम फत्ते गर्नु पर्‍यो । ...त्यो काठाले त दिनसम्म दुःख दियो । ...त्यसको असली नाम त पन्नित बालकिस्न हो क्यारे तर सार्कीको संगत गर्छ रे । सार्कीले छोएको खान्छ रे अनि सिरि तीन माराजको गाथगादी ताकेर हिँडेको थियो रे’ (पृ. २) । यसमा बालकृष्ण ब्राह्मण प्रजातिको मान्छेलाई तत्कालीन शासन व्यवस्थाका अगुवाहरूले असहिष्णु भाव प्रकट गरेबाट प्रजातिगत विद्वेषको स्थिति प्रस्ट हुन्छ ।

तत्कालीन शासन व्यवस्थामा मान्छेले मान्छेलाई हेर्ने दृष्टिकोण अमानवीय किसिमको रहेको देखिन्छ । शासकहरूले आफ्ना नागरिकहरूलाई शासन गर्दा नागरिकको रूपमा सम्मान दिने सकारात्मक दृष्टि राख्दैनथे । ‘माग्नेको छोराले सिरि तीन बन्न खोजेर पान्छ ? राजा बन्न त भाग्यमा लेखेर ल्याम्नपर्छ, हैन त डिड्डा साप’ (पृ.२) । यस उद्धरणमा मान्छेलाई मानवीय प्रजातिको रूपमा नहेरेर माग्ने प्रजातिको रूपमा हेरिएको स्पष्ट हुन्छ । दुःखपुरको सामाजिक संरचनामा जातिलाई हेर्ने दृष्टिकोण अमानवीय किसिमको रहेको छ । तामाङ, नेवार, सार्की आदि हुनु समाज व्यवस्थाले विभाजन गरेको सीमा मात्र हो । तामाङ नेपाली समाजको संरचनामा एउटा प्रजाति हो तर उसलाई जीवन निर्वाहको निमित्त श्रम विनिमय गर्ने उपेक्षित किसिमको व्यवसाय गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको प्रस्तुत सन्दर्भमा तामाङको वंशानुगत गुण नै घरेलु कामकाजी जीवनमा प्रयोग हुने डोको, नाम्लो, डालो, भकारी, सोली आदि तयार गर्ने जातिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । ‘दुःखपुरको सबभन्दा अग्लो भागमा दुई घर तामाङहरू थिए । उनीहरू बाँस निगालाको चोयाबाट डोको, डालो, नाड्लो, भकारी, ढोक्से, थुन्से, सोली आदि बुन्थे । त्यसबाहेक उनीहरू गोरु जोत्ने र फेरी लगाउने काम गर्थे । मानापाथी उठाउँथे’ (पृ.२८) । यसबाट पनि सम्पन्न वर्गका व्यक्तिहरूले विपन्न वर्गका व्यक्तिहरूलाई आफ्ना दासका रूपमा सम्भन्ने गर्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

उपन्यासमा अन्य प्रजातिको तुलनामा ब्राह्मण र जैसी प्रजातिलाई धेरै बाठा जातिको रूपमा देखाइएको छ । उनीहरू समथर भू-भाग र अन्य प्राकृतिक स्रोत साधनले युक्त भएको ठाउँमा बसोबास गरेको देखाइएको छ । तिनै ब्राह्मण, क्षेत्री जातका व्यक्तिहरू शक्तिको भरमा आफ्नो हैकम जमाउन बाठा ठहरिन सक्ने अवस्थामा देखिन्थे । यस प्रसङ्गलाई ढकालले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् । ‘समथर भू-भागमा उपाध्याय र जैसी ब्राह्मण जातिको बसोबास थियो । दक्षिण भारतमा जस्तो यहाँ अग्रहार र पृष्ठहारको व्यवस्था नभए पनि त्यहाँका ब्राह्मण बसोबासको दृष्टिले सबभन्दा उत्तम ठाउँमा थिए । खेतीपाती गर्न, चरनसम्म जान र अन्य सुविधाको दृष्टिले यो भाग महत्वपूर्ण थियो’ (पृ. २८) । यहाँ उल्लेख भएका बाहुन, क्षेत्रीहरूलाई सुविधायुक्त जग्गा जमिन र खेतीपाती, गौचर र बाटो घाटोको विकास पनि रोजेर बस्ने प्रजातिका रूपमा देखाइएको छ । क्षेत्रीहरू दुःखपुर भूभागमा जीवन निर्वाह गरेर बस्थे । त्यस बस्तीको केही

तल्लो भागमा खड्का क्षेत्रीहरूको बसोबास थियो । त्यसभन्दा दक्षिणपट्टि पुछारतिर सार्कीहरूको बसोबास थियो । 'बस्तीको दक्षिणपट्टि पुछारमा सार्की गाउँ थियो । जसलाई नेपेटार भनिन्थ्यो । त्यहाँ दश घर सार्की, दुई घर कामी, दुई घर दमाई र एक घर कँगारो थिए । यिनीहरूको सामाजिक र आर्थिक हैसियत भुजेलहरूको भन्दा पनि गण्जेको थियो' (पृ. २९) । ती सबैको आर्थिक अवस्था दयनीय रहनु प्रजातिगत वंश संस्कृतिको प्रभाव नै हो भन्ने कुरा उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् ।

उपन्यासमा एक क्षेत्रको नाम जगतडोल रहेको छ । त्यस फाँटमा मैनाली र कुस्ले प्रजातिका मानिसहरूको बसोबास देखिन्छ । यी दुई प्रजातिका व्यक्तिहरूमध्ये मैनालीको आर्थिक अवस्था सवल र कुस्लेको आर्थिक अवस्था नाजुक देखाइएको छ । 'जगतडोल फाँट सुरु हुने विन्दुमा एक घर मैनाली बाहुन र दुई घर कुस्लेका थिए' (पृ. २९) । यसमा बाहुन आर्य प्रजातिको व्यक्ति सम्पन्न र कुस्ले प्रजातिको व्यक्तिको विपन्न रहेको चित्रण छ । त्यस्तै नेवार प्रजातिको आचरण प्रजातिगत रूपमै इँटा, भिकटी, हाँडी, भाँडाकुडा निर्माण गरेर जीविकोपार्जन गर्थे भन्ने कुरा ढकालका कथनले पुष्टि गरेको छ । अर्को बस्तीमा नेवारहरूको बसोबास थियो । उनीहरूले इँटाको काम गरी जीविकोपार्जन गर्दै आएका थिए । 'भुत्याचौर तलको घडेरीमा तीन घर नेवार थिए । उनीहरू इँट पोल्ने काम गर्थे' (पृ. २९) । यहाँ प्रजातिगत दृष्टिले वंशाणुगत व्यवसाय गर्ने नेवार प्रजातिको आचरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

समग्रमा भन्दा प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले सबै नेपाली प्रजाति अन्तर्गत विभिन्न प्रजातिका पात्रहरूका सन्दर्भ ल्याएका छन् । उनीहरूको जैविक र वंशाणुगत आचरण प्रस्तुत गरेका छन् । उनले नेपाली प्रजातिहरूसँग मिल्ने नाम, थर र जातको प्रयोग गर्दै सो प्रजातिका सूचना दिने आचार व्यवहार पनि प्रस्तुत गरेर काठमाडौँ उपत्यकाको जातीय विम्ब तयार गरेका छन् । उनले मान्छेका नामको पछाडि आउने जातजस्तै ब्राह्मण, क्षेत्री, पण्डित, आचार्य, तामाङ, सार्की, कामी, दमाई, भुजेल, कँगारो, कुस्ले आदिका थोरै मात्र थरको प्रयोग र बढी नामको प्रयोग गरेका छन् । यसरी ढकालले नेपाली मूलको प्रजातिगत पात्रहरूको निर्माण गरी तिनका वंश, परम्परा र जैविक आचारसमेतको जीवन्त चित्र उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.३ प्रेतकल्प उपन्यासमा पर्यावरण

साहित्य वा सिर्जनामा पर्यावरणको प्रभाव रहन्छ । कुनै पनि साहित्यकारको रचनामा उसले देखे तथा भोगेका भौतिक तथा मानसिक पर्यावरणहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा स्थान पाएकै हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा पनि उपन्यासकारले तत्कालीन समयको बेथिति, अन्याय, शोषण आदिलाई समेटेका छन् । उपन्यासमा आएका प्रत्येक शीर्षकले युगीन समाजका एकएक पाटाको निर्देश गरेबाट समय सङ्केत गर्दछन् । यस उपन्यासमा काठमाडौँ उपत्यकाभित्रको सेरोफेरो मूलतः मूल सडक, गल्ली, घण्टाघर, भुकाली, सिंहदरवार, त्रिपुरेश्वर, टुँडिखेल, असन, रानीपोखरी, कपन, थानकोट, पशुपति, तिलगङ्गा, जगतडोल, नैकाप, शिवपुरी, सिद्धपोखरी, गणेशस्थान, दत्तात्रय, बागेश्वरी, मनोहरा, शिवमन्दिर, चाँगुनारायण, ठमेल, फर्पिङ, श्लेषमान्तक वन, पुलिसचौकी, चामुण्डा मन्दिर, स्वयम्भू, डिल्लीबजार, सुन्धारा, केनेय जेलखानाको गोलघर, जेलप्रशासन, साँखु, थिमी, गोकर्ण, दक्षिणकाली, नागदुङ्गा आदिका साथै काठमाडौँ बाहिर तेह्रथुमको केही स्थान र देशबाहिर काशीसम्मको प्राकृतिक पर्यावरणको उल्लेख छ ।

उपन्यासको सुरुवातमा नै उपन्यासकारले ग्रामीण परिवेशको चर्चा गरेका छन् । दुःखपुरको ग्रामीण अवस्था, त्यहाँको कृषि पेशामा निर्भर समुदाय पानी परेर रोकिएपछि कसरी खुसी बन्थो भन्ने कुरालाई परिवेशका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन्- 'साँझपख पानी एकैछिन रोकियो । किसानहरू एक्काथिसि सक्रिय देखिए । सिङ्गे गाउँ मृत्युको मुखमा बौरिएको विरामीभैँ भयो । गोठालाहरूलेतीन दिनदेखि गोठमा थुनिएका बस्तुभाउ फुकाए ।...गाउँका केटाकेटी र बुढापाका घरघरबाट बाहिर आए र शिवालयतर्फको चौरमा निस्किए' (पृ.१) । यसबाट तत्कालीन काठमाडौँको नजिकैको गाँउको प्राकृतिक पर्यावरण कस्तो थियो भन्ने स्पष्ट देख्न सकिन्छ । "परालको त्याँजेजस्तो चन्मा एकछिन आकाशमा देखियो र अँध्यारो बाक्लो हुन थालेपछि चनुगिरिको टुप्पोबाट पश्चिम दिशामा हरायो । दिनभरिको उष्णतामा रापिएको वातावरण क्रमशः सेलाउन थाल्यो र मुटु हल्लाउने चिसो बढ्न थाल्यो । साँझको खाना र घरधन्दा सकिएपछि दुःखपुरका बासिन्दा आ-आफ्नो ओछ्यानमा पुगे । सुरुमा गाउँलाई हल्लाउने गरी कडा र कर्कश आवाजमा हावा बढ्यो । दुःखपुरवासीलाई एकछिनसम्म सातो लिने वातावरण बनाएर आँधी थामियो । त्यसपछि फेरि चारैतिर शान्त र डरलाग्दो मौनता कायम भयो मानौँ प्रकृतिको त्यो विश्राम अर्को कुनै ठूलो आँधीका निम्ति पृष्ठभूमि थियो" (पृ. १९१) । यस उद्धरणमा काठमाडौँ उपत्यकाको प्राकृतिक पर्यावरणको चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासमा झण्डै सय वर्ष अगाडिको नेपाली समाजको वास्तविकताको चित्रण गरिएको छ । श्री ३ चन्धामशेरले गरेको शासन व्यवस्थाको चर्चा उपन्यासमा अङ्कित छ । त्यस बेलाका शासकहरूले सामान्य विचार राखेका व्यक्तिहरूलाई रातमा छापा मारेर अज्ञात स्थलतिर लाने गर्दथे । कथित तल्लो जातका दमाई, कामी, सार्की छन् भने तिनीहरूलाई अमानवीय र क्रुरतापूर्वक सजाय दिइन्थ्यो । यदि ब्राह्मण कुलको छ भने सजाय दिए पनि केही कम दिइन्थ्यो । कसैले स्वतन्त्र रूपमा पुस्तक किनेर पढ्न पाउने अवस्था थिएन । कतिपय युवाहरूले सरकारबाट प्रतिबन्धित पुस्तकहरू लुकीछिपी पढ्ने गर्दथे । सरकारले थाहा पायो भने उनीहरूलाई पक्रेर जेलमा कैदीको व्यवहार गरिन्थ्यो । राणाहरूले सत्यार्थ प्रकाश पुस्तक पढ्ने युवाहरूलाई समात्न दशवटा गाउँमा एकैचोटि छापा मारेका थिए । यसको सन्दर्भमा उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्- 'सरकारले दुःख परेसँगै अरु दशवटा गाउँमा पनि एकैचोटि छापा मार्ने र गिरफ्तार गर्ने अभियान छेड्यो' (पृ. १९४) । यस उद्धरणमा तत्कालीन समयमा राणाहरूले जनता सुसूचित हुने डरले पढ्न दिँदैनथे । पढेकै कारणले

बालकृष्णवाहेक अरु सत्र जना युवाहरू गिरफ्तारमा परेको देखाएर राजनैतिक परिवेशको सङ्केत गरिएको छ । '... हाकिमको मनोभाव अरु बढी विकृत भयो । ऊ सर्कसको जोक्करजस्तै बुरुक्क उफ्रियो र उसले बालकृष्णको शरीरको पछिल्लो भागमा लात्तीले हान्यो । लौ मा... काठा तँ बाउनको थान्कोमा बस्या भए हाम्लाई यति सास्ती हुन्थ्यो ? लौ खा । तँलाई जति लात्तीले भकुरे पनि पाप लाग्दैन (पृ. १९४-१९५) । यस उद्धरणमा तत्कालीन समयमा खुला रूपमा लेखपढ गर्न र सामाजिक कार्यमा बन्देज गर्दा गर्दै कसैले त्यस्ता कार्य गरेमा शासकहरूले मध्य रातको समयपारि गिरफ्तार गर्ने र कठोरपूर्ण सजाय दिएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसबाट तत्कालीन समयको राजनैतिक पर्यावरण कस्तो थियो भन्ने कुराको स्पष्ट सङ्केत देखिन्छ ।

त्यसैगरी तत्कालीन शासक वर्गसँग निकट रहने तथा उनीहरूका सिपाहीहरूले शासक वर्गसँगको निकटताका कारण सामान्य जनताहरूलाई गर्ने अमानवीय व्यवहार, हेपाइ कस्तो थियो भन्ने कुरालाई पनि उपन्यासले उजागर गरेको छ । जातीय विभेदका कारण कथित तल्लो जातका मानिसहरूले अनाहकमा शोषण भोग्नु परेको कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । कर्नेलले अमानवीय र जातीय विभेदका माध्यमबाट पनि अश्विनीलाई गाली गरिरहन्थ्यो । तत्कालीन समयमा अछुत, निम्नवर्गका व्यक्तिहरूले वैदिक शिक्षा प्राप्ती गर्नु अपराध मानिन्थ्यो त्यसैले पनि शासकहरूले मनपरी किसिमले गाली गर्न पछि पर्दैनथे । 'ए चमारे, कुहिया गाईका सास किन वेद पढिस ?' (पृ. २१४) । यसले शासनमा बस्ने मानिसहरू जातीय दृष्टिकोणबाट पनि नागरिकहरूलाई हेप्ने गरेको कुरा स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा प्रस्तुत उपन्यासमा तत्कालीन समयको सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक लगायत सबै पक्षबाट शासकहरू हावी भएको सन्दर्भ देख्न सकिन्छ । विषयवस्तुलाई क्षण, जाति र पर्यावरणका कोणबाट अध्ययन गर्दा प्रस्तुत उपन्यासले तत्कालीन समयको समाजमा रहेका विविध पक्षलाई पाठकसामु ल्याउन सफल भएको देखिन्छ ।

४. निष्कर्ष

प्रस्तुत लेखमा हिप्पोलाइ एडल्फ टेनले साहित्यको समाजशास्त्रको अध्ययनका क्रममा प्रस्तुत गरेको क्षण, प्रजाति र पर्यावरणमध्ये प्रेतकल्प उपन्यासको समाजशास्त्रीय अध्ययनको क्रममा सर्वप्रथम क्षणका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । क्षणले समयका बारेमा जानकारी गराउने भएकाले यहाँ तत्कालीन समयमा भएको राजनैतिक, सामाजिक सांस्कृतिक अवस्थालाई देखाइएको छ । तत्कालीन समयमा जनताले आफ्ना सामान्य आधारभूत कुराहरू पूरा गर्न पनि समस्या रहेको पक्षलाई उपन्यासले उजागर गरेको छ । तत्कालीन क्षणको चित्र उतार्ने क्रममा प्रस्तुत उपन्यासले सिङ्गो नेपाली ग्रामीण समाजको प्रतिनिधित्व गरेको छ । त्यसैगरी प्रजातिगत आधारमा हेर्दा मानव महाजाति भित्रका नेपाली समुदायमा रहेका धर्म संस्कृतिमा चल्दै आएका विभिन्न उपजातिहरूको पनि चर्चा गरेर तत्कालीन समाजमा त्यस्ता कुराहरूले गरेको प्रभावलाई देखाइएको छ । त्यस्तै तत्कालीन समयमा जात जातिले समाजमा गर्ने कार्यका बारेमा गरेको विभेदलाई पनि प्रजातिगत आधारमा अध्ययन गरिएको छ । उपन्यासमा पर्यावरणका आधारमा समाजशास्त्रीय अध्ययन गरिएको छ । राणाहरूले शासन गरेको त्यस क्षणको पर्यावरण जीवन्त रूपमा उतारिएको छ । यस अन्तर्गत तत्कालीन समयको राजनैतिक, सामाजिक तथा प्राकृतिक आदि पर्यावरणको बारेमा चर्चा गरिएको छ जहाँ नेपालीहरूले तत्कालीन समयमा शिक्षा, राजनीतिजस्ता कुराहरूको अभाव भएले परेको र कसैले त्यस्ता कुराहरूमा आवाज उठाए काडा सजाय भोग्नु परेको जस्ता पक्षहरूलाई देखाइएको छ । यसर्थ क्षण, प्रजाति र पर्यावरणका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासले तत्कालीन अवस्थाको सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक तथा व्यावहारिक परिस्थितिको स्पष्ट सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

क्षेत्री, उदय (२०६४). समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यानको अध्ययन (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

ढकाल, नारायण (२०६५). प्रेतकल्प. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पाण्डेय, मैनेजर (सन् १९८९). साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका (दोस्रो.संस्क.). हरियाणा : डा. पृथ्वीराज कालिया ।

बराल, ऋषिराज (२०६३). नेपाली उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सक्षमता अभिवृद्धिमा आन्तरिक मूल्याङ्कनको भूमिका

राजेन्द्र खनाल

पीएचडी

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, किर्तिपुर

लेखसार

सेमेस्टर प्रणालीमा आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रक्रिया विद्यार्थीको क्षमता विकासमा सहयोगी भएको छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा विद्यार्थीको दृष्टिकोण कस्तो छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत आलेख तयार पारिएको छ। शिक्षाशास्त्र, स्नातकोत्तर तह, कीर्तिपुरमा अध्ययनरत १०० जना विद्यार्थीलाई नमुनाका रूपमा लिई उनीहरूको प्रतिक्रियालाई प्रस्तुत आलेखमा विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा आन्तरिक परीक्षा तथा परियोजना कार्यले ज्ञान तथा सिपविकासमा पृष्ठपोषण प्रदान गर्दै सिकाइ उपलब्धि बढाउँछ भन्ने सन्दर्भमा विद्यार्थी सकारात्मक रहेको पाइयो। व्यक्तिगत/समूहगत कार्य एवम् परियोजना कार्य खासै प्रभावकारी बन्न नसकेको प्रतिक्रिया प्राप्त भयो। आन्तरिक मूल्याङ्कनको अड्कले विद्यार्थीको वास्तविक क्षमतालाई प्रतिनिधित्व नगरेको प्रतिक्रिया पाइयो। आन्तरिक मूल्याङ्कनको गरिमा सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार्य भए पनि व्यवहारतः सार्थक परिणाममा पुग्न नसकेको निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

विशेष शब्दावली : सेमेस्टर, आन्तरिक मूल्याङ्कन, परियोजना कार्य, पृष्ठपोषण, क्रेडिट आवर

विषय प्रवेश

सेमेस्टर प्रणाली विश्वमा प्रभावकारी कार्यक्रमका रूपमा विकसित भइरहेका छन्। अङ्ग्रेजी भाषाको Semester शब्द नै नेपालीमा पनि प्रयोग प्रचलनमै छ। यो शब्द Latin भाषाको Sex (Six) tyf Mensis (Month) को संयुक्त शब्द Semistris (Six monthly) बाट व्युत्पन्न भएको हो (अलि, १९९६, पृ. २५७)। शैक्षिक सन्दर्भमा अर्धवार्षिक शैक्षिक कार्यक्रम नै सेमेस्टर प्रणाली हो भन्न सकिन्छ। विश्वमा हाल क्वाडमेस्टर, ट्राइमेस्टर, सेमेस्टर र वार्षिक गरी चार किसिमका शैक्षिक प्रणालीहरू प्रयोगमा आएका छन् (पौडेल, २०७४)। क्वाडमेस्टर प्रणालीमा एक शैक्षिक वर्षलाई बराबर चार भागमा विभाजन गरिन्छ, ट्राइमेस्टर प्रणालीमा एक शैक्षिक वर्षलाई बराबर तीन भागमा विभाजन गरिन्छ, भने सेमेस्टर प्रणालीमा एक शैक्षिक वर्षलाई बराबर दुई भागमा विभाजन गरिन्छ। वार्षिक प्रणालीमा बाह्र महिनाको एक शैक्षिक सत्र हुन्छ। सेमेस्टर र वार्षिक सबैभन्दा बढी प्रयोगमा आएका शैक्षिक प्रणाली हुन् (मजुमदर, २०१०)। सेमेस्टर प्रणालीअन्तर्गत मूलतः आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारको मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाइएको पाइन्छ। आन्तरिक मूल्याङ्कन सेमेस्टर प्रणालीको अनिवार्य गुण हो। यसबाट सिकारु तथा शिक्षक दुवैलाई सिकाइप्रति उत्प्रेरणा प्राप्त हुन्छ। सिकाइ प्रक्रियामा विशेषतः शिक्षार्थीको सक्षमता विकास गर्न, सिकाइजनित समस्याको निराकरण गर्न एवम् शिक्षार्थी र शिक्षकलाई पर्याप्त पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउनका लागि आन्तरिक मूल्याङ्कनको उच्च महत्ता रहेको हुन्छ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गतका सबै विभागहरूमा उल्लिखित तरिकाहरूको उपयोगबाट नै आन्तरिक मूल्याङ्कन गरी विद्यार्थीहरूको उपलब्धि निर्धारण गरिएको हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। यसरी उपयोगमा ल्याइएका उपकरणका आधारमा प्राप्त उपलब्धि, सक्षमता, पृष्ठपोषण आदिप्रति विद्यार्थीको दृष्टिकोण तथा प्रतिबिम्बनको पहिचान एवम् विश्लेषण वर्तमान सन्दर्भमा खोजको विषय बनेको हुनाले यसै विषयवस्तुमा केन्द्रित रही प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

सेमेस्टर प्रणालीमा अपनाइएको आन्तरिक मूल्याङ्कनप्रति विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण कस्तो रहेको छ भन्ने मूल जिज्ञासामा केन्द्रित रही आन्तरिक मूल्याङ्कनप्रति विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण पहिल्याउनु प्रस्तुत आलेखको प्रमुख उद्देश्य हो। आन्तरिक मूल्याङ्कनबाट प्राप्त पृष्ठपोषण, आन्तरिक लिखित परीक्षाको प्रभावकारिता, क्षमताको प्रतिबिम्बनका सम्बन्धमा विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया पहिचान गरी विश्लेषण गर्नु यस आलेखका विशिष्ट उद्देश्यहरू हुन्।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत आलेख क्षेत्रीय सर्वेक्षण विधिमा आधारित छ। साङ्ख्यिकीय तथ्याङ्कको उपयोग तथा त्यसैका आधारमा विश्लेषण गरिएकाले यो परिमाणात्मक अनुसन्धान बनेको छ। सोद्देश्यमूलक एवम् सुविधाजनक नमुना छनोट प्रक्रिया अपनाइएको प्रस्तुत आलेखमा त्रिविअन्तर्गतको शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा दोस्रो, तेस्रो तथा चौथो सेमेस्टरमा अध्ययनरत १०० जना विद्यार्थी नमुनाका रूपमा रहेका छन्। अध्येताले आन्तरिक मूल्याङ्कनका आधार तथा रुजुसूचीसहित बनाई दिएका प्रश्नावलीमा विद्यार्थीहरूले दिएका उत्तर वा प्रतिक्रिया नै प्रस्तुत आलेखका प्राथमिक स्रोत सामग्री हुन् भने सेमेस्टरसँग सम्बन्धित विभिन्न ग्रन्थ, सेमिनार पेपर, अवधारणपत्र तथा विज्ञका धारणाहरू यस आलेखमा द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा उपयोग भएका छन्।

आन्तरिक मूल्याङ्कनका सूचक तथा तिनमा वितरण गरिएको अङ्कका बारेमा तीन तह (उच्च, मध्य तथा निम्न) का विकल्प दिई प्रतिक्रिया माग गरिएको छ। विद्यार्थी सन्तुष्ट वा सहमत भए उच्च, सामान्य भए मध्यम तथा चित्तबुझ्दो नभए निम्नमा प्रतिक्रिया जनाउनसक्ने सङ्केत गरिएको छ। उक्त विकल्पनमा विद्यार्थीबाट जनाइएका प्रतिक्रियाका आधारमा आन्तरिक मूल्याङ्कनका विभिन्न आधार तथा प्रभावका बारेमा विश्लेषण गरिएको छ। आन्तरिक मूल्याङ्कनका विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित कथनमा विद्यार्थीले दिएका प्रतिक्रियाको अलगअलग चर्चा गरिएको छ। सूचकको समग्रताबाट सेमेस्टरगत तथा तहगत प्रतिशताङ्क गणना गरी विश्लेषण गरिएको छ। तालिकीकृत वस्तुतथ्यको चित्रात्मक प्रस्तुतीकरणको उद्देश्य निरस, जटिल, कठिन र अरुचिकर तथ्यलाई छिटो छरितो र सरल ढङ्गले आकर्षक र रुचिकर तुल्याई प्रदर्शन गर्नु हो (लम्साल र खनाल, २०७६, पृ. ५५)। तसर्थ यहाँ पनि स्तम्भचित्रको उपयोगले प्रस्तुतिलाई सरल बनाइएको छ।

आन्तरिक मूल्याङ्कन

सेमेस्टर प्रणाली समकालीन सन्दर्भमा शैक्षिक क्षेत्रमा विश्वका अधिकांश विश्वविद्यालयमा प्रचलित सफल तथा विद्यार्थीमैत्री कार्यक्रम हो। कुनै विश्वविद्यालयको कुनै तहको एउटा कार्यक्रम वा सत्र छ, महिनामा सम्पन्न गर्नु नै सेमेस्टर प्रणालीको मूल ध्येय हो। विद्यार्थीमा अपेक्षित योग्यता तथा क्षमताको सार्थक विकासका निम्ति सेमेस्टरको उच्च महत्त्व रहन्छ। अपेक्षित क्षमता विकास तथा मूल्याङ्कनका निम्ति आन्तरिक मूल्याङ्कनको अहम् भूमिका हुने हुँदा साधारणतया सम्पूर्ण मूल्याङ्कनभारको ४० प्रतिशत भार आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि छुट्ट्याइएको हुन्छ र सोहीवमोजिम सञ्चालन गरिन्छ। त्यसो त यस्तो मूल्याङ्कन सेमेस्टरमा अन्तिम मूल्याङ्कनको अनिवार्य एकाइसमेत बनेको हुन्छ। कक्षा प्रगति परीक्षणबाट सिकारुका सिकाइगत प्रगति, शिक्षणको प्रभावकारिता पहिचान गर्न सकिन्छ भने पाठ्यक्रमका उद्देश्य प्राप्तितर्फ सिकारुलाई परिलक्षित गर्न सकिन्छ। आन्तरिक मूल्याङ्कनले सिकारुलाई सिकाइप्रति थप उत्प्रेरित गर्दछ (खनिया, २०१३, पृ. १११)। आन्तरिक मूल्याङ्कन एउटा सामाजिक सिकाइको परिवेश हो जहाँ अन्तर्क्रिया र सञ्चारको अभिवृद्धि हुन्छ, उद्देश्य प्राप्तमा छलफल हुन्छ र शिक्षार्थी शिक्षार्थीविच एवम् शिक्षक शिक्षार्थीविच पृष्ठपोषण आदानप्रदान हुन्छ। तसर्थ यो शिक्षण सिकाइको सहकार्यात्मक सन्दर्भ हो (फल्चर एन्ड डेभिडसन, २०११, पृ. २९)। निर्माणात्मक मूल्याङ्कनबाट शैक्षणिक एकाइमा रहेका सिकाइजनित कठिनाइहरू पहिचान गर्न सकिन्छ (पाठक, २०१२, पृ. २९)। उपर्युक्त मान्यताले पनि आन्तरिक मूल्याङ्कनको सान्दर्भिकता पुष्टि गर्दछन्।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायले सञ्चालन गरेको स्नातकोत्तर तहको आन्तरिक मूल्याङ्कनको ढाँचामा आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि ४०% अङ्कभार छुट्ट्याइएको छ : उपस्थितिका निम्ति - ५ अङ्क निर्धारण गरिएको छ भने शिक्षण सिकाइमा सहभागिता - ५ अङ्क छुट्ट्याइएको छ। पहिलो आन्तरिक परीक्षाको प्राप्ताङ्कलाई - १० अङ्क, दोस्रो आन्तरिक परीक्षालाई - १० अङ्क तथा तेस्रो आन्तरिक परीक्षा - १० अङ्क गरी जम्मा ३० अङ्कको लिखित परीक्षा, प्रयोगात्मक परीक्षा एवम् परियोजना कार्यबाट मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ (शिक्षाशास्त्र सङ्काय, २०७२)। उक्त पाठ्यक्रमले आन्तरिक परीक्षाका लागि विषय शिक्षकले निम्नलिखित कार्यहरू गर्न लगाउने निर्देश गरेको छ : अध्ययनपत्र लेखन, पुस्तक समीक्षा, लेख पुनरावलोकन, कुनै विषय शीर्षक केन्द्रित अध्ययन पत्र तयारी, आन्तरिक परीक्षा, एकाइ परीक्षा, ज्ञान/प्रतिभा परीक्षण आदि। दोस्रो आन्तरिक परीक्षाका लागि विषय शिक्षकले निम्नलिखित कार्यहरू गर्न लगाउने प्रावधान रहेका छन् : परियोजना कार्य, अवस्था/घटना अध्ययन, गोष्ठी, क्षेत्रकार्य, व्यक्तिगत वा समूहगत प्रतिवेदन लेखन, द्वितीयक स्रोत सामग्रीमा आधारित अध्ययनपत्र लेखन, पूर्वाध्ययन, पुनरावलोकन र अभिलेखीकरण आदि। यसका साथै निम्नानुसारका थप कार्यकलापमा सहभागी बनाई मूल्याङ्कन गर्न सकिने व्यवस्था पनि गरेको छ। पहिलो र दोस्रो आन्तरिक परीक्षामा निम्न किसिमका कार्यहरू समावेश गर्न सकिने : पहिलो आन्तरिक परीक्षामा गृहकार्य/पुस्तकालय कार्य/पुस्तक वा लेख पुनरावलोकन + आन्तरिक सुधार परीक्षा लिनुपर्ने, दोस्रो आन्तरिक परीक्षामा परियोजना कार्य/अध्ययनपत्र लेखनका साथै पाठ्यक्रमको स्वरूपअनुसार आन्तरिक सुधार परीक्षा लिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ भने आन्तरिक परीक्षाका अन्य विविध प्रक्रिया र विधि तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धमा सम्बन्धित विभागले तय गरेअनुसार हुने व्यवस्था गरिएको छ।

शैक्षणिक सक्षमता

शैक्षणिक सक्षमता भनेको निश्चित उद्देश्य तय गरी तदनुकूलका विषयसँग सम्बद्ध ज्ञान, सिप तथा व्यवहारको विकास वा प्राप्ति वा उपलब्धि हो। शैक्षिक कार्यक्रमको मूल उद्देश्य सिकारुहरूमा सक्षमता विकास गरी दक्ष व्यक्ति निर्माण गर्नु नै हो। तसर्थ शैक्षिक कार्यक्रमअन्तर्गतका सबै विधि तथा प्रक्रियाका माध्यमबाट विद्यार्थीहरूमा ज्ञान, सिप तथा व्यवहार हस्तान्तरण र निर्माण गरी प्रत्येक व्यक्तिलाई सक्षम बनाउने लक्ष्य लिइएको हुन्छ। सेमेस्टर प्रणालीअन्तर्गत सञ्चालन गरिने सबै विधि, प्रविधि एवम् प्रक्रियाको पनि मूल उद्देश्य भनेको विद्यार्थीमा शैक्षणिक सक्षमता अभिवृद्धि गर्ने नै हो। शैक्षिक कार्यक्रमअन्तर्गत सञ्चालन र सम्पन्न भएका वा गरिएका सबै प्रक्रिया वा कार्यकलापका माध्यमबाट शैक्षणिक सक्षमता अभिवृद्धि भएकै हुन्छ र हुनु पनि पर्दछ। सबै कार्यक्रमका सबैजसो मूल्याङ्कन प्रक्रिया पनि शैक्षणिक सक्षमता अभिवृद्धि भएको हुन्छ। यसै सन्दर्भमा सेमेस्टरको आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रक्रियाबाट विद्यार्थीहरूको शैक्षणिक सक्षमता विकास र अभिवृद्धिमा सहयोग पुगेको छ वा छैन भन्ने सवालमा शिक्षार्थीहरूको अभिमत लिइएको थियो।

परिणाम तथा विश्लेषण

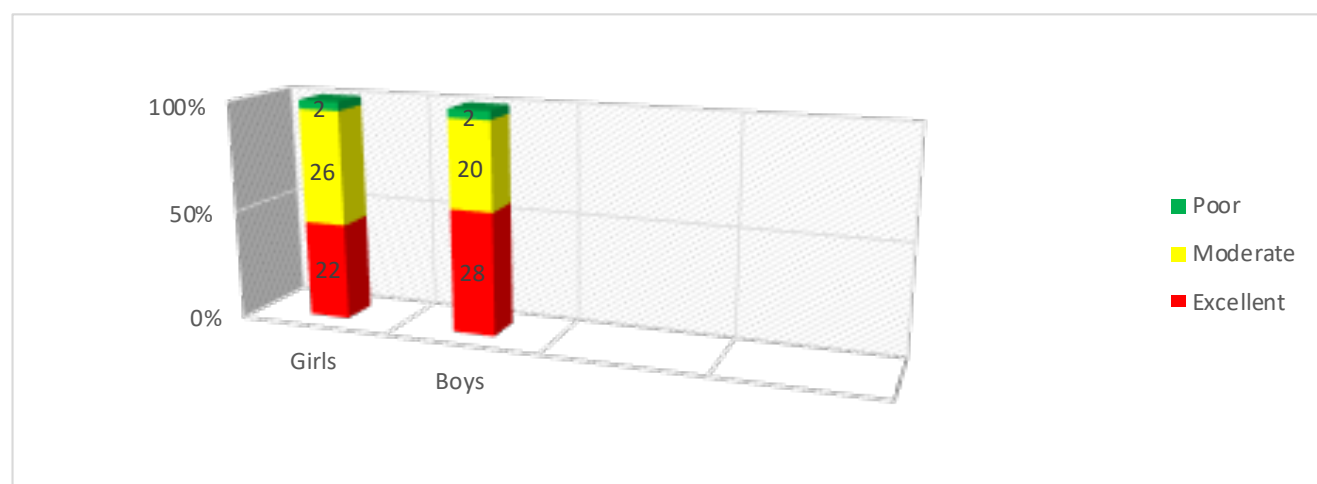
आन्तरिक मूल्याङ्कनका निम्ति निर्धारण गरिएका विभिन्न आधार वा सूचक, तिनको अङ्कभार तथा मूल्याङ्कन प्रक्रिया एवम् आन्तरिक मूल्याङ्कनको समग्र पक्षप्रति विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण पहिचान गरी विश्लेषण गर्दै त्यसबाट आवश्यकताअनुसार सुधार तथा परिवर्तन गर्दै लैजानुपर्दछ। यसो गरे मात्र सेमेस्टर प्रणालीलाई प्रभावकारी तथा सार्थक तुल्याउन सकिन्छ भन्ने मनसायले यो अनुसन्धान गरिएको हो। यसका लागि सम्बन्धित तह तथा कक्षाका विद्यार्थी वा उपभोक्ताको मनोवृत्ति तथा दृष्टिकोण पहिचान गर्नु नै उपयुक्त ठानी त्रिविअन्तर्गतको शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरमा दोस्रो, तेस्रो तथा चौथो सेमेस्टरमा अध्ययनरत १०० जना विद्यार्थीलाई नमुनाका रूपमा लिई उनीहरूको प्रतिक्रियालाई प्रस्तुत आलेखमा विश्लेषण गरिएको छ।

आन्तरिक मूल्याङ्कनका विभिन्न विधि, प्रक्रिया तथा व्यवस्थाका सम्बन्धमा विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया एवम् सन्तुष्टिका तह पहिचान गरी विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले त्रिविअन्तर्गतको शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभागका चौथो, तेस्रो तथा दोस्रो सेमेस्टरका विद्यार्थीहरूमा रुजुसूची फाराम वितरण गरिएको थियो। उक्त फाराममा आन्तरिक मूल्याङ्कनसम्बन्धी पाँचओटा विविध आधार तयार गरी रुजुका लागि तीनओटा विकल्प दिइएको थियो। उक्त फारामबाट प्राप्त भएका तथ्याङ्कलाई यहाँ प्रस्तुत गरी सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ।

‘क्षमता अभिवृद्धिमा सेमेस्टरको आन्तरिक मूल्याङ्कन : विद्यार्थी प्रतिक्रिया’ को तथ्याङ्क

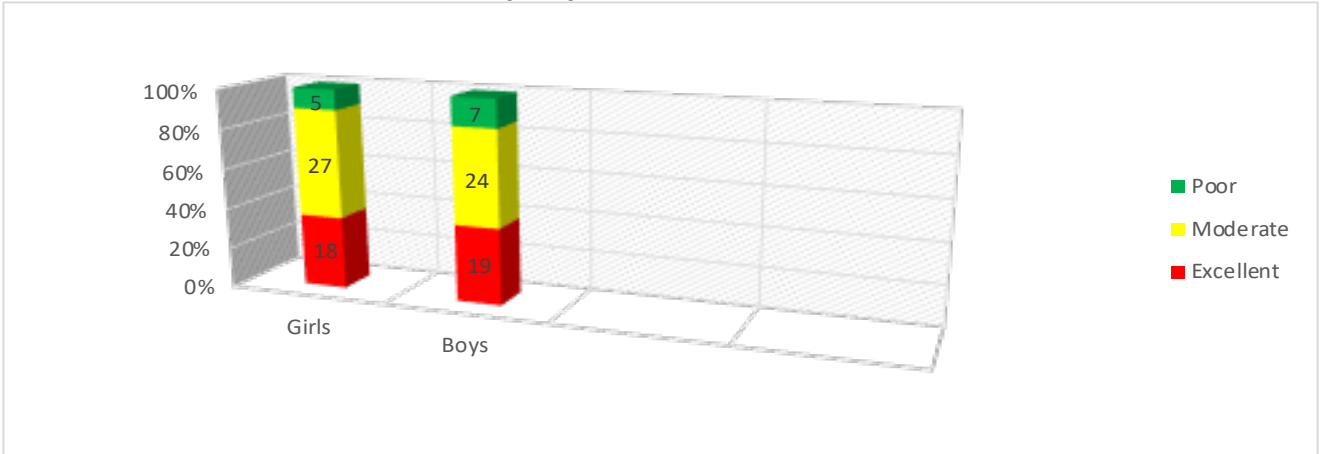
क्र.सं.	कथन	उच्च			मध्यम			निम्न		
		छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा
१	३० अङ्कका लागि गर्नुपर्ने आन्तरिक परीक्षा तथा परियोजना कार्यले सिकाइ उपलब्धि बढाएका छन्।	२२	२८	५०	२६	२०	४६	२	२	४
२	आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्दा लिइएका लिखित परीक्षा विद्यार्थीमैत्री छन्।	१८	१९	३७	२७	२४	५१	५	७	१२
३	व्यक्तिगत/समूहगत कार्य एवम् परियोजना कार्य प्रभावकारी बनेका छन्।	७	४	११	३२	२५	५७	११	२१	३२
४	आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि सञ्चालन भएका विभिन्न परीक्षणले विद्यार्थीको ज्ञान तथा सिपविकासमा पृष्ठपोषण प्रदान गरेका छन्।	२२	२०	४२	२२	२१	४३	६	९	१५
५	आन्तरिक मूल्याङ्कनको अङ्कले विद्यार्थीको वास्तविक क्षमतालाई प्रतिनिधित्व गरेको छ।	९	९	१८	२३	२६	४९	१८	१५	३३

‘३० अङ्कका लागि गर्नुपर्ने आन्तरिक परीक्षा तथा परियोजना कार्यले सिकाइ उपलब्धि बढाएका छन्’ भन्ने कथनमा विद्यार्थीहरूको सकारात्मक प्रतिक्रियाको प्राधान्य देखिन्छ। आन्तरिक परीक्षणमार्फत विद्यार्थीहरूको क्षमता तथा योग्यता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ र यसबाट विद्यार्थीहरू पनि सन्तुष्ट छन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। यस्तो परीक्षण प्रारम्भिक कक्षामा सान्दर्भिक तथा फलदायी हुने कुरामा त विभिन्न अनुसन्धानले पनि पुष्टि गरेका छन्।

स्तम्भचित्र १, आन्तरिक मूल्याङ्कन र सिकाइ उपलब्धि

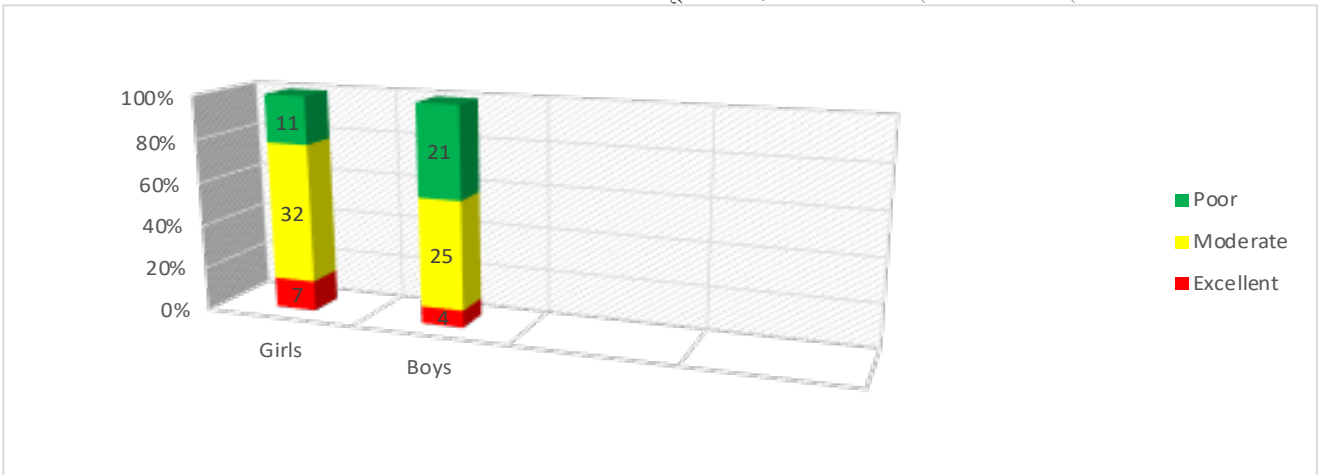
स्नातकोत्तर तहमा पनि यसको उच्च महत्ता रहेको हुन्छ भन्ने प्रस्तुत तथ्याङ्कले पनि प्रमाणित गर्दछ । छात्रा २२ तथा छात्र २८ गरी जम्मा ५० प्रतिशत विद्यार्थीहरूबाट उपर्युक्त कथनमा सन्तुष्टि व्यक्त गरिएको छ । अझ छात्राका तुलनामा ६ प्रतिशत बढी छात्रहरूले यसको सान्दर्भिकता पुष्टि गरेको देखिन्छ । छात्रा २६ तथा छात्र २० गरी जम्मा ४६ प्रतिशतले आंशिक सहमति प्रकट गरेका छन् । यहाँ छात्रभन्दा ६ प्रतिशत छात्राले मध्यम स्तरको प्रतिक्रिया जनाएका छन् । जम्मा ४ प्रतिशत विद्यार्थीहरूबाट निम्न सहमतिको प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ, जसमा २ प्रतिशत छात्रा तथा २ प्रतिशत छात्र रहेका छन् । यस तथ्यले आन्तरिक परीक्षा तथा परियोजना कार्यले सिकाइ उपलब्धि बढाएका छन् भन्ने विचारमा अधिकांश विद्यार्थीहरू रहेको पुष्टि गर्दछ । आन्तरिक परीक्षा सञ्चालनका सन्दर्भमा लिइएका लिखित परीक्षामा पनि विद्यार्थीहरूको सन्तुष्टि तह अपेक्षाकृत छैन । लिखित परीक्षा विद्यार्थीमैत्री बन्न नसकेको वा उनीहरूको अपेक्षाअनुरूप हुन नसकेको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छ ।

स्तम्भचित्र २, आन्तरिक मूल्याङ्कनको लिखित परीक्षामा विद्यार्थीमैत्रीपन

‘आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्दा लिइएका लिखित परीक्षा विद्यार्थीमैत्री छन्’ भन्ने कथनमा पूर्ण सन्तुष्टि वा सहमति जनाउने विद्यार्थी ३७ प्रतिशत विद्यार्थी रहेका छन् जसमा १८ प्रतिशत छात्रा तथा १९ प्रतिशत छात्र रहेका छन् । लैङ्गिक आधारमा समानान्तर प्रतिक्रिया प्राप्त भए पनि उच्च सन्तुष्टिको तहको अनुपात भने सन्तोषजनक मान्न सकिन्न । किनकि आन्तरिक मूल्याङ्कनका लिखित परीक्षा विद्यार्थीमैत्री बन्न नसकेको तथ्याङ्कबाट यो पुष्टि हुन्छ । त्यस्तै २७ प्रतिशत छात्रा तथा २४ प्रतिशत छात्र गरी जम्मा ५१ प्रतिशतले मध्यम खालको सहमति प्रकट गरेका छन् । अझ ५ प्रतिशत छात्रा तथा ७ प्रतिशत छात्र गरी जम्मा १२ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले लिखित परीक्षा विद्यार्थीमैत्री हुन नसकेको प्रतिक्रिया जनाएका छन् । यसबाट लिखित परीक्षालाई विद्यार्थीमैत्री बनाउनका लागि सक्रिय बन्नुपर्ने सङ्केत मिल्दछ । स्तम्भचित्रबाट पनि यसलाई स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

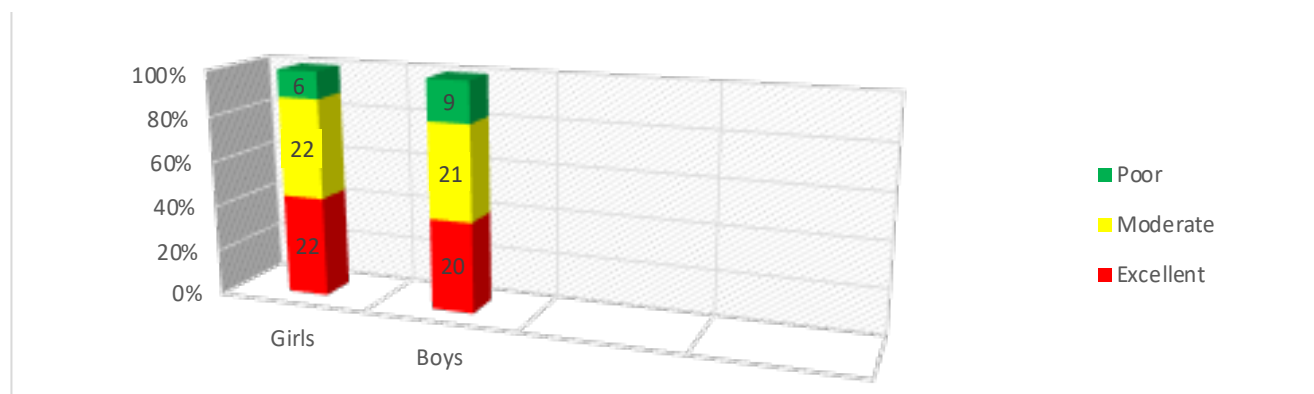
आन्तरिक मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीहरूलाई दिइने परियोजना कार्यप्रति विद्यार्थीको सन्तुष्टि तह अत्यन्त कमजोर पाइयो । ‘व्यक्तिगत/समूहगत कार्य एवम् परियोजना कार्य प्रभावकारी बनेका छन्’ भन्ने कथनमा पूर्ण सन्तुष्टि व्यक्त गर्ने जम्मा ११ प्रतिशत (छात्रा ७ र छात्र ५) मात्र रहेको पाइयो भने ३२ प्रतिशत छात्रा तथा २५ प्रतिशत छात्र गरी जम्मा ५७ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले आंशिक सहमति प्रकट गरेका छन् वा परियोजना कार्यको प्रभावकारिता सामान्य रूपमा मात्र रहेको प्रतिक्रिया जनाएका छन् । उता ११ प्रतिशत छात्रा तथा २१ प्रतिशत छात्र गरी जम्मा ३२ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले त यस्तो परियोजनाको खासै मूल्य नभएको पक्षतर्फ सङ्केत गरेका छन् ।

स्तम्भचित्र ३, व्यक्तिगत तथा समूहगत परियोजना कार्यको प्रभावकारिता

लैङ्गिक आधारमा हेर्दा छात्राको तुलनामा १० प्रतिशत बढी छात्रले यस्तो प्रतिक्रिया व्यक्त गरेका छन्। अर्थात् परियोजना कार्यको व्यवस्थापन वा मूल्याङ्कन प्रक्रियामा विशेष सतर्क हुनुपर्ने वा विद्यार्थीको अपेक्षाअनुरूप बनाउन विशेष पहल गर्नुपर्ने निष्कर्ष पाउन सकिन्छ।

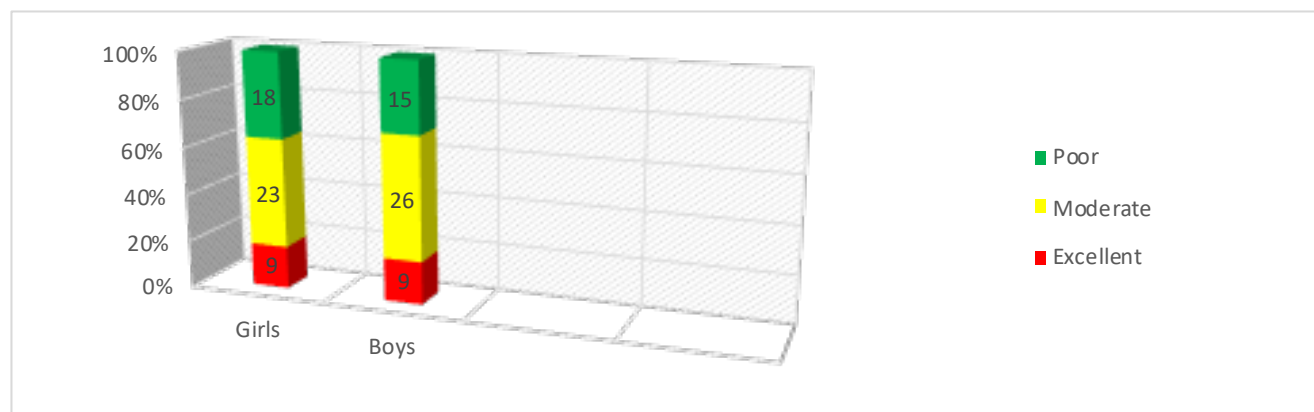
‘आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि सञ्चालन भएका विभिन्न परीक्षणले विद्यार्थीको ज्ञान तथा सिपविकासमा पृष्ठपोषण प्रदान गरेका छन्’ भन्ने कथनमा विद्यार्थीहरूको सन्तुष्टिको तह औसत स्तरको पाइयो।

स्तम्भचित्र ४, आन्तरिक मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण

२२ प्रतिशत छात्रा तथा २० प्रतिशत छात्र गरी जम्मा ४२ प्रतिशत विद्यार्थीहरू पूर्ण सन्तुष्ट छन् भने ४३ (२२ प्रतिशत छात्रा र २१ प्रतिशत छात्र) प्रतिशतले मध्यम प्रतिक्रिया जनाएका छन्। १५ प्रतिशत विद्यार्थीहले त यसमा पनि निम्न सहमति प्रकट गरेको पाइयो। लैङ्गिक आधारमा तुलना गर्दा पनि छात्रा तथा छात्रको प्रतिक्रियाको आनुपातिक औसत समान पाइयो। जे होस्, आन्तरिक मूल्याङ्कनको कार्यप्रक्रियाबाट विद्यार्थीहरूको क्षमता तथा योग्यता अभिवृद्धिमा सहयोग पुगेको छ, पृष्ठपोषण प्राप्त भएको छ भन्ने सङ्केत मिल्दछ। परन्तु पूर्ण रूपमा अपेक्षाकृत बन्न भने सकेको छैन भन्ने भाव प्राप्त तथ्याङ्कबाट अनुभूत गर्न सकिन्छ।

आन्तरिक मूल्याङ्कनको वैधता तथा विश्वसनीयतामा भने विद्यार्थीहरू सन्तुष्ट छैनन्। उनीहरूले आन्तरिक मूल्याङ्कनबाट प्राप्त भएको अङ्कले आफ्नो वास्तविक क्षमताको प्रतिबिम्बन गर्न नसकेको प्रतिक्रिया दिएका छन्। ‘आन्तरिक मूल्याङ्कनको अङ्कले विद्यार्थीको वास्तविक क्षमतालाई प्रतिनिधित्व गरेको छ’ भन्ने कथनमा विद्यार्थीको सन्तुष्टिको तह निकै कमजोर पाइयो। वा आन्तरिक मूल्याङ्कनको अङ्कप्रति उनीहरूको विश्वास छैन। त्यो अङ्कबाट आफ्नो वास्तविक क्षमता मापन हुन नसकेको विचारमा उनीहरू रहेको पाइयो। यो सङ्केत विद्यार्थीहरूलाई आन्तरिक मूल्याङ्कनप्रति संवेदनशील बन्न प्रोत्साहित गर्नेभन्दा भन हतोत्साहित गर्ने खालको हो। तसर्थ आन्तरिक मूल्याङ्कनमा अपनाइएको अङ्कन प्रक्रिया थप व्यवस्थित एवम् वैज्ञानिक बनाउनुपर्ने आवश्यकता रहेको प्रस्ट हुन्छ।

स्तम्भचित्र ५, आन्तरिक मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीको क्षमता प्रतिबिम्बन जम्मा ९ प्रतिशत छात्रा तथा ९ प्रतिशत छात्र गरी जम्मा १८ प्रतिशत विद्यार्थीहरू सन्तुष्ट हुनुले यही कुराको सङ्केत गर्दछ। ४९ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले मध्यम प्रतिक्रिया जनाएका छन् जसमा २३ प्रतिशत छात्रा तथा २६ प्रतिशत छात्र रहेका छन्। त्यस्तै १८ प्रतिशत छात्रा तथा १५ प्रतिशत छात्र गरी जम्मा ३३ प्रतिशत विद्यार्थीहरू असन्तुष्ट नै छन् भन्ने कुरा माथिको स्तम्भचित्रबाट स्पष्ट हुन्छ।

निचोड

प्रस्तुत अध्ययनका आधारमा विश्लेषण गर्दा आन्तरिक मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा पाठ्यक्रमले नै निर्धारण गरेको आन्तरिक ४० प्रतिशतको मूल्याङ्कन प्रक्रियाका सम्बन्धमा विद्यार्थीको मध्यम किसिमको सहमति छ भने ३० अङ्कका लागि गर्नुपर्ने आन्तरिक परीक्षा तथा परियोजना कार्यले सिकाइ उपलब्धि बढाउनसक्छ भन्ने सन्दर्भमा भने विद्यार्थी सकारात्मक नै रहेको पाइयो । आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि सञ्चालन भएका विभिन्न परीक्षणले विद्यार्थीको ज्ञान तथा सिपविकासमा पृष्ठपोषण प्रदान गरेका छन् भन्ने कथनमा देखिएको तथ्याङ्कले आन्तरिक मूल्याङ्कनको गरिमालाई सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गर्न सकिने मानिए पनि व्यवहारतः अनेक सीमामा आन्तरिक मूल्याङ्कन खुम्चिएको प्रस्ट हुन्छ ।

निष्कर्षमा आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि निर्धारण गरिएका विभिन्न आधार वा सूचकहरूको विश्वसनीय, वैध तथा निष्पक्षतरिकाबाट सञ्चालन गरी विद्यार्थीमैत्री बनाउन नसकेमा सेमेस्टरको आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रक्रिया सैद्धान्तिक रूपमा उपयुक्त ठानिए पनि व्यावहारिक रूपमा निरर्थक तथा अनपेक्षित बन्नपुग्छ भन्न सकिन्छ । तसर्थ तत्तत् पक्षमा सम्बन्धित सरोकारवाला सबैको ध्यान पुग्न जरुरी देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अलि, जे.जी.(सन् १९९६), वेब्सटर्स डिक्नरी, युएसए : ओटेन्हेइमर पब्लिसर्स ।
- खनाल, पेशल र अधिकारी, नारायणप्रसाद (२०६८), पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- खनिया, तीर्थराज, (सन् २०१३), इकजामिनेसन फर इन्ह्यान्सड लर्निङ, एजुकेसनल एन्ड डिभ्लपमेन्टल सर्भिस सेन्टर ।
- जबरा, स्वयंप्रकाश, श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर र रञ्जितकार, किरणराम (२०५८), शिक्षामा मापन तथा मूल्याङ्कन, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०७४), नेपाली भाषा शिक्षण : परिचय र प्रयोग, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७४), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौं : एमके पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- त्रिभुवन विश्वविद्यालय (सन् २०१८) टियु बुलेटिन स्पेसल, कीर्तिपुर : त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- निउरे, ध्रुवप्रसाद (२०७०), पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन, काठमाडौं : क्वेस्ट पब्लिकेसन ।
- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०७५), नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- नेवा, डिल्लीराज (?), शैक्षिक पाठ्यक्रम, मापन र मूल्याङ्कन, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।
- पाठक, आर.पि.(सन् २०१२), मिजरमेन्ट एन्ड इभालुएसन इन एजुकेसन, दिल्ली : पियर्सन ।
- पाण्डे, सुशील (सन् २००५), करिकुलम एन्ड इभालुएसन, काठमाडौं : क्षितिज पब्लिकेसन ।
- पौडेल, लालु (२०७४), 'सेमेस्टर प्रणाली : समस्या र सुधारका उपाय' प्रगतिशील प्राध्यापक सङ्गठनद्वारा कीर्तिपुरमा आयोजित अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा प्रस्तुत अवधारणापत्र ।
- प्रधान, मीरा (२०७०), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), भाषिक मूल्याङ्कन, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- फल्चर, जि. एन्ड डेभिड्सन, एफ.(सन् २०११), ल्याङ्ग्वेज टेस्टिङ एन्ड एसेस्मेन्ट, लन्डन : रट्लेज ।
- मजुम्वर, मन्ताज (सन् २०१०), 'इन्ट्रडक्सन अफ सेमेस्टर सिस्टम इन इन्डियन कलेज', आसाम युनिभर्सिटी : सेमिनार पेपर ।
- रिचार्ड्स, जेसि, प्लाट, जे र प्लाट हेडडी (सन् १९९९), लङ्म्यान डिक्सनरी अफ ल्याङ्ग्वेज टिचिङ एन्ड अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, हार्ल : लङ्म्यान ।
- रेनल्ड्स, सि.आर. एन्ड अदर्स, (सन् २०१८), मिजरमेन्ट एन्ड एसेस्मेन्ट इन एजुकेसन, इन्डिया : पियर्सन ।
- लम्साल, रामचन्द्र, गौतम, वासुदेव र अधिकारी, गणेशप्रसाद (२०६६), नेपाली भाषा शिक्षण, भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- लम्साल, रामचन्द्र र खनाल, राजेन्द्र (२०७५) अनुसन्धान विधि, कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- ल्याडो, रबर्ट (सन् १९६५), ल्याङ्ग्वेज टेस्टिङ, लन्डन : लडमेन्स ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शिक्षाशास्त्र सङ्काय (२०७२), नेपाली शिक्षा पाठ्यक्रम, कीर्तिपुर : शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालय, त्रिवि ।

मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा ध्वनि अध्ययनको सारांशीकरण

गोविन्दप्रसाद दुलाल
विद्यावारिधि अध्ययनरत

लेखसार

प्रस्तुत लेख मुकुन्द इन्दिरा नाटकको ध्वनि निरूपणमा केन्द्रित रहेको छ । ध्वनि निरूपणमा लागि पूर्वीय काव्यशास्त्रमा स्थापित ध्वनि सिद्धान्तका आधारमा बालकृष्णसमद्वारा रचित मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा निहित अभिव्यङ्ग्य सौन्दर्यको उद्घाटन प्रस्तुत आलेखमा गरिएको छ । 'ध्वनि' आचार्य आनन्दवर्धनद्वारा संस्कृत काव्यशास्त्रमा स्थापित एक सिद्धान्त हो । कुनै नाट्यकृति पढेर प्राप्त हुने प्रतीयमान अर्थ नै ध्वनि हुने भएकाले निर्धारित नाटकमा नाटककारद्वारा प्रतीयमान अर्थ सौन्दर्यको खोजी प्रस्तुत अध्ययनमा भएको छ । निर्धारित नाटकमा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव छ । यसले नाटकका श्रेणीहरूको समेत निर्धारण गर्छ । नाटकमामा निहित अनुभूयमान अर्थ सौन्दर्यमा ध्वनि केन्द्रित छ । समले पूर्वीय दर्शनसँग सम्बन्धित जीवन पद्धति आचरण र व्यवहारहरू तथा पठन र स्वाध्यायनका माध्यमबाट विकास गरेको दार्शनिक धरातललाई प्रस्तुत नाटकमा सौन्दर्यपूर्ण रूपले अङ्कन गरेका छन् । यस नाटकमा प्रेम प्रकरणसँग सम्बन्धित समको दार्शनिक चिन्तनमा निहित व्यङ्ग्य सौन्दर्यको निरूपण गरिएको छ ।

विशेष शब्दावली : अङ्क, दृश्य, ध्वनि, प्रकरण, वाच्यार्थ

१.१. विषय परिचय

प्रस्तुत लेखको विषय मुकुन्द इन्दिरा नाटकको केही प्रकरणमा निहित ध्वनिको पहिचान हो । यस लेखमा मुकुन्द इन्दिरा नाटक र नाटकमा रहेको ध्वनि सौन्दर्यको पहिचान प्रमुख दुई विषय रहेका छन् । प्रस्तुत नाटकमा विभ्रान्त मुकुन्द र अनुरक्त इन्दिराका बीचमा रहेको प्रेम प्रसङ्ग नै मूल विषयका रूपमा रहेको छ । प्रेम प्रसङ्ग मार्फत ध्वनन भएको अध्यात्म र भौतिकताका बीचको सङ्घर्षका साथै इन्दिरा र भवदेवमा रहेको स्वदेशी अनुराग र मुकुन्दमा रहेको विदेशी मोह सहायक विषयको रूपमा नाटकमा रहेको छ । यो समको सामाजिक सुखान्त नाटक पनि हो । यस नाटकमा तत्कालीन सामाजिक परिवेशमा नारीको अस्मितामाथिको भौतिकतावादी लिप्सा र त्यस विरुद्धको अध्यात्मवादी अडानका बीचमा द्वन्द्वले अध्यात्मको सफलता नारीको केन्द्रीयतामा देखाउने नाटककारको सांसारिकतालाई हेर्ने दृष्टिकोण नाटकको प्रबल पक्षको रूपमा रहेको पाइन्छ । यिनै विषयमा आधारित भई नाटकमा ध्वनित भएको अर्थलाई ठम्याउन यो लेख तयार भएको छ । यस लेखको अर्को विषय ध्वनि सिद्धान्त वा ध्वनि सौन्दर्य हो । ध्वनि सौन्दर्य वा ध्वन्यार्थ भन्नाले प्रकरण वा काव्य रचनाबाट प्रतीत हुने अनुभूयमान वा गम्यमान अर्थ हो । ध्वनिवादको मान्यतालाई स्थापना गर्ने र त्यसको परम्परालाई उजागर गरी ध्वनिवाद शब्दको चर्चा गर्ने प्रथम आचार्य आनन्दवर्द्धन हुन् । आनन्दवर्द्धनले स्थापना गरेको ध्वनिवादको परम्परामा कुन्तक, क्षेमेन्द्र, पछि अभिनव गुप्तले ध्वन्यालोकको लोचन टिका लेखेर ध्वनिवादको प्रचार गरे । यसपछि मम्मटले ध्वनि विरोधी मतहरूको खण्डन गर्दै ध्वनिलाई काव्यमा मूर्धन्य स्थान दिलाउन महत्त्वपूर्ण योगदान दिए । त्यसैले मम्मटलाई 'ध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्य' भनिन्छ । पछि पुनः पूर्व स्थापित साहित्य चिन्तनका निखार ग्रन्थहरू आए यस क्रममा विश्वनाथ तथा पण्डितराज जगन्नाथले पनि ध्वनिको महिमा देखाई ध्वनि चिन्तनको इतिहासलाई विकसित पारे । यिनै ध्वनिवादी मान्यताका आधारमा मुकुन्द इन्दिरा नाटकको चौथो अङ्कका केही संवादमा रहेको ध्वनि सौन्दर्य वा अनुभूयमान वा गम्यमान अर्थलाई पहिल्याउन अध्ययन गरिएको छ ।

१.२. समस्या कथन

यस लेखको मूल समस्याका रूपमा मुकुन्द इन्दिरा नाटकको चौथो अङ्कका केही संवादमा ध्वनिको पहिचान रहेको छ । साहित्य आशवाद्य मात्र नभएर प्राज्ञिक ज्ञानको विषय भएकोले यहाँ साहित्यिक कृतिको अध्ययनका सन्दर्भमा नाटककार समको मुकुन्द इन्दिरा नाटकमा रहेको ध्वनि सौन्दर्यको अध्ययन गर्नुलाई मुख्य शोधय समस्या बनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनीय समस्याको प्रामाणिक अनि प्राज्ञिक समाधानमा पुग्नका लागि निम्नलिखित प्रश्नसँग सम्बन्धित सामग्री संकलन र त्यसको उचित विश्लेषण गरी अध्ययन गरिएको छ :

क. 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकको नाट्यांशमा के कस्तो ध्वनि सौन्दर्य ध्वनित भएको छ ?

ख. 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकको नाट्यांशमा के कसरी ध्वनि सौन्दर्य ध्वनित भएको छ ?

१.३. उद्देश्य कथन

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकमा रहेको ध्वनि सौन्दर्यको पहिचान हो । यस नाटकमा रहेको ध्वनि सौन्दर्यको

पहिचानका लागि सम्बन्धित अध्ययनीय सामग्रीको संकलन र विश्लेषण निम्नलिखित उद्देश्यमा केन्द्रित रही यो अध्ययन गरिएको छ :
 क. 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकमा निहित ध्वन्यार्थ वा ध्वनि सौन्दर्यको पहिचान गर्नु ,
 ख. 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकको नाट्यांशमा निहित ध्वनि सौन्दर्यको निरूपण गर्नु ।

१.४. अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत लेख नाटकको चौथो अङ्कको केही संवादमा निहित ध्वन्यार्थ वा सौन्दर्यको पहिचानमा केन्द्रित रहेको छ । यस लेखबाट नाटककारले अभिव्यङ्ग्य गर्न चाहेको अनुभूयमान वा गम्यमान अर्थलाई बुझ्न सकिने हुनाले ध्वनि सौन्दर्यको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा मुकुन्द इन्दिरा नाटकका केही संवादमा निहित ध्वनि सौन्दर्यको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको सीमा हो ।

१.५. अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखका लागि आवश्यक सामग्रीलाई निम्नलिखित विधिको प्रयोग गरी सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५.१. सामग्री सङ्कलन विधि

यस अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरी प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका क्रममा बालकृष्ण समद्वारा लिखित 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटक र ध्वनि सौन्दर्यका सम्बन्धमा लेखिएका ग्रन्थहरू प्राथमिक स्रोतका रूपमा र नाटकका बारेमा लेखिएका समालोचनात्मक ग्रन्थ, टिप्पणी, समीक्षा र शोधपत्र आदिलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

१.५.२. विश्लेषण विधि

प्रस्तुत लेखलाई शीर्षकले संकेत गरेको विषयसँग सम्बन्धित सामग्रीलाई आधार सामग्रीका रूपमा उपयोग गरी आवश्यकता अनुसार शीर्षक तथा उपशीर्षकका रूपमा परिच्छेद गत रूपमा विभाजन गरिएको छ । ध्वनिवादी आधारभूत प्रस्तावनामा रहेर सङ्कलित सामग्रीलाई विश्लेषणात्मक पद्धतिको उपयोग गरी व्याख्या र विश्लेषणमार्फत र सामान्यीकरण गरेको छ । यो लेख विश्लेषण विधि तथा सोद्देश्यपूर्ण नमुना छनौटमा आधारित छ ।

१.६. सैद्धान्तिक आधार

संस्कृतको 'ध्वन्' धातुमा 'ई' प्रत्यय लागेर ध्वनि शब्दको निर्माण भएको हो । 'ध्वन' धातुको अर्थ 'शब्द' वा 'आवाज' भन्ने हुन्छ भने 'ध्वनि' शब्दले पनि 'सुनिने' आवाजलाई जनाउँदछ । साहित्यमा प्रयोग हुने ध्वनि शब्दको अर्थ भने आवाजमा मात्रमा सीमित हुँदैन । यसले सोभो र लाक्षणिक भन्दा भिन्न रूपमा प्रतीत भएर आउने प्रतीयमान, अभिव्यङ्ग्य वा अनुभूयमान अर्थलाई जनाउँछ । साहित्यमा अभिधा अर्थ प्रकट हुने वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थ भन्दा भिन्न प्रतीयमान र व्यङ्ग्यार्थलाई ध्वन्यार्थ भनिन्छ । साहित्यमा अभिव्यङ्ग्यका रूपमा प्रकट हुने ध्वनि सम्बन्धी अध्ययन चिन्तनको इतिहास पूर्वीय साहित्य परम्परामा लामो रहेको छ । ध्वनिलाई सिद्धान्तका रूपमा स्थापना गरेर व्यवस्थित रूपको प्रतिपादन गर्ने कार्य भने नवौं शताब्दीका चिन्तक आनन्दवर्द्धनले गरेका हुन् । उनले ध्वन्यालोक ग्रन्थमा सैद्धान्तिक स्वरूपका बारेमा चर्चा गरेका छन् र यसलाई साहित्य चिन्तनका एक शास्त्रका रूपमा स्थापित गराउने कार्य पनि गरेका हुन् । यस पछि ध्वनि सम्बन्धी सैद्धान्तिक चिन्तनको क्रम पूर्वीय काव्य जगत्मा सत्रौं शताब्दीसम्म कायम रह्यो र विभिन्न विद्वानहरूले ध्वन्यार्थका बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ ।

आनन्दवर्द्धनका कथनहरूलाई आधार मानी ध्वनिलाई परिभाषित गर्ने हो भने दुई सूत्रमा राख्न आवश्यक हुन्छ । पहिलो सामान्य र दास्रो विशिष्ट । पहिलो अनुसार सहृदय प्रशंसित हुने र सहृदय जनलाई आल्हाद प्रदान गर्ने काव्यात्मा हो भनी मानिएको वाच्यार्थ र प्रतीयमान अर्थ (व्यङ्ग्यार्थ) ध्वनि हो । यसै गरी विशिष्ट सूत्रका अनुसार 'शब्दले जुन व्यङ्ग्यार्थ सिद्धिका लागि आफ्नो अर्थको समर्पण गरिदिन्छ, त्यस्तो व्यङ्ग्यार्थमय विशिष्ट कोटिको काव्य ध्वनि हो ।' पहिलो सामान्य सूत्र अनुसार वाच्यार्थ वा प्रतीयमानार्थ दुवै अर्थले ध्वनि सज्ञा पाउँछन् र चित्रात्मक उक्ति वा अधम काव्योक्तिलाई छाडी ध्वनि र गुणीभूत व्यङ्ग्यपरक सम्पूर्ण काव्योक्तिहरूमा ध्वनिको सत्ता सिद्धि गरी ध्वनिलाई सर्वाधिक व्यापक काव्यत्व प्रतिपादन गर्ने कार्यले ध्वनिवादको लक्ष्य पूरा हुन्छ । त्यसैगरी दास्रो विशिष्ट सूत्र अनुसार प्रतीयमान अर्थ प्रधान विशिष्ट काव्यलाई अथवा प्रतीयमान अर्थपरक काव्य विशेषलाई ध्वनि सज्ञा प्राप्त हुन्छ, र प्रतीयमान अर्थपरक ध्वनिलाई सर्वोत्तम ध्वनि अनि त्यस्तो अर्थ भएको काव्योक्तिलाई नै सर्वोत्तम काव्य मान्ने आनन्दवर्द्धनको अभिप्रायको रक्षा हुन्छ र व्यङ्ग्यार्थ पूर्ण विशिष्ट काव्यलाई उनले ध्वनिको सज्ञा दिएका छन् (उपाध्याय, २०६१ : १९२) । साहित्यिक कृतिको वा साहित्यकारको अभिव्यक्तिबाट व्यक्त हुने वाच्यार्थ तथा लक्ष्यार्थपछि पनि ऋङ्कृत प्रतीयमान अर्थ प्रदान गर्न सक्ने शक्ति ध्वनिमा हुन्छ । व्यङ्ग्यार्थका प्रधानतामा उतम रचनाको स्वरूप पहिल्याउने सन्दर्भमा ध्वनिसँग सम्बन्धित हुन पुगिन्छ । यसैले उतम रचनाका लागि व्यङ्ग्यार्थ (ध्वनि) महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा देखापर्छ (अधिकारी, २०५९ : २७) । "काव्यमा प्रतीतिकाल पछि अनुरणित हुने प्रतीयमान अर्थ अनि व्यङ्ग्यमान

अर्थ, गम्यमान अर्थ, अनुभूयमान अर्थ, भासमान अर्थ, प्रकाशमान अर्थ जस्ता शब्दद्वारा पनि सम्बोधन गर्न सकिने व्यङ्ग्यार्थ शब्दको अर्थ प्रदान गर्ने शब्द शक्तिमा आधारित हुन्छ ” (पौडेल, २०५७: १४८) । अनि काव्यमा प्रकट हुने ध्वन्यार्थ वा प्रतीयमान अर्थ वाच्यार्थ भन्दा निकै आकर्षक र चमत्कार पूर्ण पनि हुन्छ । यसैले उत्तम साहित्यमा ध्वनिको विशिष्ट भूमिका रहन्छ ।

ध्वनिको स्वरूप पनि आफ्नै र विशिष्ट प्रकारको रहेको हुन्छ । ध्वनि सिद्धान्तको स्थापना र चिन्तनका सन्दर्भमा धेरै विद्वानहरूले यसको स्वरूप सम्बन्धी आफ्नो मान्यतालाई प्रस्तुत गरेका छन् । यस सन्दर्भमा ध्वनि सिद्धान्तको स्थापना हुनु पूर्व र पश्चात् दुवै समयमा यसको स्वरूपको अस्तित्वमा स्वीकार र विरोध दुवै पक्षको अभिमत प्रकट भएको पाइन्छ । यसको अस्वीकार वा विरोध गर्नेहरूले ध्वनिको सत्तालाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा इन्कार गरी साहित्य शास्त्रका अन्य सिद्धान्तलाई प्रमुख मानेका छन् । उनीहरूले अन्य साहित्य चिन्तनका भाग वा धारालाई प्रधान मान्य सन्दर्भमा ध्वनिको विरोधमा विभिन्न प्रकारका मतहरू प्रस्तुत गरेका भए पनि ती मतहरूलाई मुख्य तीन वर्गमा वर्गीकृत गरेको पाइन्छ । ती वर्गमा अभाववादी, भोक्तावादी वा लक्षणावादी र अनिवर्चनीयतावादी मतहरू पर्छन् (पौडेल, २०५७ : १४५) । अभाववादीहरू मध्ये अलङ्कार वादीहरूले ध्वनि अलङ्कार भित्रै संश्लिष्ट हुने ठानेका छन् भने प्रसिद्ध प्रस्थान वादीहरूले ध्वनिलाई अप्रचलित तथा अनुमोदित ठानी, अलङ्कार, रीति, गुण आदिलाई नै महत्त्व दिएका छन् । अन्तर्भाव वादीहरूले ध्वनिलाई काव्यको आत्मा मानेका भएपनि यस्को छुट्टै अस्तित्व नहुने अनि अलङ्कारका विभिन्न भेदमा स्वतः अन्तर्भाव भएर आउने बताएका छन् । ध्वनिको अस्तित्वमा प्रश्न उठाउने तथा लक्षणावादी मतमा विश्वास गर्ने विद्वानहरूमा अलङ्कार र रीति वादीहरूले लक्षणा अनि मीमांसा वादीहरूले गौणी वृत्तिद्वारा ध्वनिले गर्ने कार्य सम्पन्न हुने बताएका छन् । यसरी ध्वनिको विरोध गर्ने विभिन्न विद्वानहरूले ध्वनिको स्वरूपको अस्तित्वमाथि प्रश्न उठाएका भएपनि आनन्दवर्द्धन, अभिनव गुप्त, मम्मट प्रभृति विद्वानहरूले ध्वनिको स्वरूपलाई देखाउँदै यसको अस्तित्व बारे प्रस्ट पारेका छन् । शब्द शक्ति, लक्षणा शक्ति तथा व्यञ्जना शक्ति मध्ये व्यञ्जना शक्ति बाट ध्वन्यार्थ प्रकट हुने कुरा उनीहरूले बताएका छन् । काव्यशास्त्रीय चिन्तनमा पूर्व प्रचलित गुण, अलङ्कार, रीति आदि काव्यको साध्य बन्न नसक्ने बाह्य तत्त्व मात्र भएको तर काव्यका यस्ता बाह्य तत्त्व तथा आन्तरिक सौन्दर्यका तत्त्वलाई संश्लिष्ट गरी अभिव्यक्त गर्न सक्ने सामर्थ्य प्रतीयमान अर्थ वा ध्वन्यार्थमा मात्र हुने कुरा औल्याउदै ध्वनिको अस्तित्वलाई आनन्दवर्द्धनले प्रस्ट पारेका छन् (अधिकारी, २०५९ : ३१) । यस्तै वाच्यार्थ र प्रतीयमान अर्थमा प्रष्ट भिन्नता र अझ ठिक विपरित सम्बन्ध रहेको मत ध्वनिवादीहरूका रहेका छन् । यस सन्दर्भमा वाच्यार्थ विधिपरक (सकारात्मक अर्थ दिने) भए ध्वन्यार्थ निषेधपरक (नकारात्मक अर्थ दिने) हुने र निषेधपरक भए विधिपरक हुने तथा उत्तम काव्यमा ध्वनिको प्राधान्य हुने कुरा आनन्दवर्द्धनले जानकारी गराएको देखिन्छ । अनि ध्वनिलाई विशिष्ट रूपमा चिनाउने सन्दर्भमा आचार्य विश्वनाथले ध्वन्यार्थ अन्य अर्थ भन्दा स्वरूप संख्या, अर्थबोध निमित्त, कार्य, प्रतीतिकाल, आश्रय, विषय, अर्थ निश्चिन्ता, सम्बन्ध, भाषा, आदिका आधारमा भिन्न भएको बताएकाले पनि यसको अस्तित्व र गाम्भीर्य वा महत्त्व स्पष्ट हुनु आँउछ । यस प्रकार साहित्य शास्त्रीय चिन्तनमा ध्वनि आफ्नै अस्तित्व, स्वरूप तथा गाम्भीर्य भएको सिद्धान्तका रूपमा देखापर्छ ।

साहित्यिक कृतिबाट ध्वन्यार्थ भिन्न सन्दर्भ र आधारबाट उत्पन्न हुने गर्छ । यसरी एकै प्रकारबाट ध्वनि उत्पन्न नभएकाले यसका भिन्न भेद रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसका भेद वा प्रकारका बारेमा विद्वानहरूले फरक फरक धारणा राखेका छन् । मम्मटले यसका १०,४५५ भेद देखाएका छन् (अधिकारी, २०५९ : १५०) । ध्वनिका भेदको संख्याका सन्दर्भमा विद्वानमा मत भिन्नता रहेको भए पनि मूल रूपमा यसका अविश्लेषित वाच्य वा लक्षणा मूलक र विश्लेषित वाच्य वा अभिधामूलक ध्वनि हुने कुरामा मतैक्य रहेको पाइन्छ । यसका भेद देखाउने क्रममा विद्वानहरूले उक्ति, शक्ति, अर्थक्रम आदि पक्षलाई आधार बनाएका छन् भने साहित्यिक पाठका पद, पदावली, वाक्य र प्रबन्ध जस्ता पक्षको स्तरका आधारमा पनि ध्वनिको भेद हुने देखाएका छन् ।

ध्वनि सिद्धान्तको स्थापनादेखि यस सम्बन्धी चिन्तनको पछिल्लो समय सम्मको अध्ययन परम्परालाई हेर्दा यो साहित्यको गम्यमान अर्थ पहिल्याउने विशिष्ट सिद्धान्तका रूपमा रहेको पाइन्छ । वास्तवमा सजर्कले सोभो रूपमा नभएर प्रतीकात्मक तथा व्यङ्ग्यका रूपमा गरेको अभिव्यक्ति प्रकट हुने माध्यम नै ध्वनि हो । कृतिमा प्रयोग भएका शब्द, वाक्य आदिले सोभो रूपमा कुनै एक अर्थ प्रकट गर्दा ध्वन्यार्थ भने प्रकट भइ रहेको हुँदैन । बरु त्यो अर्थ कृतिमै लुकेर बसेको हुन्छ वा प्रतीयमान रूपमा प्रतीत भइरहेको हुन्छ यसैले ध्वन्यार्थ कृतिको अभिधार्थ वा वाच्यार्थ भन्दा भिन्न तथा वाच्यार्थमा प्रकट हुने अर्थ आइसक्दा पनि बाँकी रहने प्रतिभाशाली भावकले बोध गर्ने अर्थका रूपमा रहेको हुन्छ । ध्वन्यार्थलाई लक्ष्यार्थ जस्तो कुनै न कुनै रूपमा वाच्यार्थसँग सम्बन्धित रहि रहनु पर्ने बाध्यता हुँदैन । यसमा लक्षणामा जस्तो रूढि र प्रयोजनको भै सत हुँदैन र अर्थको सीमा पनि हुँदैन । प्रतीतिकालका आधारमा पनि ध्वन्यार्थ लक्ष्यार्थ भन्दा पछि मात्र प्रकट हुन्छ । यसरी नभनी-नभनी पनि भनिएको, प्रकट नगरी-नगरी पनि प्रस्ट देखिने विशेष चमत्कार युक्त, गम्यमान, भाषमान अर्थ प्रदान गर्ने सामर्थ्य ध्वनिमा रहेको हुन्छ भने यस्तो प्रक्रियाद्वारा प्रकटित अर्थ कृतिमा ध्वन्यार्थका रूपमा रहेको हुन्छ । ध्वनि सिद्धान्तका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्दा यही गम्यमान, व्यञ्जना वृत्तिद्वारा प्रकट हुने ध्वन्यार्थलाई पहिल्याउने कार्य गरिन्छ ।

यसरी पूर्वीय साहित्य चिन्तनको इतिहासमा व्यवस्थित रूपमा नवौं शताब्दीका विद्वान् आनन्दवर्द्धनद्वारा प्रतिपादित त्यसपछि आजसम्म ग्राह्य सामालोचकीय चिन्तनका रूपमा ध्वनि सिद्धान्त रहेको छ । साहित्यिक अभिव्यक्ति वा पाठका पद देखि प्रकरण सम्मका विभिन्न स्तरमा प्रस्तुत अभिव्यक्तिबाट वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थ भन्दा भिन्न रूपमा एवम् अर्थको अनुकरण वा भङ्कार सहित आउने व्यङ्ग्यार्थ वा प्रतीयमान अर्थ पहिल्याउने कार्य यस सिद्धान्त अन्तर्गत गरिने हुँदा यस अध्ययन कार्यमा ध्वनि सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्न छनौट गरिएको नाटक नाटककार बालकृष्ण समद्वारा लिखित 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकको नाट्यांशको केही संवादलाई लिएको छ ।

१.७. मुकुन्द इन्दिरा नाटकको नाट्यांशमा निहित

ध्वन्यार्थको विश्लेषण

प्रस्तुत लेखमा ध्वन्यार्थ अध्ययन गर्नका लागि मुकुन्द इन्दिरा नाटकको चौथो अङ्कका केही संवादलाई लिएको छ। ती संवादमा निहित वाच्यार्थ र ध्वन्यार्थलाई निम्न उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ।

१.७.१. निर्धारित नाट्यांशको वाच्यार्थ

मुकुन्द इन्दिरा नाटकको चौथो अङ्कमा इन्दिरा माथि मुकुन्दले गरिरहेको चारित्रिक परीक्षणको सम्बन्धमा भवदेव र पुनाचा बीचमा भएको संवादबाट सुरु भएको छ। “पहिले घोर संग्राम अनि पो जीत हार त” भन्दै मुकुन्दले घोर संग्राम हुने सम्बन्धमा सङ्केत गरेको छ। त्यस पश्चात् इन्दिराले त्यो छद्म मुकुन्दबाट हुन सक्ने खतरालाई बुझेर विमानलाई धारिलो हतियार ल्याउन लगाएकी छे। त्यसैगरी चिन्तामा मग्न इन्दिराले राजमतीसँग कुरा गरिरहँदा भुइँचालो गएको ख्याल इन्दिरालाई नभएको प्रसङ्ग, अनि तेस्रो दृश्यमा रूपनारायण, धनमती, राजमती र छिमेकी बूढा समेत भएर मुकुन्दका निम्ति देशप्रेम र सद्बुद्धिका प्रार्थनाको प्रसङ्ग आएको छ। त्यसै गरी चौथो दृश्यमा छद्म मुकुन्द इन्दिरालाई आफ्नी बनाउन आफ्नो आशय खोल्दछ तत्पश्चात् मुकुन्दको यस किसिमको आशययुक्त अभिव्यक्तिबाट इन्दिरा छद्म मुकुन्दमा रावणको रूप देख्छे, “यहाँ नकुलचनुस् पापी खुट्टाले यस ठाँउमा, मेरा पति हिँडेका छन् यसैले यो पवित्र छ” भन्दै पति भक्तिको चूडान्त भाव प्रकट गर्दछिन्। साथ-साथै नाटकको यस संवादका कारण मुकुन्दमा रहेको विजयको चाहनामा मुकुन्द आफ्नो हार भएको महशुस गर्दछ र इन्दिराको चरित्रमा रहेको निरन्तरता रहिरहन्छ साथसाथै मुकुन्दमा लगभग असत् भाव पराजित बन्न पुगेको प्रसङ्ग आएको छ। यस नाट्यांशको केही संवाद मात्र यहाँ ध्वनि सौन्दर्य विश्लेषणका लागि लिइएको छ।

१.७.२. निर्धारित नाट्यांशमा निहित अभिव्यङ्ग्य/ध्वनि सौन्दर्य

विजास नित्य चल्दो छ, कर्ता कर्तव्य जान्दछ,

बोल्ने चूप भई मर्छ, चूपैमा चूप मर्दछ,

गुण भित्र घुमेका छौं, कोही पुग्दैन पार त,

पहिले घोर संग्राम अनि यो जीत हार त ! (पृ.७४)

माथिको संवाद मुकुन्द इन्दिरा नाटकको चौथो अङ्कको पहिलो दृश्यको अन्तिम संवाद हो। यो संवाद नाटकमा मुकुन्दद्वारा गरिएको संवाद हो। अभिधाको तहमा नै अर्थिएको यस संवादले नाटकमा पहिले भवदेवलाई इन्दिराको अनौठो चरित्रका बारेमा भनिसकेपछि अहिले नै हार नखाने वा मुकुन्द आफू अझै नहार्ने कुरा उल्लेख भएको छ। यस संवादमा प्रयोग भएको वाक्य, पद र पदावलीबाट ध्वन्यार्थ अभिव्यङ्ग्य भएको पाइन्छ। विजास नित्य चल्दो छ, यो संसारमा विजयको यात्रा निरन्तर रूपमा चलिरहन्छ, अभिधा अर्थ बुझिसकेपछि अभिव्यङ्ग्य भएको अर्थ सृष्टिवादको चक्रलाई नमान्ने पुरुष भोक्ता विजयका लागि गर्नु पर्ने कर्तव्य जान्ने प्रत्यक्ष भोक्ताका रूपमा देखिन्छ। जगतको कर्तव्य भोक्तालाई मान्ने चिन्तनमा मुकुन्द रहेको विषयलाई अभिव्यङ्ग्य गरेको छ। ईश्वर सम्बन्धी चिन्तनको अस्वीकार गर्ने मुकुन्द चूप भई मर्छ, चूपैमा चूप मर्दछ, भन्दै व्यवस्थापकको रूपमा कर्ता व्यक्तिको अस्तीत्वलाई स्वीकारेको पाइन्छ। विदेह मुक्ति अभिव्यङ्ग्य भएको छ। गुण भित्र घुमेका छौं कोही पुग्दैन पार त भनेबाट प्रत्येक गुणले आफूभन्दा भिन्न गुण भएको वस्तुलाई दबाउन प्रयत्न गर्ने क्रममा संसारमा हलचल भएको हुन्छ र त्यहीबाट सृष्टि चल्छ। तत्त्व ज्ञानको प्राप्त हुने बित्तिकै जीवन मुक्त हुनसक्छ भन्दै कोही पुग्दैन पार त भनेका छन्। त्यसबाट मुक्तिका लागि देहत्यागको आवश्यकता नरहेको संसारबाट पार पाउनु वा कुनै अर्को पार पाएर पुग्ने संसार नरहेको भन्ने कुरा ध्वन्न भएको पाइन्छ। त्यसैले यो संसारमा भोग्य वस्तुलाई भोग गर्न किन चूप रहने आखिर एक दिन त चूप हुनु नै छ। हामी गुण भित्र घुमेका छौं भन्दै प्रत्येक व्यक्ति आफू भन्दा भिन्न गुण भएको वस्तुलाई दबाउन प्रयत्न गर्दछ। त्यसका लागि पहिले घोर संग्राम, तत्पश्चात् हारजीत वा तत्त्व ज्ञानको कुरा हुने भन्दै भौतिक संसारमा हामीले सजिलै हार मान्नु हुन्न भन्ने विषयको भोगवादी दृष्टिकोण माथिको संवादमा अभिव्यङ्ग्य भएको पाइन्छ। यसरी माथिको संवादमा वाच्यार्थ कै तहबाट ध्वन्यार्थ प्रतीत भएको पाइन्छ। वाच्यार्थको तहबाट ऋङ्कृत हुने विवक्षितान्यपरवाच्य ध्वनि अभिव्यङ्ग्य भएको पाइन्छ। नाटकको यस संवादले मुकुन्दमा रहेको भौतिकसम्बन्धी वा भोगविलासको मान्यतालाई ध्वनि सौन्दर्यको मार्फत प्रकट गरेका छन्। त्यसैगरी अर्को प्रकरण :

मैना, लौ एउटा गीत गाइदे, राम, राम, भन्,

लौ राधाकृष्ण बोल् मैना, मैना मसित बोल्दिनस्

(पिंजराका ढोकाहरू खोल्दै)

लौ, जा त जा जहाँ तेरा प्यार छन्, जा सुगा पनि,

जाओ सबै, चिमोट्दै म अचयाको गीत सुन्दिनँ ।

(चराहरू उडेर जान्छन्)

तेरो बन्धनमा मेरो मोक्ष छैन, उडी उडी

आत्मालाई सिका मेरो कसरी उडनु पर्दछ ।

(भ्यालबाट हेरेर)

पुगे उहीं जहाँ प्यारा परदेश गए पनि
 बसेको ठाउँ तातै छ गुँडको एक छेउमा,
 उसको स्वर गुँज्दैछ अझ त्यो पात पातमा,
 हावा हल्लिरहेको छ पङ्खले उसको अझ
 छाया पर्दैछ उसको जलमा थलमा अझ । (पृ. ७५/७६)

माथिको प्रकरण मुकुन्द इन्दिरा नाटकको चौथो अङ्कको दोश्रो दृश्यमा आएको संवाद हो । यो संवाद नाटकमा इन्दिराद्वारा भनिएको संवाद हो । यस नाट्यांशको प्रकरणलाई वाच्यार्थको तहमा हेर्दा पिंजरामा रहेको मैना (सुगा)लाई इन्दिरा राम, राम बोल्न आग्रह गर्दछे तर नबोले पछि मैना सुगाको बन्धनमा आफ्नो मोक्ष नहुने र बन्धनको पीडाको गीत नसुन्ने भन्दै पिंजराका सबै ढोकाहरू खोलेर चराहरूलाई मुक्त गर्दछे र ती चराहरू पुगे होलान तिनका प्यारा परदेश गएको ठाउँमा भनी कल्पना गर्दछे । यसरी कति चाँडो चराहरू पुगे परदेश नै गएको ठाउँमा भन्ने कथन अभिधा अर्थमा अभिव्यक्त भएको छ । यसरी प्रस्तुत प्रसङ्ग अभिधाको तहमा भन्दा ध्वन्यार्थको तहमा आएको देखिन्छ । यस कथन मार्फत इन्दिरा स्वयम्को आत्मा उड्न चाहेको र परदेश गएका प्यारा मुकुन्दसँग मिलनको चाहना रहेको र इन्दिरा आफ्नो आत्मालाई विचरन गराउन चाहन्छे भन्ने अभिव्यङ्ग्य सौन्दर्य अभिव्यक्तिएको छ । जसलाई तेरो बन्धनमा मेरो मोक्ष छैन भन्ने कथन र उडीउडी मेरो आत्मालाई सिका कसरी उड्नु पर्दछ भनेको पदावलीबाट बुझ्न सकिन्छ । इन्दिरामा भएको बन्धनबाट मुक्तिको दिव्य जागरणले पीडाबाट मुक्त भएको वा पूर्वीय दर्शनको मोक्ष सम्बन्धी विचारलाई अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । माथिको संवादमा जीवनको चरम लक्ष्य मोक्षलाई बुझ्ने इन्दिराको विचार अभिव्यङ्ग्य भएको पाइन्छ । यसरी जीवात्मा सधैं बन्धनमा रहेको हुन्छ, त्यो बन्धनबाट मुक्तिको दिव्य जागरण भएपछि दुःख विनास अवस्थामा पुग्न चाहेको कथन प्रस्तुत भएको छ । दुःखको आत्यान्तिक निवृत्ति आवश्यक रहेको कुरा कविनिबद्धप्रदोक्ति मार्फत अभिव्यङ्ग्य भएको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा भनिएको अर्को साक्ष्य :

“जल्लाई पतिले हेला गयो त्यल्लाई मै पनि
 हेला गर्दछु, यो मासु अब बेकामको भयो
 धुलोभन्दा हुसीभन्दा खियाभन्दा फलामको,
 यसको भोज ती काला गिद्ध आई गरे भयो ।” पृ. ७६

माथिको प्रकरणमा इन्दिरामा रहेको अध्यात्मसम्बन्धी चिन्तन ध्वन्यार्थका माध्यमबाट अभिव्यङ्ग्य भएको छ । जसले इन्दिराको विजयलाई सुनिश्चित उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ । यहाँ शरीर भोग वा भौतिक विलासलाई नकार्दै अध्यात्मिक यात्रामा विचरण गर्ने इन्दिराको चाहनालाई सङ्केत गरिएको छ । यो प्रसङ्गमा इन्दिराको जीवन लौकिकबाट पारलौकिक तर्फ इच्छित यात्रा ध्वन्यार्थका मार्फत प्रस्तुत भएको छ । कथानकमा यो प्रकरण इन्दिराको वा अध्यात्मको विजयको सुनिश्चिततालाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन तादात्म भएर आएको छ । यसरी जीवन भोग विलासमा राखेर ऐहिक सुख नै जननी सुख मान्ने मुकुन्दको विचार तत्त्व ध्वनि सौन्दर्यका माध्यमबाट अभिव्यङ्ग्य भएको पाइन्छ । ऐहिक लिलामा जितहार भइरहन्छ तर हार मान्नु हुन्न, अन्तिम समय सम्म पनि परीक्षा रहने भौतिक वा ऐहिक चिन्तनको प्रत्येक गुणले अर्को विपरित गुणलाई जित्न चाहन्छ । यसरी मुकुन्दले संसारमा रहेको भौतिक रूपको जितमा रमन चाहेको विलासी प्रवृत्ति नाटकमा पाइन्छ । त्यसैगरी ऐहिक जीवनको बन्धनबाट कुनै पनि किसिमको मोक्ष छैन भन्दै इन्दिराले संसारिक सुख भन्दा आध्यात्मिक सुखको संसारमा विचरण गर्न चाहेको कुरा नाटकको प्रकरणमा आएको छ । इन्दिरा ऐहिक जीवनको क्षणिक भोगविलास र खुसी भन्दा पारलौकिक जीवनको खुसीलाई रोज्न चाहन्छे । माथिको प्रकरणमा ऐहिक मात्र नभएर पारलौकिक जीवनको ध्वनि सौन्दर्य अभिव्यङ्ग्य भएको पाइन्छ ।

१.८. निष्कर्ष

मुकुन्द इन्दिरा नाटकको नाट्यांश इन्दिरामाथि मुकुन्दले गरिरहेको प्रत्येक दिनको अग्नि परीक्षणको सम्बन्धमा भवदेव र पुनाचाका बीचमा भएको संवादबाट सुरु भएको छ । माथिको प्रकरणमा अभिधाको तहमा मुकुन्दले इन्दिरामा गरेको चारित्रिक परीक्षण आएको छ भने यसबाट भएको ध्वन्यार्थका रूपमा जसरी सीतालाई रामले ऐहिक जीवनको बुझाई अनुसार भोगका आधारमा हेरेर सतित्वको परीक्षण गरेका थिए । त्यसरी नै मुकुन्दले स्त्रीलाई भोगका साधनका आधारमा हेरेर भोग्य वस्तुको शुद्धता मापनमा बजारिकरण वा पदार्थवादी चिन्तनका आधारमा सधैं परीक्षण गरिरहेको छ । यसले मुकुन्दमा रहेको भोगवादी धरणालाई बुझाउँदछ । मुकुन्दले भनेको कथनमा वस्तुको परीक्षणमा वा शुद्धतामा कुनै सम्झौता नगर्ने अनि भोग्य वस्तुको शुद्धता मापन भएपछि मात्र भोग गर्ने कुरा इन्दिरामा रहेको चिन्ताको सामर्थ्यलाई हेर्दा अभिधाको स्तरमा इन्दिराको पीडा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । पूर्वीय सभ्यतामा आगो निभाउँदा संसारको इतिहास अन्धकार हुन्छ । यसरी नाटकमा संसार संसारिकतामा भूले पनि हामीले अध्यात्मलाई भुल्नु हुँदैन भन्ने अनुभूयमान अर्थ अभिव्यङ्ग्य भएको छ । त्यसैले यो अभिव्यङ्ग्य वा ध्वनि वस्तु ध्वनिका रूपमा व्यतिरेक अलङ्कारका मार्फत आएको छ । यसकासाथै नारीलाई पनि सौन्दर्य मूल्यको निरूपणमा राखी भोग गर्न चाहने भौतिकता सम्बन्धीको दृष्टिकोणलाई नकार्दै इन्दिराद्वारा भनिएको प्रसङ्गलाई विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ ती भोग्या प्रवृत्तिका गलत विचारहरूले कुनै स्थान पाउँदैन यसर्थ ती भोग्या विचारहरू नल्याउनुहोस् । हाम्रो ठाउँ पवित्र छ, किनभने यो अध्यात्मले जन्म लिएको ठाउँ हो भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यङ्ग्य भएको पाइन्छ । नाटकले वाच्यार्थको तहमा मुकुन्द र इन्दिराको

बीचको द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने अभिव्यङ्ग्य सौन्दर्यका तहमा भौतिकता र अध्यात्म सौन्दर्यलाई देखाइएको छ । यस सौन्दर्यलाई बुझ्न ध्वनि सौन्दर्य चिन्तनका आधारमा नाटयांशको केही प्रकरणको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, अम्बिकाप्रसाद. २०५४.नेपाली कविता र ध्वनि सिद्धान्त. दाङ. महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- आन्नदवर्धन, २०४२. ध्वन्यालोक (सम्पा.नगेन्द्र). वाराणसी : चौखम्बा विधाभवन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद.२०३०.साहित्यप्रकाश . काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
२०५२. पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त.(पाँचौं सं.). ललितपुर : रूमु प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद.२०३१. पूर्वीय काव्य सिद्धान्त. काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्रतिष्ठान ।
- मम्मट, २००७. काव्यप्रकाश .(टिका, सत्यव्रत सिंह) वाराणसी, चौखम्बा विधा भवन, सन् ।
- मल्ल, अशेष (सम्पा.)२०५७. समकालीन नेपाली नाटक, साभा प्रकाशन : ललितपुर ।
- विश्वनाथ. सन् १९७२. साहित्य दर्पण (विमलाख्या हिन्दी व्याख्या). दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- शाह, कृष्ण यात्री.२०६४. प्रतिनिधि नेपाली नाटक, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन : काठमाडौं ।
- सम, बालकृष्ण. २०६९.मुकुन्द-इन्दिरा .(तेइसौं सं.). साभा प्रकाशन : ललितपुर ।
- सिग्देल, सोमनाथ. २०५८.साहित्य प्रदीप. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार : काठमाडौं ।
- सुवेदी, देवीप्रसाद.२०६४.समको सुखान्त नाट्यकारिता, एकता प्रकाशन : काठमाडौं ।

आधारभूत तहमा विद्यार्थी भर्ना तथा नियमिततामा भौगोलिक प्रभाव

तेजप्रसाद सिग्देल

उपप्राध्यापक, शिक्षा शास्त्र केन्द्रीय विभाग

लेखसार

शिक्षा सामाजिक परिवर्तनको संवाहक हो । सामाज विकासको महत्वपूर्ण पूर्वाधार पनि हो । सोही कारण शिक्षा समुदायका सबै वर्गले सुलभ रूपमा प्राप्त गर्न सक्ने र सबैको पहुँचमा हुनुपर्दछ । तर नेपाल जस्तो भौगोलिक रूपमा विविधता भएको देशमा सबै क्षेत्र, वर्ग तथा समुदायका बालबालिकाहरूले सहज रूपमा शिक्षा लिन कठिनाई भइरहेको अवस्था पनि छ । त्यसैगरी विद्यालय उमेर समुहका केही बालबालिकाहरू विद्यालय भन्दा बाहिरै रहेका, विद्यालय भर्ना भएकाहरूले पनि बिचैमा विद्यालय छाड्ने गरेका छन् । यिनीहरूलाई नियमित रूपमा विद्यालय जाने जस्ता समस्या भइरहेको छ । यसका विविध कारणहरू छन् । आधारभूत तहमा बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना तथा नियमिततामा भौगोलिक परिवेशले के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने पत्ता लगाउने उद्देश्यले सल्यान जिल्लाका ५ वटा आधारभूत विद्यालयहरूलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरि अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा आधारभूत तहमा अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरूको सहज पहुँचमा विद्यालय नरहेको, विद्यालय जाँदा १ घण्टा सम्मको पैदल दुरी पार गर्नुपर्ने, अधिकांश बालबालिकाहरूले विद्यालय पुग्न खोला तर्नुपर्ने, जंगलको बाटो भएर जानुपर्ने, उकालो चढ्नुपर्ने जस्ता विभिन्न प्रकारका भौगोलिक अवरोधहरू रहेको पाइन्छ । यसरी विद्यालय टाढा भएको र विद्यालय जाने बाटोमा विभिन्न प्रकारका भौगोलिक परिवेशको सामना गर्नुपर्ने भएका कारण त्यसको असर विद्यार्थीहरूको विद्यालयमा विद्यार्थीहरू ढिलो भर्ना हुने तथा नियमित रूपमा विद्यालय जान सकिरहेका छैनन् । विद्यालयहरूमा सबैको समान पहुँच होस् भन्नाका लागि जनसङ्ख्या र दुरीका आधारमा विद्यालयको पूनः नक्साङ्कन गर्नुपर्ने तथ्यलाई उजागर गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : समुदाय, विद्यालय, नियमितता, पहुँच, भौगोलिक परिवेश

१. विषय प्रवेश

शिक्षालाई विकासको सामाजिक पूर्वाधारको रूपमा लिने गरिन्छ । शिक्षा सामाजिक सचेतना र विकासको सशक्त माध्यम हो । समाज परिवर्तनको वाहक र मानवीय सशक्तीकरणको प्रमुख साधन नै शिक्षा हो । जसले मानवीय व्यवहार, सोचाई र गराईमा परिवर्तन ल्याउँछ । शिक्षा देश विकासको आधार तथा बालबालिकाहरूको भविष्य निर्माणको पूर्वाधार हो । शिक्षा पाउनु सबै बालबालिकाहरूको पहिलो तथा जन्मसिद्ध अधिकार हो । नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३१ मा शिक्षा सम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ । जहाँ प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ, तथा आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुने प्रावधान राखिएको छ (नेपाल सरकार, २०७२) । त्यसको साथै आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुन बमोजिम निःशुल्क शिक्षा र प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुन बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने हकलाई पनि मौलिक अधिकार भित्र समावेश गरिएको छ ।

नेपाल सरकारले सन् २०१५ सम्म “सबैका लागि शिक्षा” भन्ने नारा अडिगकार गरेको थियो । त्यसको लागि विद्यालय उमेर समुहका सबै बालबालिकाहरूलाई विद्यालय शिक्षामा समेट्न शिक्षा मन्त्रालयले हरेक वर्ष विद्यार्थी भर्ना अभियान कार्यक्रम चलाउँदै आएको थियो भने विद्यार्थीहरूलाई निःशुल्क रूपमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउनुको साथै दिवा खाजा लगायत विभिन्न शिर्षकमा छात्रवृत्ति पनि प्रदान गर्दै आएको थियो (नेपाल सरकार, २०७३) । तरपनि लक्ष्य अनुसार भनेजति काम हुन सकिरहेको छैन । विद्यालय भर्ना हुने उमेर समुहका केही बालबालिकाहरू विद्यालय भन्दा बाहिरै रहेका छन् । शिक्षा विभागका अनुसार विद्यालय भर्ना भएका बालबालिकाहरूमध्ये पनि ३० प्रतिशत बालबालिकाहरूले विचैमा विद्यालय छाड्ने गरेका छन् (Flash Report 2015) । यसरी विद्यालय भर्ना भएर पनि विचैमा विद्यालय छाड्ने तथा नियमित रूपमा विद्यालय उपस्थिती नहुने प्रवृत्ति बढ्दै जादाँ यसले राज्यले शिक्षा क्षेत्रमा गरेको लगानी अनुसार सहि प्रतिफल आउन नसकिरहेको अवस्था छ ।

प्रभावकारी शिक्षा विना राष्ट्रको विकास र समृद्धिको कल्पना गर्न सकिदैन । तसर्थ शिक्षामा सबैको पहुँच हुनुपर्दछ । शिक्षामा पहुँच भन्नाले समाजमा रहेका सबै वर्गका बालबालिकाहरूको समान सहभागिता भन्ने बुझिन्छ । अर्थात् समुदायमा रहेका विद्यालय उमेर समुहका सबै बालबालिकाहरूलाई निर्वाध रूपमा विद्यालय शिक्षाको पहुँचमा पुऱ्याउनु हो । शिक्षामा सबैको पहुँच पुऱ्याउन शिक्षण संस्था भौगोलिक रूपमा पहुँच योग्य, आर्थिक रूपमा बहनकारी, सेवा तथा सुविधा सबैलाई उपलब्ध, शैक्षिक नीतिनियम तथा योजना सबैलाई स्वीकार्य र विद्यालय वातावरण सबैलाई अनुकूलनीयता हुनुपर्दछ । तर यहाँ बसोबास गर्ने जात-जातिहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्था

तथा भौगोलिक विविधताको कारणले बालबालिकाको शिक्षामा प्रभाव परेको पाइन्छ। समाजमा विभिन्न समुदायका मानिसहरूले बसोबास गरिरहेका हुन्छन्। नेपाल भौगोलिक रूपमा मात्र नभई सामाजिक, आर्थिक, जातजाति एवं धार्मिक रूपमा पनि विविधता भएको राष्ट्र हो। समुदायका सबै बालबालिकाहरू विद्यालय नजानुमा धेरै कारणहरू हुन सक्छन्। कतिपय अवस्थामा भौगोलिक विकटता अर्थात् विद्यालय जान टाढा, उकालो ओरालो हिंडुनुपर्ने हुदाँ बालबालिकाहरू उपयुक्त समयमा विद्यालय भर्ना नभएका पाइन्छ। त्यसैगरी विद्यालय भर्ना भई अध्यापन गरिरहेका बालबालिकाहरूले पनि विचैमा कक्षा छोडेको पाइन्छ।

विद्यालयको वितरणको सन्दर्भमा श्रेष्ठ (२०३४) का अनुसार बहुसंख्यक जनजीवनमा शैक्षिक अवसर सुलभ गराउन शिक्षालयहरूको वितरण प्रणालीले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। तसर्थ अन्य विभिन्न पक्षको विकासका निम्ति क्षेत्रिय आधारलाई जोड दिन थालिए जस्तै राष्ट्रिय शिक्षा योजनामा पनि क्षेत्रिय विस्तारलाई जोडिनु आवश्यक छ। शिक्षा सेवाको क्षेत्रिय वितरणको प्रभावकारिता त्यस क्षेत्र वा ठाँउको जनसङ्ख्या र क्षेत्रफलमा निर्भर हुनेगर्दछ। तर सबै ठाँउमा यो नमिल्न पनि सक्छ। तसर्थ शिक्षा जस्तो सेवागत एकाईहरूको वितरण न्यायोचित तरिकाबाट गर्नको लागि जनसङ्ख्याको आकारका साथै जनसङ्ख्याको दुरी (Population distance) को पनि विचार गर्नु आवश्यक हुन्छ। यसरी सबै ठाँउका जनताहरूलाई शिक्षाको न्यायोचित सुविधा प्रदान गर्नको लागि विद्यालयको घनत्व र वितरण ढाँचालाई प्रभावकारी बनाउन तथा समुदायका सबै वर्गको लागि पायक पर्ने वा अनुकूल हुने बनाउनको लागि जनसङ्ख्याको दुरी (Population distance) लाई ध्यान दिनु अति आवश्यक हुन्छ।

विद्यालय एउटा सामाजिक संस्था हो। तसर्थ यस्ता सामाजिक संस्थाहरूको स्थापना गर्दा सकेसम्म समुदायका सबैलाई पायक पर्ने स्थानमा गर्नुपर्दछ। विगतमा यस्ता समुदायिक संस्थाहरूको स्थापना तथा सञ्चालन गर्दा सार्वजनिक जग्गामा र सकेसम्म सबैलाई पायक हुने स्थानमा भएको पाइन्छ। तर पछिल्लो समयमा आन्तरिक वसाइसराइका कारण बस्तीहरू विकेन्द्रीत हुन पुगेका छन्। सुविधाको खोजिमा धेरै बस्तीहरू पहाडबाट बेसीतिर तथा सडकका आसपासका क्षेत्रमा केन्द्रीत हुन पुगेका छन्। यसरी बस्तीहरू विकेन्द्रीत हुदाँ बस्ती र विद्यालय बिचको भौगोलिक दुरीमा पनि असमानता आएको छ। अर्थात् कतिपय स्थानमा विद्यालयको आसपासका क्षेत्रमा बस्तीहरू केन्द्रीत हुनपुगेका छन् भने कतिपय स्थानमा बस्ती एकातिर र विद्यालय अर्कोतिर हुन पुगेको अवस्था पनि छ। यसरी बस्ती र विद्यालय बिचको वितरणमा तादम्यता नमिल्दा यसको असर बालबालिबाहरूको विद्यालय शिक्षा (भर्ना हुने उमेर, विद्यालयमा नियमितता, सिकाइ उपलब्धि आदि) मा पनि परेको देखिन्छ।

हाम्रो देश नेपालको भौगोलिक बनावट विषम प्रकारको छ। दक्षिणबाट उत्तर तर्फ उचाई बढ्दै गएका कारण उचाइगत विविधता पनि छ। नेपालको करिब ८५ प्रतिशत भूभाग डाडाँकाडाँ भिरपाखा, नदी खोला, बनजंगल, उकालो ओरालोले ढाकेको छ। भौगोलिक विविधताका कारण कतिपय स्थानमा समुदायका सबै मानिसहरूको पहुँच हुने गरी विद्यालयहरू स्थापना हुन नसकेका अवस्था एकातिर छ भने अर्कातिर पहाडी एवं हिमाली क्षेत्रमा बढ्दो आन्तरिक वसाइसराइका कारण कतिपय ठाउँमा बस्तीहरू पातलो हुँदै गएको अवस्था छ। जसका कारण सामुदायिक विद्यालयहरूमा विद्यार्थी सङ्ख्या घट्दै गएका छन्। अझ हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रका कतिपय स्थानका प्राथमिक विद्यालयहरूमा त विद्यार्थी सङ्ख्या घट्दै गएर बन्द हुने अवस्था तथा कतिपय विद्यालयहरू गाँभने अवस्थामा पनि पुगेका छन्।

सबैको समान पहुँचमा विद्यालय स्थापना गर्नको लागि विद्यालयको पुनः नक्साङ्कन गर्नुपर्दछ। नेपालको शन्दर्भमा विद्यालय नक्साङ्कनको खासै धेरै अभ्यास भएको पाइदैन। राष्ट्रिय शिक्षा पद्धती योजना २०२८ लागू भएपछि चितवन र कास्की जिल्लाका सम्पूर्ण विद्यालयहरू नयाँ ढाँचामा नक्साङ्कन तथा तहगत संरचना फेरबदल गरेको पाइन्छ। त्यस्तै २०२९ सालमा दाङ लगायत ५ वटा जिल्लामा तह, जनसंख्या तथा एक अर्को विद्यालय बिचको दुरी आदिको आधारमा विद्यालयको नक्साङ्कन गर्ने कार्य भएको पाइन्छ (MOE, 2002)।

त्यसैगरी वि.सं. २०४७/४८ सालमा राष्ट्रिय स्तरबाट जनशक्तिको परिचालन गरी अधिराज्य भरका सम्पूर्ण जिल्लाहरूमा विद्यालय नक्साङ्कन गर्ने कार्य सम्पन्न गरी नक्साङ्कन भएका ठाउँमा मात्र विद्यालय संचालन गर्न पाइने व्यवस्था गरेको पाइन्छ भने वि.सं. २०५७ सालमा जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरू मार्फत आवश्यक पर्ने ठाउँमा विद्यालय नक्साङ्कन गर्ने कार्य भएको पाइन्छ (MOE, 2008)। त्यसयता विद्यालयको नक्साङ्कन गर्ने कार्य भएको पाइदैन।

विद्यालय पहुँचको सम्बन्धमा चौधरी (२०७१) का अनुसार, दुरीका हिसाबले आधारभूत तहमा अध्ययन गर्ने थारु समुदायका बालबालिकाहरूको लागि विद्यालय पहुँचमा देखिएतापनि विद्यालय आउदाँ पार गर्नुपर्ने विभिन्न प्रकारका भौगोलिक अवरोधका कारण विद्यालयमा भर्ना ढिलो हुने र नियमित उपस्थिती नहुने गरेको पाइन्छ।

भित्री मधेशमा पर्ने दाङ जिल्लामा केन्द्रीत रहेको यस अध्ययनले थारु समुदायका बालबालिकाहरूको हकमा विद्यालय पहुँचमा देखाएमा पनि देशका अन्य भागमा बसोबास गर्ने अन्य समुदायका बालबालिकाहरूको हकमा त्यो नमिल्न पनि सक्छ।

शिक्षा ऐनको आठौँ संशोधन २०७३ ले विद्यालयको तहको संरचना प्रारम्भिक बालबिकास देखि कक्षा ८ सम्मलाई आधारभूत तह र कक्षा ९ देखि १२ लाई माध्यमिक तह गरी हेरफेर गरेको छ। त्यसैगरी आधारभूत तहका कुनै पनि बालबालिकाले २ कि.मी. को दुरी या ३० मिनेट भन्दा बढी समय हिँडेर विद्यालय जान नपरोस् भनी उल्लेख गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७४)। नेपालको परिपेक्ष्यमा तराईको समथर भू-भाग तथा केही शहरी क्षेत्र (जहाँ बाटोघाटोको सुविधा पुगेका छ र विद्यालय जान सवारी साधनको पनि सहयोग

लिन सकिन्छ) मा यो कुरा ठिकै भएतापनि हिमाली एवं पहाडी क्षेत्रहरूमा त्यो त्यति व्यवहारिक देखिदैन । ती क्षेत्रका विषम भौगोलिक बनावट या भौगोलिक परिवेश तथा बाटोघाटोको असुविधाका कारण मानिसका दैनिक दिनचर्या लगायत बालबालिकाहरूको शिक्षादक्षामा (विद्यालय भर्ना, नियमित रूपमा विद्यालय पठाउने) समेत कठिनाई उत्पन्न भएको अवस्था छ । यी क्षेत्रहरूमा पढाई हिडेर विद्यालय जानु पर्ने भएका कारण विभिन्न प्रकारका भौगोलिक परिवेशहरू या अवरोधहरू पनि पार गर्नुपर्दछ ।

आधारभूत तह अन्तरगत कक्षा १ मा भर्ना हुन ६ वर्ष उमेर पुगेको हुनुपर्ने नीतिगत व्यवस्था छ (नेपाल सरकार, २०७४) । यसरी ६ वर्षकै उमेरमा विद्यालय भर्ना हुनको लागि सबैको पहुँच विद्यालय हुनु पर्दछ । सबैको पहुँचमा विद्यालय नहुदाँ त्यसको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभाव विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकाहरूको विद्यालय शिक्षा (भर्ना, नियमितता आदि) मा पनि परेको हुनसक्दछ । त्यसैगरी अभिभावकहरूले पनि ६ वर्ष भन्दा धेरै ढिलो गरि आफ्ना बालबालिकाहरूलाई विद्यालय पठाउने गरेका पनि हुनसक्दछन् । यसका पछाडी विविध कारणहरू हुन सक्दछन् । अझ विविध भौगोलिक परिवेशका कारण बालबालिकाहरू विद्यालय भन्दा बाहिरै रहनुपर्ने, विद्यालय भर्ना भएकाहरूले पनि विचैमा विद्यालय छाड्ने र नियमित रूपमा विद्यालय नजाने जस्ता समस्याहरू पनि सिर्जना भएका हुन सक्दछन् । यस लेखमा विशेषगरि बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना तथा नियमिततामा भौगोलिक परिवेशले के कस्तो प्रभाव पारेको छ । विद्यालय भर्ना ढिलो या चाँडो हुनुमा भौगोलिक परिवेशले के कस्तो भूमिका खेलेको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ ।

२. अध्ययन विधि एवं सामग्री

यो लेख प्राथमिक तथ्याङ्कमा आधारित भएर तयार पारिएको छ । त्यसको लागि सल्यान जिल्लालाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको छ । त्यसैगरी सल्यान जिल्लाका विभिन्न ५ वटा आधारभूत विद्यालयहरूलाई छनोट गरिएको छ । जुन अध्ययन क्षेत्र र विद्यालयहरूको छनोट उद्देश्यजनक नमुना छनोट विधिमा आधारित छ । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयका प्रधानाध्यापक, कक्षा १ मा शिक्षण गर्ने कक्षा शिक्षक, आधारभूत तहमा अध्ययन गर्ने ५ जनाको दरले २५ जना विद्यार्थी तथा १० जना अभिभावकहरूलाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । अध्ययनको लागि विद्यार्थीहरूको छनोट उद्देश्यजनक नमुना छनोट विधिको आधारमा गरिएको छ भने अभिभावकहरूको छनोट सुविधाजनक नमुना छनोट विधिको आधारमा गरिएको छ । मूलतः प्राथमिक तथ्याङ्कमा आधारित रहेको यस लेखमा आवश्यकता अनुसार द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । अन्तर्वार्ता सूची तथा अवलोकनको सहायताबाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । विद्यार्थी भर्नाको विवरण, विद्यार्थीहरूको उपस्थिति सम्बन्धी जानकारी विद्यालयको अभिलेखबाट प्राप्त गरिएको छ । त्यसैगरी अन्य विभिन्न प्रकाशित पुस्तक तथा अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट पनि आवश्यकता अनुसार द्वितीयक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यसरी विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई तालिकीकरण गरी वर्णनात्मक ढाँचामा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । तथ्याङ्क विश्लेषणका क्रममा विद्यालयहरूलाई पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाचौँ गरि सांकेतिकरण गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रको अवस्थिति नक्सा

३. नतिजा विश्लेषण

विद्यालयमा विभिन्न समुदाय तथा भौगोलिक परिवेशबाट बालबालिकाहरु आएका हुन्छन् । विशेषगरि विविध भूपरिवेशका कारण हिमाली तथा पहाडी भेगका आधारभूत तहमा अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरुले विद्यालयसम्म पुग्नको लागि लामो पैदल दुरी पार गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान छ । यसै परिपेक्षमा अध्ययन क्षेत्रको भौगोलिक अवस्थाले आधारभूत तहमा विद्यार्थी भर्ना तथा नियमिततामा पारेको प्रभावहरुको अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ आधारभूत तहमा विद्यार्थी पढ्न आउने सेवा क्षेत्रका बस्ती र विद्यालय बिचको भौगोलिक दुरी

समाजमा शिक्षाको ज्योति फैलाउने निकाय विद्यालय हो । विद्यालय एउटा शैक्षिक तथा सामाजिक संस्था पनि हो । विद्यालय सेवाप्रदायक निकाय पनि हो । विद्यालयमा सेवा लिनको लागि विभिन्न समुदाय या बस्तीहरुबाट बालबालिकाहरु आएका हुन्छन् । जसलाई विद्यालयको सेवाक्षेत्रको रूपमा लिने गरिन्छ । यसरी आउने बालबालिकाहरु मध्ये कतिपयको आफ्नो नजिकमा या पायक पर्ने स्थानमा विद्यालय रहेको पनि हुनसक्दछ भने कतिपय बालबालिकाहरुले लामो दुरी पार गर्नुपर्ने पनि हुनसक्दछ । अध्ययनमा समावेश गरिएका विद्यालयमा आधारभूत तहमा अध्ययन गर्न आउने वरपरका सेवा क्षेत्रका बस्तीहरु देखि विद्यालय सम्मको दुरी तथा विद्यालयसम्म आइपुग्न लाग्ने समय र त्यहाँबाट अध्ययन गर्न आउने विद्यार्थीहरुको विवरण तालिका ३.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३.१ : विद्यालय र सेवा क्षेत्रका बस्तीहरु बिचको भौगोलिक दुरी

विद्यालयका सेवा क्षेत्रका बस्तीहरुको दुरी (कि.मी)	विद्यालय आईपुग्न लाग्ने समय (मिनेट)	विद्यार्थी संख्या (प्रतिशतमा)				
		विद्यालय संकेत				
		पहिलो	दोस्रो	तेस्रो	चौथो	पाचौँ
५०० मि. सम्म	१५ मिनेट सम्म	२१.११	९.०५	१३.१९	५.२५	६.६७
५०० मि -१ कि.मी. सम्म	१५-३० मिनेट सम्म	१३.३४	८.६२	३०.१९	१५.५५	१३.३४
१-२ कि.मी. सम्म	३०-४५ मिनेट सम्म	३०.६३	३९.३१	३७.६३	३४.६८	३०.६३
२-३ कि.मी. सम्म	४५ मिनेट -१ घण्टा सम्म	२८.२६	३५.४५	१४.३३	२७.१८	२८.२६
३ कि.मी. भन्दा बढी	१ घण्टा र सो भन्दा बढी	६.६७	७.५७	४.२६	१७.३४	२१.६७
जम्मा		१००	१००	१००	१००	१००

स्रोत : विद्यालय अभिलेख तथा स्थलगत अध्ययन, २०७५ ।

तालिका ३.१ अनुसार सेवा क्षेत्रका बस्तीहरुबाट आधारभूत तहमा अध्ययन गर्न आउने बालबालिकाहरुले विद्यालयसम्म आईपुग्नको लागि ५०० मिटर देखि ३ किलोमिटर भन्दा बढी भौगोलिक दुरी पार गर्नुपर्ने देखिन्छ । विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनाले तयार पारेको मापदण्डलाई आधार मान्ने हो भने ४० प्रतिशत भन्दा बढी बालबालिकाहरुले विद्यालय आउनको लागि ४५ मिनेट भन्दा बढीको पैदल दुरी पार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

बालबालिकाहरुले विद्यालय आउँदा पार गर्नुपर्ने दुरीका सन्दर्भमा एक प्रधानाध्यापकको भनाई यसप्रकार छ, नजिकमा अरु विद्यालय नभएका कारण टाढा टाढा देखि पनि बालबालिकाहरु आउने गर्दछन् । तसर्थ केही विद्यार्थीहरु धेरै परबाट पनि विद्यालय आएका छन् । उनीहरुले विद्यालय आउँदा १ घण्टा बढी हिड्नु पर्दछ । यो भनेको विद्यालय एक किसिमको आधारभूत तहका बालबालिकाहरुको पहुँच नहुनु हो । त्यसै सन्दर्भमा अध्ययनमा सहभागि विद्यार्थीले पढ्नको लागि अर्को विकल्प नभएका कारण टाढै भए पनि आउनु परेको कुरा बताए ।

यसरी अध्ययन सहभागि प्रधानाध्यापक तथा विद्यार्थीहरुको भनाई तथा स्थलगत अवलोकनका आधारमा आधारभूत तहमा अध्ययन गर्न आउने बालबालिकाको पहुँचको हिसाबले विद्यालय पहुँचभन्दा टाढा नै रहेको पाइन्छ । अथात् विद्यालय र समुदाय बिचको दुरीका हिसाबले विद्यालय बालबालिकाहरुको पहुँचमा भन्दा टाढै रहेको पाइन्छ ।

३.२ बालबालिकाहरुले विद्यालय आउँदा सामना गर्नुपर्ने भौगोलिक अवस्था

सबै बालबालिकाको घर र विद्यालय बिचको दुरी समान हुँदैन । यस अध्ययनको अध्ययन क्षेत्र भौगोलिक रूपमा विविधता युक्त छ । विषम प्रकारको भूबनोट, विच विचबाट बगेका खोला, जंगल तथा पहाडको उपस्थितीका कारण बस्तीहरु एकै ठाउँमा नभई छरिएर रहेका छन् । तसर्थ बस्ती देखि विद्यालय सम्म पुग्न विभिन्न भौगोलिक कठिनाइ पार गर्नुपर्दछ । विद्यालय दुरीका हिसाकले सबैलाई पायकमा

नपरे जस्तै भौगोलिक विविधताको कारण कसैलाई सहज बाटो पर्दछ भने कसैलाई खोला तर्नु पर्ने, कसैलाई जंगल पार गर्नुपर्ने विविध भौगोलिक कठिनाइ हुनसक्छ । अध्ययन क्षेत्रका बालबालिकाहरूले विद्यालय आउदाँ पारगर्नु पर्ने विभिन्न प्रकारका भौगोलिक परिवेशहरू तालिका ३.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ :-

तालिका ३.२ : बालबालिकाहरूले विद्यालय आउदाँ सामना गर्नुपर्ने भौगोलिक अवस्था

क्र.सं.	भौगोलिक परिवेश	विद्यार्थी संख्या (प्रतिशत)				
		विद्यालय संकेत				
		पहिलो	दोस्रो	तेस्रो	चौथो	पाचौँ
१	सहज बाटो भएको	४७.१०	३४.२३	४१.४३	३१.५३	२५.८५
२	खोला तर्नु पर्ने	२५.५९	२९.०१	२३.१७	१२.४३	२१.५०
३	उकालो चढनु पर्ने	२४.९६	१९.८७	२१.९५	३७.०१	३४.१२
४	जंगल पार गर्नुपर्ने	३.३५	१५.०९	८.६५	१९.९६	१७.५३
	जम्मा	१००	१००	१००	१००	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७५ ।

तालिका ३.२ अनुसार विद्यार्थीहरूले विद्यालय पुग्नको लागि विभिन्न प्रकारको भौगोलिक अवरोधहरू पार गर्नुपर्ने देखिन्छ । तालिका अनुसार आधारभूत तहमा पढ्न आउने बालबालिकाहरू मध्ये पहिलो विद्यालयमा ४७.१० प्रतिशत, दोस्रो विद्यालयमा ३४.२३ प्रतिशत, तेस्रो विद्यालयमा ४१.४३ प्रतिशत, चौथो विद्यालयमा ३१.५३ प्रतिशत र पाचौँ विद्यालयमा २५.८५ प्रतिशत बालबालिकाहरू सहज बाटो भएर विद्यालय आउने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी पहिलो विद्यालयमा आउने विद्यार्थीहरू मध्ये २५.५९ प्रतिशतले खोला तरेर आउनु पर्ने, २४.९६ प्रतिशतले उकालो चढनु पर्ने र ३.३५ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले विद्यालय आउदाँ जंगल पार गर्नुपर्दछ । त्यस्तै दोस्रो विद्यालयमा आउने विद्यार्थीहरू मध्ये २९.०१ प्रतिशतले खोला तरेर आउनु पर्ने, १९.८७ प्रतिशतले उकालो चढनु पर्ने र १५.०९ प्रतिशतले जंगल पार गर्नुपर्ने, तेस्रो विद्यालयमा आउने विद्यार्थीहरू मध्ये २३.१७ प्रतिशतले खोला तरेर आउनु पर्ने, २१.९५ प्रतिशतले उकालो चढनु पर्ने र ८.६५ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले विद्यालय आउदाँ जंगल पार गर्नुपर्ने, चौथो विद्यालयमा आउने विद्यार्थीहरू मध्ये १२.४३ प्रतिशतले खोला तरेर आउनु पर्ने, ३७.०१ प्रतिशतले उकालो चढनु पर्ने र १९.९६ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले विद्यालय आउदाँ जंगल पार गर्नुपर्ने र पाचौँ विद्यालयमा आउने विद्यार्थीहरू मध्ये २१.५० प्रतिशतले खोला तरेर आउनु पर्ने, ३४.१२ प्रतिशतले उकालो चढनु पर्ने र १७.५३ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले विद्यालय आउदाँ जंगल पार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसरी भौगोलिक अवरोधका हिसावले हेर्दा अन्य विद्यालयका भन्दा पहिलो र तेस्रो विद्यालयका धेरै विद्यार्थीहरू सहजै विद्यालयमा आउने गरेको पाइएतापनि अधिकांश विद्यार्थीहरूले विद्यालय आउदाँ कुनै न कुनै प्रकारको भौगोलिक अवरोध पार गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी शिक्षक, अभिभावक तथा विद्यार्थीहरूको भनाई तथा स्थलगत अवलोकनका आधारमा धेरै बालबालिकाहरूले विद्यालय सम्म पुग्नको लागि विभिन्न प्रकारका भौगोलिक अवस्थाहरू पार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३.३ आधारभूत तहका बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना हुने उमेरमा भौगोलिक प्रभाव

बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना, शिक्षादिक्षा आदिमा परिवारको सामाजिक आर्थिक अवस्था, चेतनाको स्तर लगायत विविध कुराले प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यसलाई विद्यालय कतिपय पढ्नुमा छ, विद्यालय पुग्न के कस्ता भौगोलिक परिवेशहरू पार गर्नुपर्दछ भन्ने कुराले थप मद्दत पुऱ्याउँछ । नेपाल जस्तो विविधता युक्त भू-बनोट भएको देशमा विद्यार्थी भर्नामा भौगोलिक परिवेश उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । आधारभूत तह अर्न्तगत कक्षा १ मा भर्ना हुनको लागि ६ वर्ष उमेर पुगेको हुनुपर्ने व्यवस्था छ । नमुना छनोट गरिएका विद्यालयहरूमा आधारभूत तह अर्न्तगत कक्षा १ भर्ना भएका बालबालिकाहरूको उमेर सम्बन्धि विवरण तालिका ३.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३.३ : बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना हुने उमेरमा भौगोलिक प्रभाव

क्र.सं.	विद्यालय भर्ना हुदाँको उमेर (वर्षमा)	विद्यार्थी संख्या (प्रतिशत)				
		विद्यालय संकेत				
		पहिलो	दोस्रो	तेस्रो	चौथो	पाचौँ
१	६ वर्ष भन्दा कम	५.१०	१.६५	३.४५	२.७६	२.८१
२	६ वर्ष	५३.४५	३९.२९	४९.१८	४१.८५	३७.६४

३	७ वर्ष	३८.१६	५१.०१	४५.३०	४७.२५	५४.३३
४	८ वर्ष र सो भन्दा बढी	३.२९	९.२५	२.०७	८.१४	६.३२
	जम्मा	१००	१००	१००	१००	१००

स्रोत : विद्यालय अभिलेख, २०७५ ।

तालिका ३.३ अनुसार आधारभूत तह अर्न्तगत कक्षा १ मा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको उमेरमा विविधता पाइन्छ । शिक्षा नीतिलाई आधार मान्ने हो भने अधिकांश बालबालिकाहरू निर्धारित उमेर भन्दा ढिलो विद्यालय भर्ना भएका भएको पाइन्छ भने थोरै बालबालिकाहरू चाडै पनि भर्ना भएका छन् । तर उमेर भन्दा चाडो भर्ना हुनेको सङ्ख्या न्यून छ । तालिका अनुसार पहिलो विद्यालयमा ५३.४५ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्षकै उमेरमा कक्षा १ मा भर्ना भएको पाइन्छ । त्यसैगरी ३८.१६ प्रतिशत बालबालिकाहरू ७ वर्षको उमेरमा, ३.२९ प्रतिशत ८ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेर भएपछि भर्ना भएको पाइन्छ भने ५.१० प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्ष भन्दा अगावै विद्यालय भर्ना भएको पाइन्छ । त्यसैगरी दोस्रो विद्यालयमा ३९.२९ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्षकै उमेरमा कक्षा १ मा भर्ना भएको पाइन्छ । त्यसैगरी ५१.०१ प्रतिशत बालबालिकाहरू ७ वर्षको उमेरमा, ९.२५ प्रतिशत ८ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेर भएपछि भर्ना भएको पाइन्छ भने १.६५ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्ष भन्दा अगावै विद्यालय भर्ना भएको पाइन्छ । त्यस्तै तेस्रो विद्यालयमा ४९.२९ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्षकै उमेरमा कक्षा १ मा भर्ना भएको पाइन्छ । त्यसैगरी ४५.०१ प्रतिशत बालबालिकाहरू ७ वर्षको उमेरमा, २.०७ प्रतिशत ८ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेर भएपछि भर्ना भएको पाइन्छ भने ३.४५ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्ष भन्दा अगावै विद्यालय भर्ना भएको पाइन्छ भने चौथो विद्यालयमा ४१.८५ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्षकै उमेरमा कक्षा १ मा भर्ना भएको पाइन्छ । त्यसैगरी ४७.२५ प्रतिशत बालबालिकाहरू ७ वर्षको उमेरमा, ८.१४ प्रतिशत ८ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेर भएपछि भर्ना भएको पाइन्छ भने २.७६ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्ष भन्दा अगावै विद्यालय भर्ना भएका र पाचौं विद्यालयमा ३७.६४ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्षकै उमेरमा कक्षा १ मा भर्ना भएको पाइन्छ । त्यसैगरी ५४.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरू ७ वर्षको उमेरमा, ६.३२ प्रतिशत ८ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेर भएपछि भर्ना भएको पाइन्छ भने २.८१ प्रतिशत बालबालिकाहरू ६ वर्ष भन्दा अगावै विद्यालय भर्ना भएको पाइन्छ ।

यसरी बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना हुदाँको उमेरलाई विश्लेषण गर्दा अन्य विद्यालयको तुलनामा पहिलो र तेस्रो विद्यालयमा ६ वर्षकै उमेरमा भर्ना हुने बालबालिकाहरूको सङ्ख्या धेरै रहेको पाइन्छ ।

बालबालिकाहरूलाई उमेर धेरै भएपछि मात्र किन विद्यालय भर्ना गराउछन् भन्ने प्रसङ्गमा एक अभिभावकको भनाई यसप्रकार छ, विद्यालय नजिकमा छैन । दैनिक विद्यालय पुग्याउन र लिन जान भ्याइदैन तसर्थ बच्चाहरू आफैँ विद्यालय जान आउन सक्ने भएपछि मात्र विद्यालय पठाउने हो । त्यस्तै आफ्नो बच्चालाई ६ वर्ष अगावै भर्ना गराएका अर्का अभिभावकको भनाई केही फरक छ । विद्यालय घरबाट नजिकै भएको र बच्चालाई पढ्न भन्दा पनि साथिभाईसँग घुलमिल हुन तथा विद्यालय जाने बसाल्नको लागि उमेर नपुगे पनि गरिदिए उनले बताए । यसरी यी अभिभावकहरूको भनाईमा पनि विद्यालय पहुँचमा हुदाँ र नहुदाँ बच्चाको भर्ना हुने उमेरमा फरक पर्ने गर्दछ ।

यसरी विद्यालयबाट प्राप्त अभिलेख तथा शिक्षक एवं विद्यार्थीहरूको भनाई अनुसार पनि भौगोलिक दुरीका कारण बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना हुने उमेरमा फरक पर्ने गरेको पाइन्छ ।

३.४ विद्यार्थी भर्ना हुने समयमा भौगोलिक अवस्थाको प्रभाव

कुनै पनि ठाउँको भौगोलिक अवस्थाले त्यहाँ बसोबास गर्ने बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्थालाई समेत प्रभावित गरेको हुन्छ । हरेक विद्यालयमा विभिन्न भौगोलिक परिवेशबाट बालबालिकाहरू आएका हुन्छन् । विशेषगरी भौगोलिक दुरीको हिसाबले घरबाट विद्यालय नजिक रहेमा बालबालिकाहरू तोकिएको समय भित्र र छिटो भर्ना हुने र टाढा भएमा उमेर भन्दा ढिलो विद्यालय भर्ना हुने प्रवृत्ति देखापर्दछ । भौगोलिक परिवेशको कारण विद्यार्थी भर्ना समयमा पारेको प्रभाव सम्बन्धि विवरण तालिका ३.४ मा प्रस्तुत गरिएकोछ :

तालिका ३.४ : विद्यार्थी भर्ना हुने समयमा भौगोलिक अवस्थाको प्रभाव

क्र.सं.	विद्यार्थी भर्ना विवरण	विद्यार्थी संख्या (प्रतिशत)				
		विद्यालय संकेत				
		पहिलो	दोस्रो	तेस्रो	चौथो	पाचौं
१	विद्यालयले तोकेको समय भित्र भर्ना भएका विद्यार्थी	६४.६८	४८.१९	६१.८५	५१.२०	३७.७८
२	ढिलो गरी विद्यालय भर्ना भएका विद्यार्थी	३५.४२	५१.८१	३८.१५	४८.८०	६२.२२
	जम्मा	१००	१००	१००	१००	१००

स्रोत : विद्यालय अभिलेख, २०७५ ।

तालिका ३.४ अनुसार धेरै बालबालिकाहरू विद्यालयले निर्धारण गरेको निश्चित समय भन्दा ढिला भर्ना हुने गरेको देखिन्छ। विद्यार्थी भर्नाको विवरणलाई हेर्दा पहिलो विद्यालयमा ६४.६८ प्रतिशत, दोस्रो विद्यालयमा ४८.१९ प्रतिशत, तेस्रो विद्यालयमा ६१.८५ प्रतिशत, चौथो विद्यालयमा ५१.२० प्रतिशत तथा पाचौँ विद्यालयमा ४८.१९ प्रतिशत बालबालिकाहरू तोकिएको समय भित्रै विद्यालय भर्ना भएको पाइन्छ। त्यसैगरी पहिला विद्यालयमा ३५.४२ प्रतिशत, दोस्रो विद्यालयमा ५१.८१ प्रतिशत, तेस्रो विद्यालयमा ३८.१५ प्रतिशत, चौथो विद्यालयमा ४८.८० प्रतिशत तथा पाचौँ विद्यालयमा ६२.२२ प्रतिशत बालबालिकाहरू विद्यालय ले तोकिएको समय भन्दा धेरै ढिला मात्र भर्ना भएको पाइन्छ। त्यसरी अन्य विद्यालयमा भन्दा पहिलो र तेस्रो विद्यालयमा धेरै विद्यार्थीहरू तोकिएको समय भित्रै भर्ना भएको पाइन्छ।

सहभागि एक प्रधानाध्यापक अनुसार, अभिभावकहरूमा चेतनाको कमी छ, बच्चा कहिले विद्यालयमा भर्ना गर्ने हो उनीहरूलाई मतलब हुदैन, भर्ना गरेकाले पनि आफ्ना बच्चालाई फुर्सदमा मात्र विद्यालय पठाउछन्, कहिल्यै विद्यालयमा आएर आफ्ना बच्चाको पढाईलेखाईको जानकारी लिदैनन्। त्यसमा पनि धेरै बस्तीहरू परपर रहेका छन्। उनीहरूलाई जहिले फुर्सद भयो तैले बच्चा भर्ना गराउनु ल्याउछन्। त्यसकारण धेरै विद्यार्थी ढिलो भर्ना हुने गरेका छन्।

३.५ विद्यार्थीहरूको नियमिततामा भौगोलिक प्रभाव

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनका विभिन्न आधारहरू मध्ये नियमितता पनि एउटा आधार हो। विद्यार्थीहरूको नियमित हाजिरीलाई पनि निश्चित अंक भार छुट्टाइएको छ। यसो गर्नुको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरू विद्यालयमा नियमित उपस्थित भएर सिकाई कार्यमा संलग्न हुनु तथा अभिभावकहरूले पनि आफ्ना बालबच्चाहरूलाई विद्यालय नियमित रूपमा पठाउनु भन्ने हो। अभिभावकहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई विद्यालय भर्ना गराएर मात्र हुदैन। उनीहरूलाई नियमित रूपमा विद्यालय पनि पठाउनु पर्दछ। कतिपय अभिभावकहरूले आफ्ना बालबच्चाहरूलाई नियमित रूपमा विद्यालय नपठाएका पनि हुनसक्छन्। त्यसको पछाडी विभिन्न कारणहरू हुन सक्छन्। अध्ययन क्षेत्रका आधारभूत तह अर्न्तगत कक्षा १ मा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको विद्यालयमा नियमितताको अवस्थालाई तालिका ३.५ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.५ : विद्यार्थीको नियमितताको अवस्था

क्र.सं.	विवरण	विद्यालय संकेत				
		पहिलो	दोस्रो	तेस्रो	चौथो	पाचौँ
१	विद्यालय खुलेको जम्मा दिन	१८०	१७७	१८४	१८१	१८२
२	विद्यार्थीको औसत उपस्थिती दिन	११३	१०८	११५	१०९	११०

स्रोत : विद्यालय अभिलेख, २०७५।

तालिका ३.५ अनुसार विद्यार्थीहरूको औसत उपस्थिती तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको पाइन्छ। लगभग १८० दिन विद्यालय खुलेकोमा विद्यार्थीको औसत उपस्थिती ११० दिन मात्र रहेको पाइन्छ। तालिका ३.५ अनुसार पहिलो विद्यालय १८० दिन खुलेको मा विद्यार्थीहरूको औसत उपस्थिती ११३ दिन मात्र रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी दोस्रो विद्यालय १७७ दिन खुलेको मा विद्यार्थीहरूको औसत उपस्थिती १०८ दिन, तेस्रो विद्यालय १८४ दिन खुलेको मा विद्यार्थीहरूको औसत उपस्थिती ११५ दिन, चौथो विद्यालय १८१ दिन खुलेको मा विद्यार्थीहरूको औसत उपस्थिती १०९ दिन र पाचौँ विद्यालय १८० दिन खुलेको मा विद्यार्थीहरूको औसत उपस्थिती ११० दिन रहेको पाइन्छ।

विद्यार्थीहरूको औसत उपस्थिती किन न्यून रहेछ भन्ने सन्दर्भमा एक शिक्षकको प्रतिक्रिया यसप्रकार छ, नजिकमा अर्को विद्यालय छैन। तसर्थ आधारभूत तहमा पनि धेरै टाढा देखि विद्यार्थीहरू आउने गरेका छन्। सोही कारण सानो कक्षाका विद्यार्थीहरूको उपस्थिती तुलनात्मक रूपमा न्यून हुने गरेको छ। त्यसैगरी अर्का शिक्षकको भनाई थियो, बस्तीबाट विद्यालय नजिकै भएपनि विद्यालय आउँदा खोला तरेर आउनु पर्दछ। तसर्थ बर्खा लाग्ना साथ तल्ला तहका विद्यार्थीहरूको उपस्थिती न्यून हुदै जान्छ। यसरी शिक्षकहरूको भनाईलाई आधार मान्दा एकातिर दुरीका हिसावले विद्यालय टाढा भएका कारण विद्यार्थीहरूको नियमितता कम हुने गरेको पाइन्छ भने अर्कोतिर विद्यालय पहुँचमा भएपनि विद्यालय आउदाँ सामना गर्नुपर्ने भौगोलिक अवरोधका कारण विद्यार्थीहरूको नियमिततामा कम हुने गर्दछ। त्यसैगरी विद्यार्थीको नियमितता कै सन्दर्भमा सहभागि एक अभिभावकले बच्चालाई सधैँ विद्यालय पठाउनु पर्दछ भन्ने कुराको जानकारी भएतापनि विद्यालय टाढा भएका कारण अन्य साथीहरूले छोडेर गएमा नपठाउने गरेको बताए भने अर्का अभिभावकले विद्यालय नजिकै भएपनि जाने बाटो ठाडै उकालो भएका कारण बच्चा कहिले काहीँ विद्यालय जानै नमान्ने गरेको बताए। यसले पनि बालबालिकाहरूको

नियमिततामा भौगोलिक परिवेश प्रभाव पार्ने कुरालाई थप पुष्टि गर्दछ ।

यसरी शिक्षक तथा अभिभावकहरूको प्रतिक्रियाको आधारमा दुरीका हिसाबले विद्यालय नजिक या टाढा भएतापनि विद्यालय आउँदा पार गर्नुपर्ने विभिन्न प्रकारका भौगोलिक अवरोधहरूले विद्यार्थीहरूको नियमिततामा प्रभाव पार्ने गरेको पाइन्छ ।

४. निष्कर्ष

आधारभूत शिक्षा समुदायका सबै वर्गले सुलभ रूपमा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था बन्नु पर्दछ । तर नेपाल जस्तो भौगोलिक रूपमा विविधता भएको ठाँउमा सबै वर्ग, क्षेत्र एवं समुदायका बालबालिकाहरूले सहज रूपमा शिक्षा प्राप्त गर्न सक्ने वातावरण बन्न अभै सकेको पाइदैन । कतिपय विद्यालयहरू समुदायलाई पायक पर्ने स्थानमा भन्दा पनि व्यक्तिगत पहुँचका आधारमा स्थापना भएको पाइन्छ । विद्यालयहरूको स्थापना गर्दा जनसङ्ख्याको दुरीलाई विश्लेषण गरेको पाइदैन । त्यसै गरी विद्यालयको नक्साङ्कन गर्ने कार्य पनि खासै भएको पाइदैन । समुदायका सबै वर्गलाई लक्षित गरी विद्यालयको स्थापना गर्दा जनसङ्ख्याको दुरीलाई विश्लेषण गर्नु अति आवश्यक हुन्छ । नेपालमा बस्ती र विद्यालय बिचको वितरणमा तालमेल मिल्न सकिरहेको पाइदैन । यसरी तालमेल नमिल्दा समुदायका केही बालबालिकाहरू विद्यालय शिक्षाबाट बाहिरै रहनु परेको अवस्था देखिन्छ । आधारभूत तहमा अध्ययन गर्न आउने अधिकांश बालबालिकाहरूले विद्यालय आउँदा ४५ मिनेट भन्दा बढीको पैदल दुरी पार गर्नुपर्ने देखिन्छ । जुन भौगोलिक दुरीका हिसाबले विद्यालय बालबालिकाहरूको पहुँचमा भएको देखिदैन । त्यसैगरी बालबालिकाहरूले विद्यालय आउँदा खोला तर्नुपर्ने, उकालो चढनुपर्ने, जंगल पार गर्नुपर्ने जस्ता विभिन्न प्रकारका भौगोलिक कठिनाईको सामना गर्नुपर्ने हुदाँ त्यसको प्रभाव विद्यालय भर्ना हुने समय, उमेर तथा नियमिततामा पनि पर्ने गरेको छ । समुदायका सबै बालबालिकाहरूको पहुँचमा विद्यालय होस् भन्नाका लागि जनसङ्ख्याको दुरीको आधारमा विद्यालयको पूनः नक्साङ्कन गर्नु आवश्यक छ । जसले गर्दा धेरै भन्दा धेरै बालबालिकाहरूलाई विद्यालय पुग्न सजिलो होस् ।

सन्दर्भसामग्री

चौधरी, वसन्तप्रकाश (२०७१), थारु बालबालिकाको विद्यालय पहुँचको नक्साङ्कन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर

शोध, भूगोल शिक्षा विभाग, त्रि.वि, कीर्तिपुर ।

नेपाल सरकार (२०७२) नेपालको संविधान २०७२, काठमाडौँ : कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७३), शैक्षिक सूचना, काठमाडौँ : नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन शाखा ।

नेपाल सरकार (२०७४) शिक्षा ऐन, आठौँ संशोधन २०७३, काठमाडौँ : कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (२०७२), विद्यार्थी सिकाई उपलब्धिको राष्ट्रिय परीक्षण २०१५ (कक्षा ३ र ५) संक्षिप्त प्रतिवेदन, सानोठिमी, भक्तपुर ।

नेपाल सरकार (२०५६), विद्यालय नक्साङ्कन तथा सुक्ष्म योजना, काठमाडौँ : शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय ।

श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर (२०३४), शिक्षा विकासका रूपरेखा (पेज १९-२९) : विकासको निमित्त शिक्षा, शिक्षा अनुसन्धान, प्रवर्तन तथा विकास केन्द्र, काठमाडौँ ।

MOE (2002), *Final Report of EMSI and School Mapping of Higher Secondary Institutions*, Bhaktapur : Department of Education, Sanothimi.

MOE (2008), *School Mapping Report*, Bhaktapur : Department of Education, Sanothimi.

MOE (2009), *Final Report of Education Sector Capacity Development Project*, Department of Education, Sanothimi.

DOE (2015) *Flash Report*, Bhaktapur : Department of Education, Sanothimi.

भाषा शिक्षकका दृष्टिकोणमा शब्दार्थ शिक्षण

केशवराज पोखरेल

सहप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभागा

लेखसार

भाषिक सिपहरूको सक्षमता प्राप्तमा शब्दको बोध र प्रयोगले सहयोग पुऱ्याउँछ । भाषिक सोपानक्रमका आधारमा हेर्दा अक्षरभन्दा माथिल्ला स्वतन्त्र अर्थयुक्त एकाइलाई शब्द भनिन्छ र यिनकै अर्थप्राप्तिसँग सम्बद्ध शिक्षणलाई शब्दार्थ शिक्षणका रूपमा लिइन्छ । भाषा शिक्षणको मुख्य सहजकर्ता शिक्षक भएकाले शब्दार्थ शिक्षणका विधि वा तरिकाका सम्बन्धमा भाषा शिक्षकको दृष्टिकोण पहिचान गर्नुलाई यस अध्ययनको उद्देश्य मानिएको छ । यसमा सर्वेक्षण विधिको उपयोग गरिएको छ । माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) मा शिक्षण गर्ने ४० जना शिक्षकबाट प्रतिक्रिया लिई त्यसलाई प्रतिशत र मध्यमानका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । प्रतिक्रिया लिनका लागि १२ वटा कथन प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका आधारमा भाषिक सिपको सक्षमता तथा बोध र अभिव्यक्तिका लागि शब्दार्थ शिक्षणको महत्वपूर्ण भूमिका रहने निष्कर्ष निकालिएको छ । यसमा लगभग ४.२२ मध्यमान रहेकाले यस कुराको पुष्टि हुन्छ । शब्दार्थ शिक्षणका लागि सर्वप्रथम शब्दको प्रकृति ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै गरी पर्यायवाची, परिभाषीकरण र समवोशीकरणलाई उपयोग गर्नुपर्ने मत देखिए पनि व्युत्पत्तिबाट शब्दार्थ शिक्षण गर्ने कुरालाई लगभग ७७ प्रतिशतले असहमत जनाएका छन् । शब्दार्थ शिक्षणको प्रयोग सन्दर्भ र ४.४७ मध्यमान आएकाले यसमा पूर्णतः सहमत देखिएको छ । यसर्थ यी तथ्यका आधारमा शब्द प्रकृतिलाई ख्याल गरी विधिको उपयोग पश्चात् प्रत्येक शब्दलाई प्रयोगमा ल्याउनुपर्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षले भाषिक सिप शिक्षणमा संलग्न भाषा शिक्षकलगायत शिक्षण सिकाइका लागि प्राज्ञिक काम गर्ने पाठ्यक्रमविद्, पाठ्यपुस्तक लेखक तथा अनुसन्धानकर्तालाई सहयोग पुऱ्याउने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

मुख्य शब्दावली : शब्दार्थ, प्रयोग, विधि, भाषिक सिप, अभिव्यक्ति

परिचय

भाषाको अर्थसम्प्रेषणमा विविध एकाइहरूको संलग्नता रहन्छ । कथ्य वा लेख्य भाषाका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण एकाइ शब्दलाई मानिन्छ । पाठक, श्रोता वा भावकले शब्दको अर्थबोध नगरी अन्य सन्दर्भ वा विषयवस्तुको बोध गर्न सक्दैनन् । भाषाको अर्थपूर्ण स्वतन्त्र एकाइलाई शब्द भनिन्छ । यिनै शब्दको अर्थबोधसँग सम्बद्ध सिकाइ सहजीकरणलाई शब्दार्थ शिक्षण भनिन्छ । शब्दहरूकै उचित संयोजनबाट पद/पदावली हुँदै सङ्कथनसम्मको भाषिक संरचना निर्माण हुन्छ । शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा भाषिक सिपको सक्षमता प्राप्तिलाई मुख्य आधार मानिन्छ । सिकारुले भाषिक सिपको उच्चता प्राप्तिका लागि प्रशस्त शब्दार्थ बोध र उपयोग गर्न सक्नुपर्छ । शब्दको ज्ञानबाट नै भाषाका माथिल्ला एकाइको निर्माण हुन्छ । बालबालिकाले भाषाको प्राप्ति पनि तदनुसार गर्दै आएका हुन्छन् । प्रारम्भमा ध्वन्यात्मक प्रकृतिका तथा 'त' र 'प' वर्गीय वर्णको उपयोग गर्दै विस्तारै उचित शब्दको प्रयोगतर्फ अग्रसर हुन्छन् । यसर्थ भाषिक सिपको प्रभावकारी विकासको लागि शब्दार्थ शिक्षण अपरिहार्य मानिँदै आएको छ ।

भाषाको बोध र अभिव्यक्ति सिपको विकास गराउँदै शब्दभण्डार क्षमताको विस्तारका लागि शब्दार्थ शिक्षण आवश्यक छ । भाषा पाठ्यपुस्तकमा उपयोग गरिएका शब्दका साथसाथै दैनिक जनजीवनमा प्रचलित शब्दको अर्थबोध हुनु अपरिहार्य छ । शिक्षार्थीले नयाँ र कठिन शब्दका लागि अर्थबोधको आवश्यकता ठान्छन् । कोशीय, व्याकरणिक र सन्दर्भपरक अर्थका आधारमा नवीन शब्दको शिक्षण गर्न सकिन्छ । मानक भाषिक व्यवहार तथा व्यक्तित्व विकास गर्न शब्दले सिकारुलाई सहयोग पुऱ्याउँछ । शिक्षण सिकाइका सम्पूर्ण कार्यकलापलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न शब्दार्थ शिक्षण उपयोगी ठहरिन्छ ।

भाषिक सिप शिक्षणका लागि शिक्षणीय सन्दर्भ वा विषयवस्तुअनुकूल विभिन्न विधि र पद्धतिहरू उपयोग गरिन्छन् । विद्यालय तहदेखि उच्च तहसम्म कुनै न कुनै रूपमा शब्दको अर्थबोधका लागि भाषा शिक्षण गरिन्छ । प्राचीन संस्कृत ग्रन्थमा शब्द र अर्थका लागि विभिन्न व्याख्या/टीकाहरू लेखिएका पाइन्छन् । प्रारम्भिक तहमा वर्ण/अक्षर शिक्षणबाट नै शब्दको प्रयोग गरिन्छ । सिकारुलाई शब्दको प्रस्तुतिबाट त्यसको वर्ण र अर्थ बोधको अभ्यास गराइन्छ । भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा प्रारम्भिक कक्षादेखि शब्दको उपयोग र त्यसको प्रभावकारी शिक्षणको तरिका अँगालिएको छ । विद्यालय तहमा शिक्षण सिकाइको मार्गदर्शन पाठ्यक्रमबाट प्राप्त हुन्छ भने त्यसकै आधारमा भाषा पाठ्यपुस्तक बनाइन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकका प्रत्येक पाठमा नयाँ शब्द वा कठिन शब्दलाई अर्थसहित राखिएको हुन्छ । विद्यार्थीका क्षमताका आधारमा शब्दको ज्ञानमा विविधता रहन सक्छ । शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा यस पक्षलाई विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । शब्दार्थ शिक्षणका लागि प्रचलित विधिप्रति माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०) मा अध्यापनरत शिक्षकको केकस्तो दृष्टिकोण रहेको छ भन्ने विषयवस्तुको खोजीका लागि यो आलेख तयार पारिएको छ ।

सैद्धान्तिक रूपरेखा र पूर्वसाहित्यको अध्ययन

सिकारुलाई भाषिक सिपमा सबल तथा बोध र अभिव्यक्ति क्षमतामा कुशल बनाउन शब्दार्थ शिक्षणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। शब्दको अर्थबोध र शब्दभण्डार शिक्षणमा केही भिन्नता पाइन्छ। शब्दभण्डार शिक्षणमा शब्दका प्रकारहरूको ज्ञानमा जोड दिइन्छ। नवीन शब्द वा अर्थ प्राप्तमा जटिल मानिएका शब्दको शिक्षण शब्दार्थ शिक्षण हो। शिक्षणको यो प्रक्रिया शब्दको प्रकृति र विद्यार्थीको क्षमतामा भर पर्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा शब्दार्थ शिक्षणको परिचय तथा विधि वा तरिकाको समीक्षा गरिएको छ। यस समीक्षाबाट सैद्धान्तिक रूपरेखा तयार गर्न सहज हुने विश्वास गरिएको छ।

Lado (1965) ले Language Testing मा शब्दभण्डार परीक्षणलाई चिनाउँदै कोशीय र व्याकरणिक एकाइको व्याख्या गरेका छन्। यसमा शब्दभण्डारको नमुना दिई अध्ययन गर्न सकिने आधार बताइएको छ। त्यस्तै गरी शब्दभण्डारको परीक्षणमा देखिने समस्यालाई पनि विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ। यस कृतिमा शब्दभण्डार शिक्षणका लागि दिइएका उपकरणबाट शब्दार्थ शिक्षणमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

Pinter (2006) ले Teaching Young Language Learners कृतिमा शब्दभण्डार र व्याकरण शिक्षणलाई अन्तर्सम्बन्धित मानेर चर्चा गरेका छन्। यसमा व्याकरणबाट अलग गरेर शब्दको शिक्षण प्रभावकारी नहुने त्यसका लागि भाषा सिकाइकै क्रममा शिक्षण गर्नुपर्ने कुरा बताइएको छ।

Cohen and Macaro (edit.2007) ले Teaching Second Learner strategies कृतिमा शब्दभण्डार शिक्षणका विविध कौशलको वर्णन गरेका छन्। यसमा उनले स्मरण विधि, पुनरावृत्ति कौशल, सहसम्बद्धताको कौशल, सन्दर्भीकरण विधि, शब्दकोश प्रयोग विधि आदिको चर्चा गरेका छन्। त्यस्तै यस लेखमा शब्दकोशको अत्यधिक उपयोगले दिमागको सक्रियता र स्मरण प्रवृत्तिमा कमी आउन सक्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

Hudson (2007) ले Teaching Second Language Reading कृतिमा शब्दलाई भाषाको आधार मानेका छन्। उनले पढाइ सिपको विकासका लागि विद्यार्थीहरूमा शब्दको बोध गर्न सक्ने क्षमता आवश्यक रहेको बताएका छन्। यसमा शब्दभण्डारको ज्ञानमा रहने व्यापकता र गहिराइका सन्दर्भमा पनि अनुसन्धानमूलक विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ। पहिलो र दोस्रो भाषाको सिकाइका लागि शब्दले पार्ने प्रभाव र पढाइ सिपको विकास सम्बद्ध पक्षको वर्णन गरिएको छ। यस कृतिमा दोस्रो भाषाको शब्दभण्डार शिक्षणका लागि शब्दकोशको प्रयोग र सन्दर्भको अर्थबोधलाई मुख्य आधार मानिएको छ। यसबाट पनि शब्दार्थ शिक्षणका विधिहरूको छनोट र त्यसको प्रयोगप्रतिको दृष्टिकोण पहिचान गर्न सहयोग पुगेको छ।

Hughes (2010) ले Testing For Language Teachers कृतिमा व्याकरणात्मक शिक्षण र परीक्षणभित्र शब्दभण्डार शिक्षणको चर्चा गरिएको छ। यसमा शब्दभण्डारको परिचयका साथसाथै शब्दभण्डार परीक्षणका लागि आवश्यक हुने विभिन्न प्रश्न र विधिको चर्चा गरिएको छ। पर्यायवाची शब्दको पहिचान, परिभाषा, सन्दर्भानुकूल शब्दचयन, खाली ठाउँ भर्ने आदि पक्षबाट शब्दको शिक्षण र परीक्षण गरिने मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ। यी पक्षले पनि शब्दार्थ शिक्षणको विधि छनोटमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ।

अधिकारी (२०६७) ले नेपाली भाषा शिक्षण कृतिमा शब्दार्थ शिक्षणको परिचय, शब्दार्थ शिक्षणका केही व्यावहारिक पक्ष र शब्दार्थ शिक्षणका तरिकाको चर्चा गरेका छन्। यस कृतिमा शब्दार्थ शिक्षणका तरिकामा पर्यायवाची शब्द दिने, शब्दको अर्थ दिने, परिभाषा दिने, विपरीतार्थी शब्द दिने, समावेश्य शब्द प्रस्तुत गर्ने, वस्तु, चित्र वा प्रतिमूर्तिको उपयोग गर्ने, हाउभाउ प्रदर्शन गर्ने, शब्दको संरचना देखाउने, शब्दको प्रयोगप्रसङ्गको व्याख्या गर्ने आदिको चर्चा गरिएको छ।

शब्द प्रयोगलाई शब्दार्थ शिक्षणका समग्र तरिकाको केन्द्रविन्दु मानिएको छ। शर्मा र पौडेल (२०७४) तथा पोखरेल र काफ्ले (२०७६) ले पनि शब्दार्थ शिक्षणका लागि अधिकारीले प्रस्तुत गरेका विधिलाई उपयोग गर्न सकिने कुरामा जोड दिएका छन्। उपर्युक्त सैद्धान्तिक आधारमा सामग्री सङ्कलनको ढाँचा तयार गर्नाका साथै तदनुरूप सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरी अन्त्यमा निष्कर्ष दिइएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

भाषा शिक्षणको मुख्य सहजकर्ता शिक्षक हुन्। शिक्षकले विद्यार्थीका रुचि, स्तर, क्षमता, तह अनुसार विभिन्न विधिहरू उपयोग गर्दछन्। शब्दार्थ शिक्षण पनि भाषिक सिप प्राप्तिका लागि उपयोग गरिन्छ। विद्यार्थीको शब्दको बोध गर्न सकेनन् भने अन्य विषयवस्तुलाई ज्ञान र सम्प्रेषण गर्न सक्दैनन्। भाषिक सिपको सक्षमता प्राप्तिका लागि शिक्षण सिकाइ सञ्चालन गर्दा शिक्षकले के कस्तो दृष्टिकोण राख्दछन् भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य शब्दार्थ शिक्षणका लागि अपनाइने विधिबारे भाषा शिक्षकको दृष्टिकोण पहिचान गर्नु हो।

अध्ययनको विधि

यो अध्ययन सर्वेक्षण विधिमा आधारित छ। यस अध्ययनमा उपत्यका भित्र र उपत्यका बाहिर माध्यमिक तह (९-१०) मा प्राध्यापनरत ४० जना नेपाली विषयका शिक्षकलाई नमुना मानिएको छ। सर्वेक्षण फारामलाई गुगल फाराम र प्रत्यक्ष भेटर प्रतिक्रिया सङ्कलन गरिएको छ। यस अध्ययनका लागि १२ वटा कथन राखिएका छन्। ती कथनमा पूर्ण सहमत (५) सहमत (४), अनिर्णित (३), असहमत (२) र पूर्ण असहमत (१) मा रेजा चिह्न लगाउने व्यवस्था गरिएको छ। इमेल, म्यासेन्जर, भाइवर आदिमा लिङ्क पठाई तोकिएको समयवधिभित्र प्राप्त प्रतिक्रिया सङ्कलन गरिएको छ। केही मतावली सहभागीसँग प्रत्यक्ष भेटबाट लिइएको छ। सहभागीको दृष्टिकोणलाई प्रतिशत र मध्यमानको आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। लिकर्ट स्केलमा ३ मध्यमानलाई तटस्थ मानी सोभन्दा माथिको मध्यमानलाई सकारात्मक र त्यसभन्दा तलको मध्यमानलाई नकारात्मक मानी सम्बद्ध दृष्टिकोणको विश्लेषण गरिएको छ।

परिणाम तथा छलफल

प्रस्तुत अध्ययनमा माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०) मा अध्यापनरत ४० जना शिक्षकबाट शब्दार्थ शिक्षणसम्बन्धी दृष्टिकोण सङ्कलन गरी उक्त दृष्टिकोणलाई लिकर्ट स्केलका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ।

क्र.सं.	कथन	शिक्षक प्रतिक्रिया सङ्ख्या - ४०					
		पूर्ण सहमत (५)	सहमत (प्रतिशतमा) (४)	अनिर्णित (३)	असहमत (२)	पूर्ण असहमत (१)	मध्यमान (स्केलमा)
१	भाषिक सिप विकासका लागि शब्दार्थ शिक्षण अनिवार्य छ।	४५	३७.५	१२.५	५	-	४.२२
२	शब्दलाई अलगगै पाठ्यवस्तुका रूपमा शिक्षण गर्नु आवश्यक छ।	१२.५	१७.५	१५	७.५	४७.५	२.४
३	शब्दार्थको प्रकृतिका आधारमा विधि निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।	५२.५	४७.५	-	-	-	४.५२
४	पाठले निर्धारण गरेका शब्दको मात्र शिक्षण पर्याप्त छ।	२.५	१५	१०	५५	१७.५	२.३
५	शब्दार्थ शिक्षणका लागि पर्यायवाची र परिभाषीकरण विधि नै बढी प्रचलित छ।	२५	३०	५	१५	२५	३.१५
६	अनेकार्थी र विपरीतार्थी शब्द शिक्षणबाट प्रभावकारी अर्थबोध हुन्छ।	१२.५	१७.५	२.५	३२.५	३४	२.४
७	शब्दको जातिगत विशेषता जगाउन मात्र समावेशी शब्दको शिक्षण उपयुक्त हुन्छ।	४०	३०	५	३७.५	३७.५	३.७२
८	शब्दार्थ शिक्षणमा चित्र वा प्रतिमूर्तिको उपयोग सहज गर्न सकिन्छ।	२७.५	२५	-	३०	१७.५	३.१५
९	अनुकरणात्मक शब्दार्थ शिक्षणका लागि अभिनय वा हाउभाउ प्रदर्शनको प्रयोग सहज किसिमले गर्न सकिन्छ।	३७.५	३७.५	१५	२५	३५	२.४२

१०	व्युत्पन्न शब्दको अर्थबोधका लागि निर्माण प्रक्रिया उत्तम विकल्प मान्न सकिन्छ ।	१०	७.५	५	३७.५	४०	२.१
११	प्रयोग सन्दर्भ र अभ्यासबाट शब्दार्थ शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ ।	४७.५	५२.५	-	-	-	४.४७
१२	शब्दार्थ शिक्षणका लागि कक्षाकोठामा शब्दकोशको उपयोग उचित हुन्छ ।	२५	२२.५	-	२५	२७.५	२.९२

माथिको तालिकामा शब्दार्थ शिक्षणमा भाषा शिक्षणको दृष्टिकोण देखाइएको छ । मध्यमानका आधारमा ६ वटा कथनमा सकारात्मक दृष्टिकोण देखिएको छ भने छवटै कथनमा नकारात्मक दृष्टिकोण देखिएको छ । कथनगत आधारमा शिक्षकको दृष्टिकोणलाई निम्नबमोजिम व्याख्याविश्लेषण गरिएको छ :

- भाषिक सिप विकासका लागि शब्दार्थ शिक्षण अनिवार्य छ ।
शब्दार्थ शिक्षणबाट भाषिक सिप विकास हुन्छ भन्ने दृष्टिकोणमा धेरै शिक्षकले सहमत जनाएका छन् । यसको पुष्टि ४५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत र ३७.५ प्रतिशत शिक्षकले सहमत जनाएकाले हुन्छ । अनिर्णित दृष्टिकोण राख्ने भाषा शिक्षकको प्रतिशत १२.५ छ । यी शिक्षक शब्दार्थ शिक्षणको औचित्य र उपयोगिताबारे स्पष्ट हुन नसकेको देखिन्छ । असहमत जनाउने शिक्षकको प्रतिशत ५ छ । यी शिक्षकले शब्दार्थ शिक्षणविना पनि भाषिक सिपको विकास हुन्छ भन्ने मत राखेका छन् । यस दृष्टिकोणलाई उचित मान्न सकिन्छ । भाषिक सिप विकासका लागि शब्दार्थ शिक्षण अनिवार्य छ भन्ने कथनको मध्यमान ४.२२ आएकोले सकारात्मक बढी देखिएको छ । यसर्थ शब्दार्थ शिक्षणले भाषिक सिप विकासमा सहयोग पुऱ्याउने कुरा तथ्यको विश्लेषणबाट पुष्टि हुन्छ ।
- शब्दलाई अलग्गै पाठ्यवस्तुको रूपमा शिक्षण गर्न आवश्यक छ ।
उपर्युक्त कथनको मध्यमान २.४ रहेको छ । मध्यमानको आधारमा हेर्दा शिक्षकको दृष्टिकोण नकारात्मक स्केलतिर बढी छ । यसमा शिक्षकले शब्दलाई अलग्गै पाठ्यवस्तुको रूपमा शिक्षण गर्नु नपर्ने मान्यता राखेका छन् । विषयवस्तु बोधकै क्रममा शब्दार्थ शिक्षण हुने मत राखेका छन् । अलग्गै पाठ्यवस्तुको रूपमा शिक्षण गर्नुपर्छ भन्नेमा क्रमशः १२.५ प्रतिशत शिक्षक पूर्ण सहमत छन् भने १७.५ प्रतिशत शिक्षक सहमत देखिन्छन् । त्यस्तै १५ प्रतिशत शिक्षकले कुनै मत राखेका छैनन् । लगभग ७.५ प्रतिशत शिक्षक असहमत र ४७.५ प्रतिशत शिक्षक पूर्णतः असहमत देखिन्छन् । यसबाट ५५ प्रतिशत शिक्षकले नकारात्मक वा असहमति प्रस्तुत गरेकाले शब्दार्थलाई अलग पाठ्यवस्तुका रूपमा मात्र शिक्षण नगरी शिक्षणीय सन्दर्भ र जटिलताका आधारमा शिक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- शब्दको प्रकृतिका आधारमा विधि निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
यस कथनमा ५२.५ प्रतिशत शिक्षक पूर्ण सहमत र ४७.५ प्रतिशत शिक्षक सहमत रहेको जनाएका छन् । अनिर्णित र असहमतिमा कुनै मत प्राप्त भएको छैन । मध्यमान ४.५२ रहेकाले स्केल सकारात्मकतातिर उन्मुख छ । भाषा शिक्षणमा थुप्रै विधिहरू स्थापित छन् । प्रत्येक शब्दका लागि एउटै प्रकृतिका विधि उपयोग गर्नु उपयुक्त हुँदैन । सम्बन्धित पाठ्यवस्तुमा शिक्षार्थीहरूलाई सक्षम बनाउन जुन तरिका प्रभावकारी हुन्छ, शिक्षणका लागि त्यही तरिका अपनाउनु उत्तम हुन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. २०) । यसर्थ शब्दार्थ शिक्षणका लागि पनि शब्दको प्रकृतिका आधारमा प्रभावकारी विधि छनोट गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ ।
- पाठले निर्धारण गरेका शब्दको मात्र शिक्षण पर्याप्त छ ।
प्रस्तुत कथनमा २.५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत र १५ प्रतिशत शिक्षकले सहमत जनाएका छन् । तटस्थ मत राख्ने शिक्षकको प्रतिशत १० छ भने ५५ प्रतिशत शिक्षकले असहमत र १७.५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण असहमत जनाएका छन् । यस कथनको मध्यमान स्केल २.३ रहेको छ । उक्त दृष्टिकोण नकारात्मकतातिर उन्मुख छ । यसबाट पाठले निर्धारण गरेका बाहेक अन्य शब्दको शिक्षण पनि आवश्यक रहेको पुष्टि हुन्छ । विद्यार्थीले प्राप्त गरेका विविध विषयको ज्ञान र अनुभवलाई व्यक्त गर्न समुचित शब्दको चयन वाञ्छनीय हुन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. १११) । यसकारण पाठमा मात्र केन्द्रित नभई शिक्षण सिकाइका समग्र पक्षमा उपयोग हुने र हुन सक्ने शब्दको शिक्षण गर्नुपर्छ । पाठहरू भाषिक सिप विकासका आधार भएकाले त्यसैलाई मात्र आधार मान्न नहुने देखिन्छ ।
- शब्दार्थ शिक्षणका लागि पर्यायवाची र परिभाषीकरण विधि बढी प्रचलित छ ।
उल्लिखित कथनमा २५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत र ३० प्रतिशत शिक्षकले सहमतमा आफ्नो मत प्रस्तुत गरेका छन् ।

अनिर्णित उत्तर दिने शिक्षकको प्रतिशत ५ देखिन्छ भने क्रमशः १५ प्रतिशत शिक्षकले असहमत र २५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण असहमत देखाएका छन् । यसबाट मध्यमान ३.१५ रहेकाले सकारात्मक स्केल बढी देखिएको छ । शब्दार्थ शिक्षणको बढी प्रचलित विधिको रूपमा पर्यायवाची र परिभाषीकरणलाई मात्र लिन नसकिने देखिन्छ । सबै शब्दको ठ्याक्कै पर्याय पाउन गाह्रो पर्छ । पर्यायवाची शब्द नदिई हुन्न भन्ने धारणाबाट शिक्षक मुक्त हुनुपर्छ र आवश्यक परे मात्र यसको उपयोग गर्नुपर्छ (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १५२) । खास प्रयोगमा पर्यायवाची भएको शब्द त्यही शब्दको अन्य सन्दर्भमा पर्याय नबन्ने कुराप्रति क्रममा शिक्षक सचेत हुनु आवश्यक छ (अधिकारी, २०६७, पृ. ११४) । यसर्थ सबै सन्दर्भमा पर्यायवाची शब्दको प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन नसक्ने कुरा उपर्युक्त तथ्यबाट पुष्टि हुन्छ ।

६. अनेकार्थी र विपरीतार्थी शब्दबाट प्रभावकारी अर्थबोध हुन्छ ।
भाषा शिक्षकले अनेकार्थी र विपरीतार्थी शब्दलाई प्रभावकारी अर्थबोध विधिका रूपमा स्वीकार गरेका छैनन् । अभिमत लिइएका १२.५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत र १७.५ प्रतिशत शिक्षकले सहमततिर आफ्नो धारणा राखेका छन् भने बाँकी ६८ प्रतिशत शिक्षकले नकारात्मक प्रतिक्रिया दिएका छन् । प्रस्तुत कथनको मध्यमान २.४ रहेकाले यो दृष्टिकोण नकारात्मकतातिर उन्मुख भएको जनाउँछ । यसबाट शब्दको अर्थबोध शिक्षणका लागि अनेकार्थी र विपरीतार्थी शब्दको प्रयोग प्रभावकारी हुन नसक्ने देखिन्छ । अनेकार्थी शब्दलाई भिन्न सन्दर्भमा प्रयोग हुँदा व्यक्त गर्ने अर्थका रूपमा शिक्षण गर्नुपर्छ । यस्तो पद्धतिले अर्थबोधमा धेरै सहयोग प्राप्त हुन सक्दैन । शिक्षार्थीलाई शिक्षणीय शब्दका विपरीत शब्दको अर्थ ज्ञान हुने स्थितिमा मात्र यो तरिका अपनाउन सकिन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. ११५) । एकभन्दा बढी अर्थ बुझेर प्रभावकारी हुन्छ भन्ने आधार भेटिँदैन । यसर्थ भाषा शिक्षकले पनि यस विधिलाई उपयोगी मानेका छैनन् । कतिपय शब्दलाई विपरीत शब्दको आधारमा शिक्षण गर्न सकिन्छ । शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा विद्यार्थीलाई विपरीत शब्दको ज्ञान हुने स्थितिमा मात्र यस विधिको प्रयोग प्रभावकारी हुने देखिन्छ । शिक्षकले दिएका प्रतिक्रियाका आधारमा हेर्दा अनेकार्थी र विपरीतार्थी शब्दमार्फत शब्दार्थ शिक्षणलाई अपनाउन कठिन हुने तथ्य प्रस्तुत भएको छ ।
७. शब्दको जातिगत विशेषता जनाउन मात्र समावेशी शब्दको शिक्षण उपयुक्त हुन्छ ।
उपर्युक्त कथनमा ४० प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत र ३० प्रतिशतले सहमत जनाएका छन् । कुनै पनि दृष्टिकोण नराख्ने शिक्षक ५ प्रतिशत छन् भने ३७.५/३७.५ प्रतिशत शिक्षकले असहमत र पूर्ण सहमत व्यक्त गरेका छन् । यसबाट कथनसम्बन्धी दृष्टिकोणमा ३.७२ मध्यमान आएकाले यो तथ्य सकारात्मकतातिर उन्मुख रहेको छ । केन्द्रिक वा आधारभूत प्रकृतिका शब्दहरूको अर्थ शिक्षण गर्न यी शब्दहरूले आफूभित्र समेट्न सक्ने शब्दहरू दिएर अर्थ स्पष्ट पार्न सकिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १५३) । समान गुण वा विशेषता भएका शब्दको शिक्षण गर्दा पनि यस विधिको प्रयोग गर्न सकिने भएकाले यो प्रक्रिया उपयुक्त मानिएको छ ।
८. शब्दार्थ शिक्षणमा चित्र वा प्रतिमूर्तिलाई सहज उपयोग गर्न सकिन्छ ।
यस कथनमा २७.५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत र २५ प्रतिशत शिक्षकले सहमत व्यक्त गरेका छन् । अनिर्णितमा कुनै पनि शिक्षकले रेजा लगाएका छैनन् । असहमतको पक्षमा ३० प्रतिशत शिक्षक र पूर्ण असहमतका पक्षमा १७.५ प्रतिशत शिक्षक रहेका छन् । यस दृष्टिकोणमा ३.१५ मध्यमान देखिएकाले यो दृष्टिकोण सकारात्मकतातिर उन्मुख रहेको छ । दृश्यात्मक प्रत्यक्षीकरणका माध्यमले बसेको आर्थी धारणा चिरस्थायी हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १५३) । शिक्षकले केही प्रयास गरेको खण्डमा साना कक्षादेखि माथिल्ला कक्षासम्म यस विधिको उपयोग गर्न सकिन्छ ।
९. अनुकरणात्मक शब्दार्थ शिक्षणका लागि अभिनय वा हाउभाउ प्रदर्शनको प्रयोग सहज किसिमले गर्न सकिन्छ ।
यस कथनमा पूर्ण सहमतमा र सहमतमा ३७.५ प्रतिशत शिक्षकले प्रतिक्रिया दिएका छन् भने १५ प्रतिशत शिक्षकले तटस्थ दृष्टिकोण राखेका छन् । असहमत जनाउने शिक्षकको संख्या २५ प्रतिशत छ भने पूर्ण असहमत जनाउने शिक्षक ३५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यसबाट मध्यमान स्केल २.४२ रहेकाले नकारात्मकतातिर यो दृष्टिकोण उन्मुख छ । प्रस्तुत तथ्यका आधारमा शिक्षकले अभिनय र हाउभाउ प्रदर्शन गर्न कठिन हुने मत बढी देखिएको छ । शब्द पहिचान गरी आङ्गिक प्रदर्शन वा नाटकीकरणबाट अनुकरणात्मक शब्दको प्रभावकारी शिक्षण सम्भव छ । शब्दहरूको प्रयोगगत सही सन्दर्भ सम्झाउनका लागि यो तरिका प्रभावकारी देखापर्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. ११६) । शिक्षकले केही भन्फटिलो माने पनि शब्दहरूको प्रभावकारी शिक्षणका लागि यस विधिलाई उपयोगी मान्न सकिन्छ ।
१०. व्युत्पन्न शब्दको अर्थबोधका लागि निर्माण प्रक्रिया उत्तम विकल्प मान्न सकिन्छ ।
उपर्युक्त कथनमा १० प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत र ७.५ प्रतिशत शिक्षकले सहमत जनाएका छन् भने ३७.५ प्रतिशत शिक्षकले असहमत र ४० प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण असहमत जनाएका छन् । यस कथनको मध्यमान २.१ रहेकाले व्युत्पन्न शब्दको अर्थबोधका लागि शब्दनिर्माण प्रक्रिया उत्तम विकल्प नहुनेतिर बढी भुकाव पाइएकाले यो तथ्य नकारात्मकतातिर उन्मुख रहेको देखिन्छ । यस आधारमा हेर्दा व्युत्पन्न शब्दको निर्माण प्रक्रिया देखाएर अर्थबोध गराउन कठिन हुने देखिन्छ । शब्द निर्माण प्रक्रिया देखाएर शब्दार्थ स्पष्ट पार्न अरू तरिकाबाट भन्दा सजिलो हुन्छ भने यो विधिलाई उपयोग गर्नुपर्छ तर यसलाई

उपयोग गर्दा भन्नु जटिलता थपिने सम्भावना पनि हुने भनएकाले विशेष सचेत हुनु जरुरी छ (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १५४) । शब्द निर्माण प्रक्रिया केही बौद्धिक स्तरको मानिन्छ । सबै शब्दलाई टुक्र्याएर देखाउने वित्तिकै अर्थ सम्प्रेषणमा सहजता हुन्छ भन्ने हुँदैन । विग्रहको अवस्थामा भन्नु धेरै अर्थ लाग्ने र निर्माण पश्चात् समष्टि स्वरूपमा आउने कारण यस विधिको उपयोग त्यति उपयोगी नहुने देखिन्छ । शिक्षक प्रतिक्रियाले पनि त्यही कुरालाई स्पष्ट रूपमा सङ्केत गरेको छ ।

११. शब्दको प्रयोग सन्दर्भ र अभ्यासबाट प्रभावकारी शिक्षण हुन्छ ।

यस दृष्टिकोणमा ४७.५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत र ५२.५ प्रतिशत शिक्षकले सहमतमा आफ्नो धारणा राखेका छन् । यस कथनसँग सम्बद्ध दृष्टिकोणको मध्यमान ४.४७ रहेकाले अधिकतम सकारात्मक दृष्टिकोण आएको छ । यस तथ्यका आधारमा शब्दार्थ शिक्षणको उत्तम विधि भनेको प्रयोग सन्दर्भ र अभ्यास हो भन्ने देखिन्छ । शब्दको अर्थ अभिधा वा कोशीय रूपमा मात्र प्राप्त गर्न सकिँदैन । सन्दर्भ वा प्रसङ्गअनुकूल शब्दले लाक्षणिक र व्यञ्जनात्मक अर्थको बोध गराउने कारण यस विधिको प्रयोग उपयोगी हुन्छ (पोखरेल र काफ्ले, २०७६, पृ. ८८) । निश्चित रूपमा प्रयुक्त शब्दहरूको अर्थ स्पष्ट पार्न तिनका प्रयोगको सन्दर्भगत व्याख्या आवश्यक हुन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. ११७) । यसका साथसाथै उखान टुक्राको शिक्षणका लागि पनि प्रयोग सन्दर्भलाई उपयोग गर्न सकिन्छ । शब्दार्थ शिक्षणको मूल अभीष्ट अर्थप्राप्ति मात्र नभई त्यसको सही उपयोग पनि हो । शब्द प्रयोग गर्ने अभ्यासलाई शब्दार्थ शिक्षणको अनिवार्य र केन्द्रीय विधि ठानी यस विधिको उपयोग गरेर शब्दार्थ क्षमतालाई सबलीकरण गर्नुपर्छ (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १५४) । शब्दको सन्दर्भपरक शिक्षणले पढाइ र बोधमा सहयोग पुऱ्याउँछ, ९ऋत्यजभल बलम :वअवचय, दृण्ठ० । यी विभिन्न सैद्धान्तिक धारणा र माथिको तथ्यको आधारमा शब्दार्थ शिक्षणका लागि प्रयोग सन्दर्भ र अभ्यासमा केन्द्रित गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

१२. शब्दार्थ शिक्षणका लागि कक्षाकोठामा नै शब्दकोश उपयोग गर्नु उचित हुन्छ ।

यस अभिमतमा २५ प्रतिशत शिक्षकले पूर्ण सहमत जनाएका छन् भने २२.५ प्रतिशत शिक्षकले सहमत जनाएका छन् । अनिर्णित मतका पक्षमा कुनै शिक्षक छैनन् । असहमत हुने शिक्षकको प्रतिशत २५ र पूर्ण असहमत हुने शिक्षकको संख्या २७.५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यस आधारमा हेर्दा लगभग ५० प्रतिशत शिक्षक सहमत र असहमतको पक्षमा देखिन्छन् । यससम्बन्धी दृष्टिकोणको विश्लेषण गर्दा २.९२ मध्यमान आएकाले यो दृष्टिकोण नकारात्मक रहेको देखिन्छ । शब्दार्थ शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा विविध सामग्री उपयोगमा आउँछन् । त्यस्ता सामग्रीमध्ये शब्दकोश एक हो र यसलाई कक्षाकोठामा लैजान सकिन्छ । हिजोआज 'इ' शब्दकोश' निर्माण भएकाले भाषा शिक्षक यसको पनि उपयोग गर्न सक्छन् । शब्दकोश सम्बद्ध भाषाका शब्दभण्डारको आधिकारिक र मानक सूचना दिने ग्रन्थ मानिन्छन् (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १५६) । विद्यार्थीलाई नै शब्दकोश प्रयोगको अभ्यास गराउन सक्तियो भने शब्दार्थ शिक्षण अझ प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा शब्दार्थ शिक्षणसम्बन्धी १२ वटा कथनमा ४० जना भाषा शिक्षकमार्फत दृष्टिकोण सङ्कलन गरिएको छ । प्रत्येक स्केलमा व्यक्त मतलाई प्रतिशतमा राखी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । स्केलको मध्यमान निकाली सकारात्मक, तटस्थ र नकारात्मक स्केलका आधारमा चर्चा गर्न खोजिएको छ । शब्दार्थ शिक्षणका सन्दर्भमा भाषिक सिप विकास, शब्दका आधारमा विधि निर्धारण, पर्यायवाचीकरण, परिभाषीकरण र समावेशीकरण, चित्र वा प्रतिमूर्तिको प्रयोग तथा प्रयोग सन्दर्भ र अभ्यासको प्रभावकारी उपयोगमा तीनभन्दा बढी मध्यमान आएकाले सकारात्मक दृष्टिकोण बढी पाइएको छ । शब्दलाई अलग्गै पाठ्यवस्तुको रूपमा शिक्षण पाठले निर्धारण गरेका शब्दको मात्र शिक्षण अनेकार्थी र विपरीतार्थी शब्दबाट शिक्षण, अभिनय वा हाउभाउ प्रदर्शन, व्युत्पत्तिबाट शिक्षण र शब्दकोश प्रयोगसम्बन्धी नकारात्मक दृष्टिकोण देखिएको छ । यस आधारमा हेर्दा शब्दार्थ शिक्षणका लागि प्रचलित विधि वा तरिकाको समान प्रयोग हुने सम्भावना देखिँदैन । शब्दार्थ शिक्षणका लागि शब्दप्रकृतिका आधारमा विधि प्रयोग गर्ने र प्रयोग सन्दर्भलाई आधार बनाउने कुरामा धेरै शिक्षक सहमत देखिएका छन् । अभिनय वा प्रदर्शन विधिबाट अनुकरणात्मक शब्दको शिक्षण सहज हुने भए पनि लगभग ६५ प्रतिशत शिक्षकले असहमति जनाएका छन् । शब्द निर्माण प्रक्रिया देखाएर शब्दको अर्थ शिक्षण गर्ने कुराप्रति पनि शिक्षक सहमत नै देखिन्छन् । समग्रमा भन्दा भाषा शिक्षणका लागि शब्दार्थ शिक्षण आवश्यक रहन्छ र यसका लागि शब्दको प्रकृतिका आधारमा विधि चयन गर्दै प्रयोगात्मक अभ्यासमा जोड दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

सुझाव

यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा निम्नलिखित सुझाव दिन सकिन्छ :

- भाषिक सिप विकासका लागि शब्दार्थ शिक्षण गरिनु आवश्यक छ ।
- शब्दलाई अलग्गै पाठ्यवस्तुको रूपमा नभई बोध र अभिव्यक्तिको निरन्तर प्रक्रियासँगै जोडेर अगाडि बढाउनुपर्छ ।
- शब्द प्रकृतिका आधारमा शब्दार्थ शिक्षणका विधि चयन गर्नुपर्छ र सोको उपयोगमा विद्यार्थी सहभागिता गराउनुपर्छ ।

- (घ) शब्दार्थ शिक्षणका लागि पर्यायवाची, परिभाषीकरण र समावेशीकरण विधि उपयोगी भए पनि अनेकार्थी विपरीतार्थी र व्युत्पत्ति विधि त्यति प्रभावकारी नहुने भएकाले यिनको प्रयोगमा विचार पुऱ्याउनुपर्छ ।
- (ङ) शिक्षकले प्रयोगमा असहजता माने पनि चित्र/प्रतिमूर्ति माफत शब्दको धारणा बोध गराउन उपयोगी हुन्छ ।
- (च) जुनसुकै प्रकृतिबाट शब्दको अर्थ शिक्षण गरे पनि प्रयोगात्मक अभ्यास अनिवार्य रूपमा गराउनुपर्छ ।
- (छ) विद्यार्थीको सक्रियता सिर्जना गर्न तथा आवश्यकता अनुसार शब्दको अर्थ बोध गर्न शब्दकोशको प्रयोगमा उत्साहित गर्नुपर्छ ।
- (ज) शिक्षकले पाठगत मात्र नभएर पाठेतर सन्दर्भका शब्दलाई पनि अर्थप्राप्तिका लागि शिक्षण गर्नुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, हेमाङ्ग राज,(२०६७), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

पोखरेल, केशवराज र काफ्ले, उमेश,(२०७६), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौँ : क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन ।

शर्मा, केदार प्रसाद र पौडेल, माधव प्रसाद, (२०७४), नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

Cohen and Macaro (edit.2007). *Teaching Second Learner strategies*. Oxford University Press

Hudson . T.(2007). *Teaching Second Language Reading*. Oxford University Press .

Hughes. A. (2010). *Testing For Language Teachers*. Cambridge University Press .

Lado. R .(1965). *Language Testing*. Longmans

Pinter .(2006). *Teaching Young Language Learners*. Oxford University Press .

विधागत अनुसन्धानको सैद्धान्तिक चिनारी

यज्ञप्रसाद अधिकारी
विद्यावारिधि अध्ययनरत

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन विधागत अनुसन्धानको सैद्धान्तिक चिनारीमा केन्द्रित छ । यस अध्ययनमा भाषिक, लोकसाहित्य र साहित्यको अनुसन्धान गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने सैद्धान्तिक मूल्य मान्यता, त्यसका क्षेत्राधिकारको चिनारी दिइएको छ । यसमा विधागत अनुसन्धानका सैद्धान्तिक सूचकको वैधताका लागि परीक्षण, निरीक्षण र सामाजिकरण आवश्यक रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : भाषिक, लोकसाहित्य, साहित्य, परीक्षण, निरीक्षण

परिचय

भाषा वैज्ञानिक अनुसन्धानलाई भाषाको अनुसन्धान भनिन्छ । भाषाको अनुसन्धान भाषा विज्ञानका आधारमा गरिन्छ । भाषाको संरचना र स्वरूप अध्ययन वा विश्लेषण गर्ने शस्त्र नै भाषा विज्ञान हो । यो अनुसन्धानको स्वतन्त्र विषय हो र यसका आधारमा अन्तः विषयक अनुसन्धान गर्न सकिन्छ ।

लोकसाहित्य एउटा अनुसन्धानकार्य गर्ने विषय हो र त्यसका बारेमा अनुसन्धान खोज गरिने विषय पनि हो । लोकसाहित्यसँग सम्बन्धित अनुसन्धानकार्यमा लोकसाहित्यको विश्लेषण गरिन्छ । यसलाई लोकवार्ता वा लोकविज्ञान पनि भनिन्छ । लोकवार्ता भित्र मूर्त र अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरू रहेका हुन्छन् । ती संस्कृतिहरूलाई अनुसन्धानकार्यमा समेट्न सकिन्छ । मूर्तभित्र देखिने, छोडिने (लोक जीवनमा प्रयोग हुने हातहतियार खाद्य पदार्थ) पर्दछन् । अमूर्तभित्र नदेखिने, नछोडिने, भाषा अन्धविश्वास, संकेत र व्यवहारमा मात्र व्यक्त हुने सम्पदाहरू पर्दछन् । लोकसाहित्य अध्ययन गरिने विषयको शास्त्र पनि लोकसाहित्य हो ।

स्पष्टाले आफ्नो सिर्जनामा देख्न नसकेका विषयलाई समालोचकीय चक्षुद्वारा अनुसन्धानको माध्यमबाट पत्ता लगाउने नवीन ज्ञानको खोजी नै साहित्यको अनुसन्धान हो । विज्ञानको काम आविष्कार हो । साहित्यको काम पनि आविष्कार हो । विज्ञानले जुन कुराको आविष्कार गर्न सक्दैन यो कुराको आविष्कार साहित्यले गर्दछ । जीवन जगत् र संवेदनाहरूको उद्घाटन विज्ञानले गर्दैन तर साहित्यले गर्दछ । जीवन जगत्का मर्म एवम् संवेदनको उद्घाटन गर्ने काम साहित्यको हो । अरू कुरा भनेका देह हुन् भने साहित्य केही हो । अरू विषयहरू विषय हुन् भने साहित्य विषयी हो । अरू कुरा भनेका भौतिक हुन् भने साहित्य आत्मिक हो । राजनीतिक इतिहासले दृष्टि नपुऱ्याउन र राजनीतिले स्थान नदिने सामाजिक सांस्कृतिक इतिहासको अड्कल साहित्यले गर्दछ ।

अध्ययनीय समस्या

प्रस्तुत अध्ययनको मूल समस्या विधागत अनुसन्धानको सैद्धान्तिक चिनारीको खोज गर्नु रहेको छ । यसका लागि विधागत अनुसन्धानका क्षेत्र, विधि र प्रक्रिया एवम् यसको वैधताका मापन पक्षको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मूल उद्देश्य विधागत अनुसन्धानको सैद्धान्तिक चिनारीको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यसका लागि विधागत अनुसन्धानका क्षेत्र, विधि र प्रक्रिया एवम् यसको वैधताका मापन पक्षको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन सीमा

भाषिक, लोकसाहित्य र साहित्य विधाको सैद्धान्तिक चिनारी गर्नु यस लेखको सीमा हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखको अध्ययन विधिका रूपमा सामग्रीसङ्कलन र विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

विधागत अनुसन्धानको विश्लेषण

यस अध्ययनमा भाषिक लोकसाहित्य र साहित्य विधाको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

भाषिक अनुसन्धान

भाषा वैज्ञानिक अनुसन्धानलाई भाषाको अनुसन्धान भनिन्छ। भाषाको अनुसन्धान भाषा विज्ञानका आधारमा गरिन्छ। भाषाको संरचना र स्वरूप अध्ययन वा विश्लेषण गर्ने शस्त्र नै भाषा विज्ञान हो।

भाषा विषयक अनुसन्धानका क्षेत्रहरू : बोलीको अध्ययन, भाषिक अध्ययन, भाषाको अध्ययन, भाषाहरूको अध्ययन, भाषिकाहरूको अध्ययन।

भाषा वैज्ञानिक अध्ययन दुई किसिमका हुन्छन्**वर्णनात्मक र संरचनात्मक अध्ययन**

भाषाका संरचकहरूका वा घटकहरूका सम्पूर्ण पक्षको भाषा शास्त्रीय वा भाषा वैज्ञानिक अध्ययन नै वर्णनात्मक वा संरचनात्मक अध्ययन हो। भाषाका ती संरचक घटकहरू ध्वनि, वर्ण, रूप, वाक्य आदि हुन्। यिनीहरूको भाषा शास्त्रीय अध्ययन वर्णनात्मक वा संरचनात्मक रूपमा गर्न सकिन्छ (अवस्थी, २०७२:३)। यसरी गरिएको अध्ययनलाई ध्वनि वैज्ञानिक अध्ययन भनिन्छ, र यिनीहरूको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई ध्वनि विज्ञान, वर्ण विज्ञान, रूप विज्ञान र वाक्य विज्ञान भनिन्छ।

प्रायोगिक अध्ययन

प्रायोगिक अध्ययनका क्षेत्र अन्तर्गत कोषविज्ञान, भाषिक भूगोल समाज भाषाविज्ञान, अनुवाद आदि पर्दछन्। कोष वैज्ञानिक भनेको भाषाको प्रायोगिक अध्ययन हो। भाषाको प्रयोगका पक्षसँग सम्बन्धित विविध अध्ययनहरू यस अन्तर्गत पर्दछन्।

वर्णनात्मक वा संरचनात्मक अध्ययन र प्रायोगिक अध्ययन यी दुवै पद्धतिहरूका बारे गरिने अनुसन्धानका क्षेत्रहरू चार प्रकारका रहेका छन् :

वर्णनात्मक पद्धति

भाषाका संरचनाको समकालीन विश्लेषणात्मक अध्ययनका रूपमा सम्पन्न गरिने अनुसन्धान नै वर्णनात्मक पद्धति हो। यो एककालिक हुन्छ। पुरानो कालखण्डको विश्लेषण गरी गरिने अध्ययन पनि वर्णनात्मक पद्धतिमा आधारित हुन्छ।

ऐतिहासिक पद्धति

ऐतिहासिक पद्धति अन्तर्गत कुनै पनि भाषाको विकासको ऐतिहासिक शृङ्खलाको खोज, अन्वेषण वा अनुसन्धान गरिन्छ। कुनै पनि भाषाको विकास जे जसरी हुँदै आएको छ त्यसको प्रक्रियागत क्रमको र शृङ्खलाको अन्वेषण ऐतिहासिक पद्धतिका आधारमा गरिन्छ।

तुलनात्मक पद्धति

कुनै एक भाषा र समकालिक अर्को भाषा वा भाषाहरूका संरचनात्मक विशेषताहरूको अध्ययन तुलनात्मक पद्धतिमा गरिन्छ।

प्रायोगिक पद्धति

भाषाका क्षेत्रमा जुन किसिमको अध्ययन गरे पनि त्यो अनुसन्धान वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ हुनु पर्दछ। त्यसैले भाषाको अनुसन्धानविधि भनेको वैज्ञानिक अनुसन्धानविधि हो। भाषाको सन्दर्भमा वैज्ञानिक अनुसन्धानविधिको अवलम्बन ग्यालिलियोले गरेका हुन्। उनले वैज्ञानिक अनुसन्धानका तीन प्रकारहरू उल्लेख गरेका छन्।

निरीक्षण

अनुसन्धान गरिने विषयको छनौट गर्नु अनुसन्धानप्रतिको निरीक्षण हो। निरीक्षणको आधारमा प्राक्कल्पना वा पूर्व धारणाको निर्माण गरिन्छ। त्यो प्राक्कल्पना पूरा गर्न पूर्वकार्यको समीक्षा गरिन्छ। पूर्वकार्यको समीक्षा गर्नु पनि निरीक्षण भित्र नै पर्दछ। आफूले गरेको अनुसन्धानको अनुसन्धान छनौटसँग सम्बन्ध राख्ने पूर्व अध्ययनहरूले के कति प्रष्ट पारेका छन् र पूर्व अध्येताहरूले अध्ययन गर्न छाडेको वा अध्ययन गर्न बाँकी रहेको क्षेत्र कति छ भन्ने कुराको निक्यौल निरीक्षणका आधारमा गरिन्छ।

अनुसन्धान विषयको छनौट गर्ने, प्राक्कल्पना बनाउने, पूर्वकार्यहरूको समीक्षा गर्ने, अनुसन्धान समस्या र उद्देश्यको निर्धारण गर्ने, अनुसन्धानको औचित्य, अनुसन्धानको सीमाङ्कन गर्ने जे जस्ता कार्यहरू गरिन्छ ती कार्यहरू निरीक्षण विधिका आधारमा गरिन्छ। आफूले गर्न लागेको विषयको पूर्तिका लागि निरीक्षण गरिन्छ। अनुसन्धान समस्या, अनुसन्धान शीर्षक वा अध्ययन गर्न बाँकी रहेको विषयसँग सम्बन्धित तथ्यहरूको सङ्कलन गर्ने, अवलोकन गर्ने तत्व पनि निरीक्षण हो। वैज्ञानिक अनुसन्धान विधि अन्तर्गतको निरीक्षण प्रक्रिया अपनाएर अनुसन्धान कार्य गर्दा महत्वपूर्ण अनुसन्धान बन्न सक्छ।

परीक्षण

निरीक्षणबाट सङ्कलित सामाग्रीलाई कुनै एउटा सिद्धान्तका आधारमा परीक्षण गर्ने विधिलाई परीक्षण भनिन्छ। सामाग्री सङ्कलन गरिसकेपछि सङ्कलित सामाग्रीलाई शुद्ध गरेर राख्नका लागि यो विधि अपनाइन्छ। परीक्षण सामाग्री अनुसन्धानको विधि हो। गलत तथ्यलाई फ्याकेर सही शुद्ध तथ्य राख्ने काम यसमा गरिन्छ। शुद्ध तथ्यको अभाव छ भन्ने कुरालाई यो विधिले देखाउँछ। पूर्ण निष्कर्षमा पुग्नका लागि थप तथ्य सङ्कलन गर्नु पर्छ। यसले सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गर्दछ। यसरी सम्पूर्ण सामग्रीहरूको परीक्षण गरिसकेपछि अनुसन्धान कार्यमा प्रयोग हुने सूत्रले सामान्यीकरण गर्दछ।

सामान्यीकरण

बढीभन्दा बढी तथ्यलाई कमभन्दा कम बुँदामा ल्याउनु नै सामान्यीकरण हो। भाषाको अनुसन्धान प्रक्रियाका आधारमा नोम चोम्स्की नलेज अफ ल्याङ्ग्वेज मा अनुसन्धान विधिका प्रक्रियाहरू : पहिले केही तथ्य बटुल्ने, तथ्यलाई व्यवस्थित गर्ने तथ्यका आधारमा नियम बनाउने, त्यस नियमलाई वा तथ्यलाई काट्ने अरू नियम बनाउने, तथ्यलाई समेटेर पहिले बनाएका तथ्यको अनुसन्धान गर्ने र त्यस नियमलाई काट्न सक्ने तथ्य छन् कि खोज्ने त्यस्तो व्याकरण श्रेष्ठतर व्याकरण हो जुन थोरै नियमबाट धेरै विश्लेषण गर्ने नियम निर्माण गर्ने सामर्थ्य राख्दछ। भन्ने विचार चोम्स्कीले राखेका छन्। उनले पाणिनीको अष्टाध्यायी संसारकै सर्वश्रेष्ठ व्याकरण हो भन्ने निर्व्योचन गरेका छन्।

लोक साहित्य विषयक अनुसन्धान :

लोक साहित्यको विषयलाई नै खास आधार मानेर गरिने अनुसन्धान लोक साहित्य विषयक अनुसन्धान हो।

लोक साहित्यद्वारा अन्य विषयको अनुसन्धान : यस अनुसन्धान अन्तर्गत लोक साहित्य सिद्धान्त अन्तर्गत अन्य विषयको अनुसन्धान गरिन्छ।

लोक साहित्यको अनुसन्धानको स्वरूप : लोक साहित्यको अनुसन्धानका स्वरूपहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

सैद्धान्तिक अनुसन्धान : सिद्धान्तको स्थापना गरेर गरिने अनुसन्धान

प्रायोगिक अनुसन्धान : स्थापित सिद्धान्तका आधारमा गरिने अनुसन्धान

लोक साहित्यिक अनुसन्धानका विधि वा प्रक्रिया

लोकसाहित्यको अनुसन्धान सर्वेणमूलक र विश्लेषणमूलक हुन सक्छ र गुणात्मक खालको अनुसन्धान हुन सक्छ। लोकसाहित्यको अनुसन्धानमा पनि निरीक्षण परीक्षण र सामान्यीकरण गरिन्छ। यसमा निरीक्षण प्रक्रिया महत्वपूर्ण हुन्छ। किनभने लोकसाहित्यको अनुसन्धान क्षेत्र कार्यसँग सम्बन्धित हुन्छ। स्थलगत अध्ययन गर्दा निरीक्षणका प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ। यसका लागि लोकसाहित्यसँग सम्बन्धित एक विषयमा अनुसन्धान गर्ने विषयको पूर्वाध्ययनको निरीक्षण गर्नु पर्दछ। अनुसन्धान आवश्यक छ भन्ने निर्व्योचन गरी शीर्षक चयन गरी सोही बमोजिम समस्या कथन र प्राकल्पनाको निर्माण गर्नु पर्दछ। यसरी स्थलगत अध्ययनमा जानु अगाडि पुस्तकालयीय अध्ययन गर्नु पर्दछ। स्थलगत अध्ययनमा जानका लागि जुन अनुसन्धान विषयको छनोट गरेको छ सो प्रस्तावित समस्यामा पुग्नका लागि सैद्धान्तिक आधारका बारेमा पनि जानकारी प्राप्त गर्नु पर्ने हुन्छ। स्थलगत रूपमा सामग्री सङ्कलनका निम्ति अनुसन्धानकर्तालाई तालिमको आवश्यकता पर्दछ।

लोकसाहित्यको अनुसन्धानकार्यसँग सम्बन्धित सामग्री सङ्कलनकार्य सजिलो हुँदैन। लोकसाहित्यका अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो अनुसन्धान शीर्षकसँग सम्बन्धित सामग्रीलाई वस्तुनिष्ठ तरिकाले विश्लेषण गर्नु पर्दछ। निश्चित अवसरमा लोक समुदायका कार्यकलापको अवलोकन गरेर सङ्कलन गरिएको सामग्री बढी यथार्थपूर्ण हुन्छ। लोकसाहित्य लोकसंस्कृतिको स्वाभित्व लोकसँग हुन्छ त्यसैले सङ्कलित सामग्रीको स्रोत स्पष्ट रूपमा छुट्याउनु पर्दछ।

लोक साहित्यको अनुसन्धानमा निरीक्षणको प्रक्रिया सबैभन्दा महत्वपूर्ण हुन्छ। लोक साहित्यको अनुसन्धान क्षेत्र कार्यमा आधारित हुन्छ। स्थलगत अध्ययन नगरी लोक साहित्यको अनुसन्धान पूरा हुँदैन। स्थलगत अध्ययन लोक साहित्यको मूल स्रोत हो। निरीक्षणको प्रक्रियाको माध्यमबाट स्थलगत अध्ययन गर्न सकिन्छ।

लोक साहित्यिक अनुसन्धानमा निरीक्षण :

आफूले अनुसन्धान गर्न लागेको विषयसँग सम्बन्धित क्षेत्रका कार्य पहिले पनि भइसकेको अवस्थामा त्यस कार्यका अपर्याप्तता वा गर्न बाँकी कुराहरूलाई ठम्याउनु पर्दछ। पूर्व अध्येतालेभन्दा थप प्रामाणिक सामग्रीहरू सङ्कलन गर्न सकिन्छ कि सकिदैन सो कुरा ठम्याउनु पर्दछ। अध्येताले थप स्तरीय सामग्री दिन सकिन्छ या सकिदैन भन्ने कुरालाई हेक्का राख्नु पर्दछ। नयाँ र स्तरीय कुरामा काम गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास भइसकेपछि त्यस अनुसन्धानका लागि आर्थिक र भौतिक सामग्रीको ख्याल गर्नुपर्छ। लोक साहित्यिक सामग्री

सङ्कलन गर्दा चित्रकलाका साधन हुनुपर्छ र त्यससँग सम्बन्धित आवश्यक सीप समेत जान्नु पर्दछ ।

क्षेत्रकार्यमा गर्नुपर्ने आवश्यक कार्यहरू

क्षेत्र कार्यमा गइसकेपछि आफ्नो विषयसँग सम्बन्धित सामग्रीलाई सही वा वस्तुनिष्ठ तरिकाले सङ्कलन गर्नुपर्दछ । अनुसन्धानकर्ता लोकसाहित्यको संवाहक भएमा अनुसन्धानमा भावुकता मिसाउन सक्ने सम्भावना हुन्छ । त्यस्तो भावुकताले अपूर्ण सामग्री सङ्कलन हुन सक्छ । अतः अपूर्ण र भ्रामक सामग्री सङ्कलन गर्नु हुँदैन । स्थलगत रूपमा सामग्री सङ्कलन गर्दा त्यहाँको जनस्तरमा भिजेर काम गर्न सक्ने बानीको अभ्यास हुनुपर्दछ । निश्चित अवसरमा लोक समुदायका क्रियाकलापको निरीक्षण गरेर सङ्कलन गरिएका सामग्री बढी यथार्थपूर्ण एवम् विश्वसनीय र भरपर्दा हुन्छन् ।

परीक्षण

लोक साहित्यको अनुसन्धानमा सामग्रीको विश्लेषण गर्नु नै परीक्षण गर्नु हो । निरीक्षण प्रक्रियाबाट सङ्कलित सामग्रीहरूलाई परीक्षणका माध्यमबाट विश्लेषण गर्ने काम गरिन्छ । कुनै निश्चित सिद्धान्त र ढाँचाको उपयोग गरेर सामग्रीको विश्लेषण गर्नु नै परीक्षण हो । दुई वा सोभन्दा बढी सैद्धान्तिक विधिको मिश्रणद्वारा बनाइएको विधिको उपयोग पनि परीक्षणका क्रममा गरिन्छ (त्रिपाठी, २०६६:१७) । परीक्षण गर्दा एकल वा बहुल पद्धतिलाई मिलाएर सामग्री विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

सामान्यीकरण

सामग्रीको परीक्षणका आधारमा फेला परेका सामग्रीलाई सामान्यीकरण गर्नु पर्दछ । यसरी सामान्यीकरण गरेपछि तिनीहरू नियमको रूपमा स्थापित हुन सक्छन् । लोक साहित्य विज्ञानले निर्धारित गरेका नेपाली लोक साहित्यका क्षेत्रहरू :लोकगीत, लोकपद्य, लोकटुक्का, लोकगाथा, लोककाव्य, गाउँखाने कथा, लोकनाटक, लोकउखान, लोकद्वारा निर्धारित नेपाली लोकतात्विक अध्ययन, लोक साहित्यिक वैज्ञानिक सिद्धान्त तथा लोक साहित्यका खास-खास पद्धतिको आधारमा गरिने लोक साहित्यका विधाको अनुसन्धानलाई स्वविषयक अनुसन्धान भनिन्छ ।

साहित्यको अनुसन्धान

स्रष्टाले आफ्नो सिर्जनामा देख्न नसकेका विषयलाई समालोचकीय चक्षुद्वारा अनुसन्धानको माध्यमबाट पत्ता लगाउने नवीन ज्ञानको खोजी नै साहित्यको अनुसन्धान हो ।

विज्ञानको काम आविष्कार हो । साहित्यको काम पनि आविष्कार हो । विज्ञानले जुन कुराको आविष्कार गर्न सक्दैन त्यो कुराको आविष्कार साहित्यले गर्दछ । जीवन जगत् र संवेदनाहरूको उद्घाटन विज्ञानले गर्दैन साहित्यले गर्दछ । त्यसैले जीवन जगत्का मर्म एवम् संवेदनको उद्घाटन गर्ने काम साहित्यको हो ।

साहित्य आस्वाद्य र बुद्धिग्राह्य

अनुसन्धानका सन्दर्भमा साहित्य आस्वाद्य विषय मात्र नभएर बुद्धिग्राह्य प्राज्ञिक विषय पनि हो । साहित्यमा मानवीय संवेदनाको अभिव्यक्ति हुन्छ । हार्दिक पक्षको उद्घाटन गरिने भएकाले बुद्धिग्राह्य हृदय ग्राह्य बढी हो । आत्मपरक हुने भएकाले बुद्धिग्राह्य कम हुन्छ भन्ने धारणा पनि पाइन्छ । निश्चय नै साहित्य विज्ञान जस्तो वस्तुनिष्ठ र बुद्धिग्राह्य विषय होइन । विज्ञान तथ्य, प्रमाण र तर्कमा आधारित हुने भएकाले वस्तुनिष्ठ हुन्छ । समाजविज्ञान र भाषाको अनुसन्धान वस्तुनिष्ठ र बुद्धिग्राह्य हुन्छ ।

साहित्यमा स्रष्टाको भावुकता, कल्पना र अन्तर्दृष्टिको उपयोग हुने हुँदा यो विज्ञान र समाज विज्ञान जतिको वस्तुनिष्ठ हुँदैन ।

साहित्य रचनाका विविध कारणहरू हुन्छन् । जीवन जगत् सम्बन्धी विचार दृष्टिकोण सञ्चय र लेखन सीप नभएको तथा प्रतिभा नभएको व्यक्तिबाट साहित्यिक अनुसन्धान असम्भव हुन्छ । किनभने यी सबै प्रतिभाबाट सम्पन्न साहित्यकारबाट मात्रै साहित्य जन्मन्छ । सीप, कौशल, क्षमता साहित्यिक रचनामा चाहिन्छ भने साहित्यिक अनुसन्धानकर्तामा पनि अनुभव, साधना र प्रतिभा बुझ्न सक्ने क्षमता चाहिन्छ ।

साहित्यको अनुसन्धान अनुसन्धानकर्तामा निहित प्राज्ञिक प्रतिभाको परिणति हो । त्यसैले यो अनुसन्धानकर्ताको प्रतिभा अनुरूप नै प्रतिफलित हुन्छ । अनुसन्धानकर्तामा निहित त्यही प्रतिभा शक्तिले नै अनुसन्धानको उचाई बढाएको हुन्छ । अतः : सिर्जनात्मक प्रतिभाबाट रचित साहित्य आस्वादीय हुन्छ भने प्राज्ञिक प्रतिभाबाट विवेचित साहित्य ज्ञानात्मक हुन्छ ।

साहित्यमा अन्तर्निहित ज्ञानको नवीन उद्घाटन नै साहित्यिक अनुसन्धान हो । साहित्यिक अनुसन्धान भनेको साहित्यमा अन्तर्निहित सत्य र शुद्ध ज्ञानको खोजी गर्ने कार्य हो । साहित्यिक अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धानार्थी तर्कशील र जिज्ञासु हुनुपर्दछ । यदि तर्कशील जिज्ञासु बौद्धिक कार्यव्यपार गर्ने क्षमता शोधार्थीमा छैन भने त्यो साहित्यिक अनुसन्धान ज्ञानात्मक हुन सक्दैन । अनुसन्धानकर्ताको प्रतिभा शक्ति

अनुरूप नै साहित्यिक अनुसन्धानको गुणस्तर वृद्धि हुन्छ । यसरी प्राज्ञिक प्रतिभाबाट निस्किएको अनुसन्धान ज्ञानात्मक हुन्छ ।

ज्ञानात्मक अनुसन्धानका आवश्यक गुणहरू :

(१) आग्रहरहित

साहित्यिक अनुसन्धान अनुसन्धानकर्ताका वैयक्तिक आग्रहबाट मुक्त हुनु पर्दछ । कहीं कतै अरू कसैले गरेको अध्ययनलाई गलत व्याख्या गर्ने परिपाटी अनुसन्धान कर्ताहरूमा देखिन्छ । यसरी अरूले गरेको व्याख्यालाई अपव्याख्या गर्नु वा भ्रामक छ भन्नु भन्दा पनि यस अनुसन्धानमा मेरो फरक राय छ भनी उल्लेख गर्नु पर्दछ । यसरी साहित्यका अनुसन्धानकर्ताले अरूले गरेको कार्यलाई सोझै आक्षेप लगाउनु हुँदैन ।

(२) अन्तर्दृष्टिको उपयोग /व्यक्तिगत प्रतिभा

अनुसन्धान कर्ताको अन्तर्दृष्टिको उपयोग जति सशक्त भयो साहित्यिक अनुसन्धान त्यति नै बढी उपयोगी हुन्छ । अनुसन्धानकर्ताका व्यक्तिगत प्रतिभाको उपयोग साहित्यिक शोधमा हुन्छ । साहित्यिक अनुसन्धान कति गहिरो वा सतही हुने भन्ने कुरा अनुसन्धानकर्ताको वैयक्तिक प्रतिभा र अन्तर्दृष्टिमा भर पर्दछ । ज्ञानको पूर्वाग्रहरित प्रतिपादन गर्न सक्ने मानवीय प्रतिभा नै साहित्यिक अनुसन्धानमा अन्तर्दृष्टि हो ।

साहित्यिक अनुसन्धानविधिका प्रक्रिया

(१) निरीक्षण :

साहित्यिक अनुसन्धानमा कुनै एउटा अनुसन्धान विषयको छनोट निरीक्षण प्रक्रियाबाट गरिन्छ । यसरी छनोट गरिएको अनुसन्धान विषय साहित्यको कुनै पक्ष, क्षेत्र, विधा, धारा, कृति, आन्दोलन आदिसँग सम्बन्धित हुन्छ । विषयको छनोट गरिसकेपछि सम्बन्धित विषयसँग मिल्दाजुल्दा पूर्वाध्ययनहरू के-कसरी सम्पन्न भएका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ । आफूले जुन सैद्धान्तिक वा अवधारणात्मक आधारका बारेमा अध्ययन गर्न खोजेको हो त्यो भइसकेको रहेछ भन्ने त्यस किसिमको अध्ययनको सम्भावना, चुनौती, सवाल र अन्तिम प्राज्ञिक परिणति के होला भन्ने विषयमा विचार पुऱ्याउनु पर्दछ । त्यस अनुसन्धानमा चुनौतीहरू के के छन् भन्ने कुरा तर्फ ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ । निरीक्षणको प्रक्रियाबाट यति काम गरिसकेपछि विशिष्टीकृत अनुसन्धान शीर्षक बनाउनु पर्छ ।

(२) परीक्षण

निरीक्षण प्रक्रियाबाट सङ्कलित सम्पूर्ण सामग्रीहरूको उचित व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । अनुसन्धान प्रश्न वा अनुसन्धान समस्या अनुसार सामग्री सङ्कलन गरिसकेपछि सङ्कलित सामग्रीलाई उपयोगी कुनै निश्चित सिद्धान्तका आधारमा परीक्षण गर्नु पर्दछ । तथ्यहरूलाई जाँच्ने, राख्ने, हटाउने, अपुग भएमा फेरी सङ्कलन गरी समायोजित गर्ने कार्य परीक्षण अन्तर्गत गरिन्छ । यसरी सम्पूर्ण सामग्रीहरूको परीक्षण गरी एउटा नियम पत्ता लगाइन्छ ।

(३) सामान्यीकरण

निरीक्षणका प्रक्रियाबाट सामग्रीको सङ्कलन तथा सङ्कलित सामग्रीहरूलाई परीक्षण प्रक्रियाका आधारमा उचित व्यवस्थापन गरी निश्चित सिद्धान्तको प्रयोग गर्दै एउटा निष्कर्षमा पुगिन्छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूलाई कमभन्दा कम बुँदामा सारांशीकरण गरी निष्कर्षमा पुगनु नै सामान्यीकरण हो । अतः साहित्यको अनुसन्धानमा निरीक्षण, परीक्षण र सामान्यीकरणको प्रक्रिया अवलम्बन गरिने भएकाले साहित्यिक अनुसन्धान वैज्ञानिक हुन्छ स्वविषयक अनुसन्धान

स्थापित सिद्धान्त वा साहित्यलाई व्याख्या गर्ने सिद्धान्तका आधारमा अनुसन्धान शीर्षक निर्माण गरिएको छ भन्ने त्यो स्वविषयक अनुसन्धान हो । स्वविषयक अनुसन्धान तयार पार्दा सैद्धान्तिक पर्याधारको प्रयोग गरिन्छ । हालको अवस्थामा विषयवस्तु, विश्लेषण लयविधान, पात्र र परिवेश चित्रण, रसविधान, सांस्कृतिक अध्ययन, यथार्थवाद विसङ्गतिबोध आदि मान्यताहरू साहित्य शास्त्रको विवेचनाका लागि स्थापित भइसकेका मान्यता हुन् । यिनीहरू स्वविषयक अनुसन्धानभित्र पर्दछन् ।

स्वविषयक अनुसन्धान शीर्षकका नमुनाहरू : (१) सेतो धरती उपन्यासमा यथार्थवाद (२) शिरीषको फूल उपन्यासमा विसङ्गतिबोध (३) घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, कविता सङ्ग्रहमा लय विधान (४) राजेश्वरी खण्डकाव्यमा रसविधान ।

अन्तर्विषयक अनुसन्धान

साहित्य शास्त्रमा स्थापित नभएका अन्य शास्त्रका मान्यता वा अवधारणाका आधारमा निर्माण गरिने साहित्यिक विषयका अनुसन्धान शीर्षक अन्तर्विषयक अनुसन्धान हुन् । मानवतावाद प्रकृतिचित्रण राजनीतिक अध्ययन सर्वाल्तर्न पर्यावरणीय अध्ययन सामाजिक

अध्ययन जस्ता मान्यता साहित्य विश्लेषणका लागि सिद्धान्तकै रूपमा विकसित भइसकेका छैनन् तसर्थ यी मान्यताका आधारमा निर्माण गरिएका अनुसन्धान शीर्षकहरू अन्तर्विषयक हुन् ।

अन्तर्विषयक अनुसन्धान शीर्षकका नमुनाहरू :

(१) भिखारी कवितामा मानवतावाद (२) उलार उपन्यासमा सबाल्टर्न (३) सकस उपन्यासको सामाजिक अध्ययन (४) देवकोटाका निबन्धमा प्रकृतिचित्रण

उत्तम अनुसन्धान शीर्षकका विशेषताहरू : (१) अनुसन्धान शीर्षकको विषयक्षेत्र सीमित हुनुपर्छ । (२) गहन र स्पष्ट अध्ययनको आधार भएको शीर्षक हुनुपर्दछ । (३) अन्योलमुक्त अनुसन्धान शीर्षक हुनुपर्दछ । (४) अनुसन्धान शीर्षकमा उल्लेख गरिएको सैद्धान्तिक वा अवधारणात्मक आधार अति नवीन हुनु हुँदैन ।

निष्कर्ष

भाषिक, लोकसाहित्य र साहित्यिक अनुसन्धान गर्दा विषयक्षेत्र अनुसार त्यसका विधि र प्रक्रिया पनि आ-आफ्नै रहने स्पष्ट बोध हुन्छ । यी सबै अनुसन्धानका लागि परीक्षण, निरीक्षण र सामान्यीकरण भने समान रूपमा गर्नुपर्ने निष्कर्ष रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी , यज्ञप्रसाद (२०७५) विधापरक अनुसन्धान विधि , काठमाडौं : इन्टेलेक्चुअल्ज बुक प्यालेश ।
 अवस्थी, महादेव (२०७२) कक्षा नोट दर्शानाचार्य तह त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
 लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद र शर्मा, मोहनराज (२०५२) अनुसन्धानविधि , ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०७२) कक्षा नोट दर्शानाचार्य तह त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
 त्रिपाठी, वासुदेव (२०६६) साहित्य -सिद्धान्त : अनुसन्धान तथा सिर्जना विधि, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।
 पोखरेल, रामचन्द्र (२०७४) पृथ्वीदर्पण , (सम्पा) : पोखरा पृथ्वीनारायण क्याम्पस ।
 जोशी, पुष्पराज (२०६७) अनुसन्धान पद्धति , काठमाडौं बुद्ध पब्लिकेशन प्रा.लि ।
 भट्टराई, रामप्रसाद (२०६५) भाषिक अनुसन्धान विधि , काठमाडौं: शुभकामना प्रकाशन ।
 पण्डित, सि.एन. र पौडेल राजेन्द्रप्रसाद (२०६८) अनुसन्धान पद्धति , काठमाडौं : प्रज्ञा प्रकाशन ।
 श्रेष्ठ, दयाराम (२०७२) कक्षा नोट दर्शानाचार्य तह त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

विधातात्विक दृष्टिले तादी किनारको गीत उपन्यासको अध्ययन

परमेश्वर पौडेल
त्रिभुवन विश्वविद्यालय

लेखसार

महेश पौड्याल नेपाली साहित्यको उपन्यास क्षेत्रमा नवउदयीमान उपन्यासकार हुन् । उनले नेपाली साहित्यका प्रायः सबै विधा कथा, कविता, निबन्ध, नाटक, एकाङ्की र गीतजस्ता क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । साहित्य सिर्जनाका अतिरिक्त समालोचना क्षेत्रमा पनि उनको प्रभावपूर्ण उपस्थिति भेटिन्छ । यद्यपि उपन्यास क्षेत्र गुणवत्ताका दृष्टिले थप सशक्त रहेको पाउन सकिन्छ । प्रस्तुत लेखमा पौड्यालको सङ्क्षिप्त परिचयका साथै उनको तादी किनारको गीत नामक उपन्यासलाई विधातात्विक आधारमा चर्चा गरिएको छ । नेपाली समाजभित्र माझी समुदायमा रहेको बालविवाह परम्परा र त्यसले माझी समुदायका कलिला बालबालिकामा पारेको नकारात्मक मनोवैज्ञानिक प्रभावलाई सूक्ष्म र मर्मस्पर्शी ढङ्गले टिप्न उपन्यासकार सफल भएको कुरा लेखमा निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मूल शब्द : कथानक, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य दृष्टिविन्दु

१. विषयपरिचय

प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक विधातात्विक दृष्टिले तादी किनारको गीत उपन्यासको अध्ययन रहेको छ । तादी किनारको गीत उपन्यासका उपन्यासकार महेश पौड्याल (२०३८) हुन् । सामान्य परिवारमा जन्मे हुर्केका पौड्याल नम्र, भद्र, शिष्ट र सबैलाई सम्मानपूर्ण व्यवहार गर्ने साहित्यिक व्यक्तित्व हुन् । मणिपुर विश्वविद्यालय भारतबाट अङ्ग्रेजी साहित्यमा स्नातक गरेका पौड्यालले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट अङ्ग्रेजीमा स्नातकोत्तर र पोखरा विश्वविद्यालयबाट एम. फिल गरेका छन् । बहुमुखी प्रतिभाका धनी पौड्यालले साहित्यका प्रायः सबै विधा कथा, उपन्यास, एकाङ्की, फुटकर कविता, समालोचन गीत लेखन, बालसाहित्य र अनुवादमा समेत कलम चलाई थुप्रै कृति र लेख रचनाहरू प्रकाशित गरी नेपाली साहित्यमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका छन् । उनका प्रमुख प्रकाशित कृतिहरूमा अनामिक यात्री कथासङ्ग्रह (२०६७), सपनाको पुल बालकथासङ्ग्रह (२०६८), आमा नहुँदा एक साँझ बाल एकाङ्की (२०६८) र तादी किनारको गीत उपन्यास (२०७२), त्यसपछि फुलेन गोदावरी कथासङ्ग्रह (२०७४), शून्य प्रहरको साक्षी, कविता (२०७५) साथै फुटकर कविता, गीत, समालोचनात्मक लेख आदि साहित्यिक तथा राष्ट्रिय दैनिक पत्रपत्रिकामा समेत प्रकाशित भएका छन् ।

महेश पौड्यालका कृतिमा सामाजिक विकृतिहरूलाई कतै मर्मस्पर्शी एवम् व्यङ्ग्यात्मक रूपमा उद्घाटन गरेको पाइन्छ भने कतै प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन पाउनका साथै उनका रचनाहरू सामाजिक उत्थानमै केन्द्रित, सामाजिक जनजीवनबाट प्रभावित विषयमा सावधानीपूर्वक लेखका छन् । तादी किनारको गीत उपन्यासलाई विधातात्विक दृष्टिले के कसरी अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य भएकाले यसैमा अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

२. समस्याकथन

महेश पौड्यालद्वारा लिखित तादी किनारको गीत उपन्यासको विधापरक अध्ययन नै मुख्य समस्या हो । के कस्तो कथावस्तु प्रयोग गरिएको छ ? कस्ता सहभागीको उपस्थिति भेट्न सकिन्छ ? के कस्तो परिवेशको चित्रण गरिएको छ ? र कस्तो उद्देश्य प्राप्तिको लक्ष्य राखिएको छ ? आदि प्रश्नहरू नै यस लेखको समस्याकथन हो ।

३. अध्ययनको उद्देश्य

तादी किनारको गीत उपन्यासको विधातात्विक दृष्टिले अध्ययन गर्नु र समस्या कथनमा उठाइएको प्रश्नका सम्भावित उत्तरको खोजी नै यस अध्ययनको उद्देश्य हो । के कस्तो कथावस्तु रहेको छ ? खोजी गर्नु, कस्ता सहभागी रहेका छन् ? पत्ता लगाउनु के कस्तो परिवेश चित्रण गरिएको छ ? निष्कौल गर्नु र कुन उद्देश्य प्राप्तिको उपन्यास केन्द्रित छ पहिचान गर्नु र निष्कर्षमा पुग्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य हो ।

४. अध्ययनको सीमाङ्कन

उपन्यासको साहित्यिक अध्ययन र विश्लेषण फरक ढाँचा र कोणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ तथापी प्रस्तुत लेख विधातात्विक

दृष्टिले तादी किनार गीतको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। मुख्यतः कथानक, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीलाई मात्रै विश्लेषणको आधारमा सीमित गरिएको छ।

५. अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख प्राज्ञिक अनुसन्धान विधिमा आधारित छ। यस लेखको तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका माध्यमबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। त्यस क्रममा महेश पौड्यालद्वारा लिखित तादी किनारको गीत उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीको रूपमा लिएर अध्ययन गरिएको छ भने उपन्यास विश्लेषणको विधातात्विक अध्ययन ढाँचासँग सम्बन्धित अन्य कुरालाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा समेत उपयोग गरिएको छ। त्यस्तै यो अध्ययनमा वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ।

६. सैद्धान्तिक स्वरूप

हरेक कृतिको अध्ययन र विश्लेषण फरक फरक ढाँचामा आधारित भएर गर्न सकिन्छ। कथा कविता, उपन्यास, नाटक गीत आदि विधाको विश्लेषण फरक आधारमा गरिएको हुन्छ। जुन विधालाई त्यसका तत्वहरूमा आधारित भएर गरिने अध्ययनलाई कृतिपरक वा विधातात्विक अध्ययन भनिन्छ। यस विधातात्विक अध्ययन ढाँचामा रहेर अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाउँदा मूलतः तत्वमा मात्रै केन्द्रित भई निष्कर्षमा पुगिन्छ। महेश पौड्यालद्वारा लिखित तादी किनारको गीत उपन्यासलाई पनि उपन्यास तत्व कथानक, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीमा मात्रै आधारित भई अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

७. तादी किनारको गीत उपन्यासको विश्लेषण

महेश पौड्यालद्वारा लिखित तादी किनारको गीत उपन्यास (२०७१) बुकआर्ट पब्लिकेसनद्वारा प्रकाशित कृति हो। सुनकोशी र इन्द्रावती हुँदै तादी नदीसम्म फैलिएका माझी समुदायमा प्रचलित बालविवाह परम्परा र यसले बालबालिकामा कसरी मनोवैज्ञानिक असर पुऱ्याएको हुन्छ भन्ने कुरालाई यस उपन्यासमार्फत देखाउन खोजिएको छ। यस उपन्यासको विश्लेषण उपन्यास तत्वका आधारमा निम्नानुसार गरिएको छ :

कथानक

कथामा हुने घटनाहरूको तार्किक र रहस्यपूर्ण शृङ्खलालाई कथानक भनिन्छ (बराल र एटम, २०६७ : २१४)। तादी किनारको गीत उपन्यासमा दुई ओटा कथानक भएकाले यसका घटना र विकासक्रमलाई अलग अलग रूपमा देखाउन सकिन्छ। लखुम र दुःखिनीसँग सम्बन्धित कथानक तथा विकवा र मालश्रीसँग सम्बन्धित कथानक अलग अलग रूपमा आएका छन्। पहिलो कथानकका रूपमा लखुमको बाल्यकाल, प्रेमप्रसङ्ग, विवाह, माझी समुदायको परम्परा र दिनचर्चा आदि घटनाहरू आएका छन् भने दोस्रो कथानक भित्र विकवा मालश्रीको प्रेम प्रसङ्ग, सानैमा गर्ने विवाह मगनी र त्यसले बालबालिकामा पारेको मानसिक असर आदि घटनाक्रम मुख्य रूपमा आएका छन्।

नुवाकोटको सेरा गाउँमा रहेको लखुमको पारिवारिक पृष्ठभूमिको वर्णनबाट उपन्यासको कथावस्तु आरम्भ भएको छ। दोलालघाट स्थित सुनकोशी नदी किनारामा रहेको माझी गाउँमा लखुमको जन्म हुन्छ। माझीहरूले आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि डुङ्गा खियाउने र माछा मार्ने काम गर्ने भएकाले हुकिदै गरेको लखुमको दिन चर्चा पनि यसै पेशाको अवलम्बन गरी अगाडि बढेको छ। सानैमा मगनी भएकी जानुकीसँग लखुमको राम्रै सम्बन्ध र हेलमेल हुन्छ। जानुकी पनि लखुमलाई असाध्यै माया गर्छे तर लखुम अलि ठूलो भएपछि जानुकीको कुरूपताको कारण जानुकीलाई घृणा गर्न थाल्छ। एकपटक मेलम्ची नदी किनारामा मेला लागेका बखत दुखिनीको भेट लखुमसँग हुन्छ। लखुमको शारीरिक बनावट तथा सुन्दरताका कारण पहिलो भेटमा नै दुखिनी लखुमलाई मन पराउछे। यसै भेट प्रसङ्गमा उनीहरको विवाह सानै उमेरमा हुन्छ। विवाह भएपछि अपरिपक्व उमेरमा नै दुखिनीले बच्चा जन्माउँछे। बच्चा जन्माउने क्रममा कलिलो उमेर भएकै कारण दुखिनीमा शारीरिक अशक्तता देखापर्दछ। त्यस्तै लखुममा भने मानसिक र आर्थिक समस्या हुन्छ जसको कारणले उसले सानै उमेरमा बिहे गर्दा र बच्चा जन्माउँदा हुने असरको बोधसमेत गर्छ र आफ्नो सन्तानको २० वर्ष नपुग्नुजेल बिहे नगर्ने निधो गर्छ।

दोलालघाटमा कुबेरले ल्याएका मोटरले चल्ने डुङ्गाले माझीका काठे डुङ्गालाई विस्तारित गर्छ। माझी समुदायका काठे डुङ्गा चल्न छोड्छन्। डुङ्गामा चढे पनि कसैले एक कौडी पैसा पनि दिदैनन् साथै सुनकोशी किनारामा पहिले जस्ता माछा पनि पाउन कठिन हुन थालेपछि उनीहरूको पेशा तथा व्यवसाय चौपट हुन्छ। माझी समुदायमा आर्थिक समस्या देखिएकाले उनीहरूलाई त्यहाँ आफ्नो गुजारा चलाउन धौ-धौ परेको, लखुमको छोरो विकवा विरामी पर्दा उसले माझी समुदायबाट आर्थिक सहयोग नपाएको हुनाले दोलालघाट किनारमा अब जीवन धान्न सकिदैन भन्ने निष्कर्ष निकालेको छ। बुढा माझीबाको राय र सल्लाहअनुसार पूरै माझी समुदाय आफ्नो जीवन धान्नका लागि अर्को ठाउँमा बसाइ सार्ने निष्कर्ष निकाल्दछन्। बसाइँ सर्नका लागि लखुम र गम्फे नुवाकोटको सेरा गाउँमा तिल्के माझी कहाँ जान्छन्। सेरा जादा उनीहरूले बाटामा निकै दुःख, कष्ट भोग्नुपर्दछ। तिल्केसँगको भेटपश्चात् आफू

बसाईं सन्तुपनें बाध्यता अवगत गराउँछ, साथै एक-अर्का (विकवा र मालश्री) का छोराछोरी विच विवाहको मगनी समेत गरिदिन्छन् । भोलिपल्ट लखुमले दुई रोपनी र गम्फेले सवा रोपनी खेत गाउँको पाण्डे साहुबाट बसाईं सरेर आएका दिन पैसा दिने सर्तमा किन्छन् । केही समयपछि लखुमको परिवार सेरा बसाईं सर्दछन् । नुवाकोट बसाईं सर्दा विहान बाटोमा शोषकको चिनिएको रहेको कुमारसँग भेट हुन्छ । कुमारले लखुमलाई दोलालघाट नजान आग्रह गर्दछ तर लखुम नुवाकोटको सेरा जान्छ । धरहरा हेर्ने पाउने कुरामा दुखिनी खुसी भएपनि अर्को बाटो जानु परेकाले उसको धरहरा हेर्ने इच्छा अधुरै रहेको छ ।

सेरामा लखुम सानो भुपडी बनाई आफ्नो दिनचर्या थालनी गर्दछ र समय बित्दै जाँदा विकवा र मालश्रीको हेलमेल बढ्दै जान्छ । उनीहरूका आमाबुवा दिउँसो काम गर्न जाने हुनाले दिनभरीसँगै बस्थे र खेत्ये पछि बढ्दो सामान्यताका कारण उनीहरूविच माया प्रेमको भाव अडकुराई सकेको हुन्छ । तादी नदीले लखुमको खेत काट्न (बगाउन) थालेपछि ऊ ढुङ्गे बजारमा बसाईं सर्छ । विकवा आफ्नी मालश्रीलाई भेट्न सधैं पाँच किलोमिटरको बाटो कुदेर ढुङ्गे बजारबाट सेरा आउने गर्दछ । दुवैजना तादी नदी किनारमा खेल्छन् अनि त्यहाँ एक आपसमा माया प्रेम, दुःख, सुख साटासाट गर्छन् । मालश्री तादी किनारामा गीत पनि गाउने गर्छे । उनीहरू एक आपसमा विहेको कुरा गर्दछन् । विहेको स्थान मालश्रीले ढल्न लागेको धुपीको फेदमा तय गर्छे । लखुममा पुरुष भएकै कारण ढल्न लागेको रुखलाई जोगाउने जिम्मेवारी आउँछ । तादीको भेलले एकदिन धुपीको रुखलाई बगाउँदै लाग्दा मालश्रीले लखुम तिमीले रुखलाई बचाउन सकेनौ अब हाम्रो विहे हुन्न भनेपछि लखुम आफ्नो मायाप्रेम र पुरुषार्थको रक्षाका खातिर बग्न लागेको रुखलाई बचाउन नदीमा हामफाल्छ । नदीले लखुमलाई बगाउँछ । गाउलेद्वारा लखुमको उद्धार गरी गँगटे बजारको अस्पतालमा उपचार गरिन्छ । विकवाको होस आइसेकपछि उसलाई कहिल्यै सेरा गाउँ जान दिइन्न । त्यसैले विकवा र मालश्रीको भेट कहिल्यै हुँदैन । यस्ता घटनाका कारण माभी समुदायमा सानै उमेरमा विहेको कबोल गर्ने अर्थात् मगनी गर्ने परम्पराको अन्त्य गरेबाट यस उपन्यासको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

सहभागी

सहभागी पनि उपन्यासको महत्वपूर्ण तत्व हो । सहभागीले नै घटना र कथावस्तुलाई बोक्ने काम गर्ने भएकाले यो उपन्यासको अनिवार्य तत्व हो । कथामा कुनै प्रकारको भूमिका खेल्ने व्यक्तिलाई चरित्र वा सहभागी भनिन्छ (बराल र एटम , २०६७ : २१५) । सहभागीले कथालाई अधि बढाउने घटनाको प्रतिक्रियाप्रति लेखकीय प्रभाव उत्पन्न गर्न सघाउने र संवाद प्रस्तुत गर्ने गर्दछ । उपन्यासको परिवेश व्यापक हुने भएकाले यसमा धेरै सहभागीको प्रयोग गरिन्छ ।

तादी किनारको गीत उपन्यासमा मानवेत्तर र मानवीय दुवै किसिमका सहभागीको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासको प्रमुख सहभागीहरूमा लखुम, दुखिनी विकवा, मालश्री रहेका छन् । भने सहायक सहभागीहरूमा बुढा माभीबा कुमार, जानुकी तिल्के माभी, गम्फे माभी, कुवेर रहेका छन् । त्यस्तै गौण सहभागीहरूमा पुतली, बुल्की, मावी, ठिँड माभी, साहिनी मभिनी, बुधनी (लखुमकी आमा) भैरङ्गा माभी (लखुमका बा) काहिला माभी, पाण्डे साहु तथा अन्य धेरै सहभागीहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यी सहभागीहरूमध्ये केही प्रमुख सहभागीहरूको चरित्र चित्रण यसरी गरिएको छ :

लखुम माभी

लखुम यस उपन्यासको प्रमुख पुरुष सहभागी हो । यसैको केन्द्रीयता उपन्यासले गति लिइएको छ । ऊ माभी समुदायको प्रतिनिधि सहभागी हो । काभ्रे जिल्लाको दोलालघाटमा जन्मेर सुनकोशी किनारामा हुर्किएको हो । माभी समुदायको परम्परागत पेशा ढुङ्गा चलाउने तथा माछा मारेर आफ्नो जीविका निर्वाह गर्ने लखुम एक परिश्रमी, मिहिनेती र लगनशील सहभागीको रूपमा उपन्यासमा आएको छ । माभी समुदायको परम्परा अनुसार उसको सानैमा ठिँडे माभीको छोरी जानुकीसँग विहे हुने कुराको पक्का पक्की भई सकेको थियो । सानो हुँदा खेरि जानुकीसँग सत्रौँ पटक भन्दा बढी विहेको खेल खेलेपनि ठूलो भएपछि ऊ जानुकीसँग टाठिन पुग्छ तर जानुकी भने लखुमलाई धेरै माया गर्थी तर जानुकीको शारीरिक असौन्दर्यता र बढी उमेर भएका कारण लखुम उसलाई घृणाको भावले हेर्ने गर्दथ्यो । एक दिन मेलम्ची नदी किनारमा लागेको मेलामा लखुमको शरीरिक बनावट र आकर्षक सौन्दर्य देखेर दुखिनी लखुमप्रति आकर्षित हुन्छे । यसै मेलामा लखुम र दुखिनी विच विहे हुन्छ । ऊ दुखिनीलाई असाध्यै माया गर्ने सहभागी हो । दुखिनी सुत्केरी हुँदा समेत माभी समुदायमा नारीप्रति गरिने जुन सम्मान छ, त्यसलाई लखुमले सफल ढङ्गले निर्वाह गरेको छ ।

यसरी अशिक्षित भए पनि लखुम आफ्नो परिवारको भविष्यप्रति चिन्ता गर्ने, सहयोगी र दयालु सहभागीको रूपमा उपन्यासमा देखिएको छ । माभी समुदायको रहेको बालविवाहलाई अन्धविश्वासलाई तोड्न पर्ने कुराको अभिव्यक्ति दिएकाले प्रगतिशील विचार भएको सहभागी पनि हो । कसैलाई दुःख नदिइएको र अरूको कुभलो नचिताउने भएकाले ऊ अनूकुल, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गगत, आसन्नताको आधारमा मञ्चीय, कार्यका आधारमा प्रमुख/साथै आवद्धताका दृष्टिले बढ्द सहभागीको रहेको छ ।

दुःखिनी

दुखिनी यस उपन्यासको प्रमुख नारी सहभागी हो । लखुमकी असल श्रीमती र विकवाकी असल आमाको रूपमा चित्रित छे । तालामाड्क गाउँमा जन्मेकी दुखिनीलाई उसकै गाउँको माबुसँग सानै उमेरमा विहे हुने पक्का पक्की भएपनि मेलम्ची मेलामा लखुमसँग

भेट हँदा ऊ प्रति आकर्षित हुन्छे । ऊ लखुमको सौन्दर्यता देखेर एक्कासी आकर्षित भएकी छे, जसको प्रतिक्रिया स्वरूप लखुमलाई आरु खान दिएर प्रेमभाव व्यक्त गर्दछे । सानै उमेरदेखि धरहरा हेर्ने दुखिनीको रहर पुरा हुन नपाएकोमा ऊ दुःखित छे । धरहरा हेर्ने अभिलाषा पुरा गर्न कै लागि लखुमको नुवाकोट बसाइँ सनें योजनामा सहमती जनाउँछे तर सुनकोसीको दोलालघाटबाट नुवाकोटको सेरा गाउँ बसाइँ सनें क्रममा त्यही बाटो भएर जाँदा पनि धरहरा हेर्ने नपाउँदा अत्यन्तै दुःखित बनेकी छे भने धरहरा हेर्ने सपना पनि अधुरै रहेको छ । अन्त्यसम्म पनि विकवाले कुनै दिन अङ्ग्रेजी भाषा सिकेर हवाईजहाज उडाउने छ र धरहरा देखाउन लैजाने भन्ने उसको सपना जीवितै रहेको छ ।

यसरी दुखिनी यस उपन्यासकी प्रमुख स्त्री सहभागी हो । कार्यका आधारमा प्रमुख, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, स्थिर, बद्ध, अशिक्षित भएपनि स्त्री सुलभ सहभागी भएकी सहभागीको रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

विकवा

विकवा यस उपन्यासको प्रमुख बाल सहभागी हो । साथै लखुम र दुखिनीको छोरोको रूपमा उपन्यासमा आएको छ । माभी परिवारमा जन्मे पनि रातो वर्णको हिस्सी र चिटिक्क परेको शारीरिक बनावट अत्यन्तै आकर्षक किसिमको छ । विकवालाई देखेपछि मान्छेहरू भुत्कुकै हुन्थे । सानो हुँदा ऊ पानी किराहरू खलेर आनन्द मान्थ्यो । उसको मालश्रीसँग सानै समेरमा बिहे हुने पक्का भएको छ । विकवा मालश्रीलाई माया र प्रमे गर्छ, सानो भए पनि । मालश्रीसँग भेट्नका लागि दिनहुँ ढुङ्गे बजारबाट सेरासम्म पाँच किलोमिटर को बाटो हिडेर आउँथ्यो । बिहे गर्ने बेलामा दुलाहले एउटा माछो मारेर दुलहीपट्टिलाई दिनुपर्ने माभी समुदायको परम्पराले विकवाको मनमा मनोवैज्ञानिक असर परेको छ । मालश्रीले “तिमीले माछो ल्याउनुपर्छ, तिमी बेहुलो हुने भएपछि तिमीले नै ल्याउनुपर्छ, माछो ।” भनेकाले विकवा माछो मार्ने बल्ल्छी बनाउने क्रममा हातमा चोट लागेपनि मालश्रीलाई खुसी दिन, बुढी आमाको कपडा धुन समेत पछि पर्दैन । त्यसैले ऊ मालश्रीलाई प्रेम गर्ने बालप्रेमी सहभागी हो ।

यसरी विकवा स्वभावका दृष्टिले गतिहीन, सहभागीका दृष्टिले अनुकूल सहभागी हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, उपन्यासको मध्येदेखि अन्त्य सम्ममा प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा कथानकमा जोडिएर आएको बद्ध सहभागी हो । विकवालाई यस उपन्यासबाट भिक्कियो भने उपन्यासले गति लिन नसक्ने भएकाले उपन्यासको प्रमुख बाल सहभागी हो ।

मालश्री

मालश्री यस उपन्यासकी प्रमुख बाल स्त्री सहभागी हो । माभी समुदायमा जन्मेकी मालश्री गहुँगोरी छे, गोला आँखा, बाटुलो अनुहार, कालो कपाल, गुलाबी ओठ र दाहिने गालामा ओठको दोभान नजिकै कोठी भएकी ऊ एकदमै सुन्दरी छे । माभी समुदायको परम्पराअनुसार उसको सानैमा विकवासँग बिहेको कबोल भएको छ । ऊ विकवालाई असाध्यै माया गर्छे, आत्मिक प्रेम गर्छे । तादी नदीको किनारामा गीत गाएर ऊ आफ्ना मनका दुःख पिडा, वेदना र भावना व्यक्त गर्दै मन बहलाउने काम गर्छे । नदीले धुपीको रुख बगाएर लगेपछि ऊ अब हाम्रो बिहे हुन्छ भन्ने कुरामा साह्रै दुःखित र चिन्तित हुँदै ठूलो स्वरमा “ विकवा धुपी लड्यो । अब हाम्रो बिहे हुदैन । तिमीले बचाउन सकेनौं ” (पौड्याल, २०७२ : ९०) भन्छे ।

यसरी विकवाको दुःखमा आफू पनि रुने मालश्री अनुकूल सहभागी हो । स्वभावका आधारमा ऊ गतिहीन सहभागी हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय सहभागी र उपन्यासबाट भिक्की दिएमा उपन्यासको संरचना खल्बलिनै हुँदा बद्ध सहभागीको रूपमा मालश्रीको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

परिवेश

पर्यावरणलाई देश, काल र वातावरण पनि भनिन्छ । उपन्यासमा कथाको भन्दा व्यापक परिवेशको चित्रण गरिएको हुन्छ । “उपन्यासमा सहभागीहरूले कार्यकलाप गर्ने वा घटना हुने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनिन्छ (बराल र एटम , २०६७ : २१६) । देशले उपन्यासमा घटना घटेको स्थान, ठाउँ, कालले घटना घटेको समय र वातावरणले सामाजिक भाव, सहभागीको मानसिक विचार तथा क्रियाकलापलाई जनाउँदछ ।

‘तादी किनारको गीत’ उपन्यासको परिवेश व्यापक रहेको छ । स्थानिक परिवेशको रूपमा काभ्रेको दोलालघाट नजिक वरडाँडामा रहेको माभी गाउँ, सिन्धुपाल्चोकको मेलम्ची, तालमाराङक, नुवाकोटको गंगटे बजार, सेरा गाउँ, बट्टार, ढुङ्गे बजार, आदिको वर्णन गरिएको छ । काठमाडौँका कोटेश्वर, तीनकुने, चावेल, पुरानो बसपार्क, नयाँ बसपार्क, बालाजुको माछापुखरी आदि स्थानको पनि सूक्ष्म वर्णन यस उपन्यासमा गरिएको छ । प्राकृतिक परिवेशको रूपमा मेलम्ची, त्रिशुली, सुनकोशी, इन्द्रावती, तादी नदीका फाँटहरू तथा विभिन्न पहाड र वनजङ्गल आदिको चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै आन्तरिक परिवेशको रूपमा कुमारको ज्यादतिबाट माभी समुदायमा फैलिएको त्रासद अवस्था, आधुनिक ढुङ्गाको आगमनले माभी समुदायको परम्परागत पेसामा पुगेको असरबाट उत्पन्न समस्या र भोग्नु परेको नियति, विकवा र मालश्रीको आत्मिक प्रेम र त्यसले पारेको बालमनोवैज्ञानिक प्रभाव र असर, लखुमले छोरालाई अङ्ग्रेजी बोल्ने

वनाएर जहाज चढ्ने सपना, दुखिनीको धरहरा हेर्ने धोको तर धराहरा हेर्ने नपाएकोमा दुःखिनीमा देखिएको मानसिक पीडाको चित्रण गरिएको छ ।

समयका आधारमा हेर्दा यस उपन्यासका घटनाहरू ३० देखि ३५ वर्षसम्ममा घटेका घटनामा आधारित छ । लखुमको जन्मदेखि विकवाको प्रेमकथासम्मको समयवधि यस उपन्यासमा पाइन्छ । त्यस्तै यस उपन्यासमा वैशाख, जेठ, असार, कार्तिक आदि महिनामा देखिने प्राकृतिक परिवर्तन साथै बिहानी, दिउँसो सन्ध्याकालीन समयको पनि यस उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । आर्थिक परिवेशको रूपमा निम्न वर्गीय माझी समुदायको दिनचर्या उनीहरू निम्न वर्गकै भएका कारण भोग्नु परेको आर्थिक समस्यालाई लिइएको देखिन्छ । अतः सुनकोशी, इन्द्रावती, दोलालघाट, मेलम्ची, तादी आदि नदी किनारलाई परिवेश बनाई माझी समुदायको समग्र दिनचर्या, दुःख, व्यथा प्रस्तुत गर्न सफल छ तादी किनारको गीत उपन्यास ।

सारवस्तु

उपन्यासमा विकसित गरेर प्राप्तिपूर्ण अवस्थासम्म पुऱ्याइएको केन्द्रीय एकीकृत बिन्दु वा धारणालाई सारवस्तु भनिन्छ (बराल र एटम , २०६७ : २१८) । बाल विवाहले निम्त्याउने सामाजिक तथा आर्थिक र वैयक्तिक समस्या, सानै उमेरमा गर्ने विवाहले बालबालिकाहरूमा पर्ने सामाजिक, पारिवारिक, आर्थिक र शारीरिक बोझको भयावह अवस्था चित्रण गर्नु तादी किनारको गीत उपन्यासको मूल सारवस्तु हो । माझी समुदायमा प्रचलित बालविवाह र त्यसको मनोवैज्ञानिक असरको चित्रण गर्दै त्यसप्रति सचेत हुन समेत अप्रत्यक्ष ढङ्गमा आग्रह गरिएको छ । सानै उमेरमा गरेको विवाहले महिलामा पनि कस्तो विकराल तथा दुःखद् अवस्था आउँछ भन्ने कुरा दुखिनी मार्फत देखाइएको छ । माझी समुदायमा गरिने बालविवाहप्रति डाक्टरमार्फत उपन्यासकारले यसरी विरोध तथा व्यङ्ग्य गरेका छन् :

“यस्तो कलिलो उमेरमा बच्चा जन्माउनै नहुने । यी माझीहरू भनेको मान्दैनन् । बाह्र वर्ष टेक्यो कि बिहे गर्नु र बच्चा जन्माउनकै हतारो ! हरे शिव !” (पौड्याल, २०७२ : ३७) । “बर्मा गयो कर्मसँगै नेपाल गयो कपालसँगै” भनेभै यदि भाग्यमा दुःख नै लेखेको छ भने जुनसुकै ठाउँमा गए पनि दुःख नै भोग्नुपर्छ । जीवन निर्वाह गर्न परिश्रम र मिहिनेत गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा माझी समुदाय तथा लखुमको जीवनको सापेक्षतामा प्रस्तुत खोजिएको छ । विकवा र मालश्रीको सहभागी चित्रणमार्फत उपन्यासकारले बालबालिकाहरूमा बालविवाहको प्रचलनले कस्तो नकारात्मक मनोवैज्ञानिक असर पारेको छ भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । खासमा भन्नुपर्दा उपन्यासको सारवस्तु पनि यही हो । माझी समुदायमा प्रचलित कलिलै उमेर मगनी गर्ने र विवाह गर्ने परम्पराको अन्त्य गर्नुमा मात्र सीमित नरहेर अन्य समुदायमा समेत प्रचलित बालविवाह गर्ने परम्पराको समाप्तिको लागि आह्वान गर्नु नै यस उपन्यासको सार हो ।

दृष्टिबिन्दु

उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिनलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो । (बराल र एटम , २०६७ : २१७) । ‘तादी किनारको गीत’ उपन्यासका सबै घटना, सहभागी, क्रियाकलापहरू उपन्यासभन्दा बाहिर बसेको कथयिताले वर्णन गरेको हुँदा यसमा बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । सबै सहभागीका विभिन्न किसिमका मनोभाव, हाउभाउ आदिको वर्णन उपन्यासकारले गरेकाले यस उपन्यासमा सर्वदर्शी तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा वर्णन गरएका सबै घटनाहरू, संवाद, क्रियाकलाप, द्रन्द्धहरू उपन्यासकारको नियन्त्रणमा रहेका छन् । सहभागीहरूको राम्रो र नराम्रो पक्षको वर्णन तथा शारीरिक रूपरङ्गको पनि वर्णन यस उपन्यासमा कथयिताले आफू कथा भन्दा बाहिर बसेर गरेका छन् । माझी समुदायको परम्परा, दिनचर्या, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिवेशलाई आफू नै ढङ्गमा वर्णन गरेका छन् । लखुम दुःखिनी, विकवा र मालश्रीका विभिन्न क्रियाकलाप, हाउभाउ, संवादलाई उपन्यासकारले आफू खुशी रूपमा खेल्न दिएका छन् । माझी समुदायमा प्रचलित बालविवाहको कवोल गर्ने परम्परा, बालप्रेम तथा त्यसले बालबालिकामा पर्ने मनोवैज्ञानिक प्रभावलाई समेत उपन्यासकारले तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरी प्रस्तुत गरेका छन् ।

उपन्यास पढ्दा पढ्दै पठयिता पनि उपन्यासकै सहभागीको रूपमा समाहित हुन्छ । सहभागीका मनोविचारलाई समेत उपन्यासकारले सर्वदर्शी तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग छन्, जसको चित्रण यसरी गरेका छन् :

अहिले के गर्दै होला मेरो विकवा, लखुमले सोच्यो र यो सोचसँगै भरे आँसु, आफू नै काखमा तप्प । छोराको निर्दोष अनुसार आँखाभरी आयो । आँशुका पर्दाबाट पनि कति सुन्दर देखिएको थियो ऊ । हवाँ गरेरै रुन मन थियो, लखुमलाई ” । “चन्द्रमा टहटह लागेको रातमा माझीहरू खुब नाचे, गाए र रमाए मेलम्ची किनारामा । उनीहरूले मरेर गएका पुर्खाहरूका नाउमा पनि गीत गाए । माझीहरूले मान्दै आएका देवी देवता, विशेष गरी जलदेवी, वरुण देवता र विष्णुको मत्स्य अवतारको पूजा पनि गरे” (पौड्याल, २०७२ : ३४) । भनी उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी यहाँ उपन्यास बाहिर बसेर नै कथयिताले सम्पूर्ण कुराको वर्णन सर्वदर्शी तृतीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरी वर्णन गरेका कुरा माथिका उदाहरणहरूले पुष्टि गरेको छ । उपन्यासका प्रत्येक घटना र संवादलाई त्यहाँका सहभागीले भोगेका र अनुभव गरेका कुरालाई कथयिताले सम्पूर्ण रूपमा जाने बुझेको जस्तो गरी वर्णनात्मक रूपमा विवरण प्रस्तुत गरेकाले सर्वदर्शी तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग यस उपन्यासमा भएको छ ।

भाषाशैली

भाषाका माध्यमले उपन्यासकारले आफ्ना विचार व्यक्त गर्ने गर्दछन् त्यसैले उपन्यासमा भाषाको पनि महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ। भाषालाई प्रस्तुत गर्ने तौर/तरिकालाई नै शैली भनिन्छ (बराल र एटम, २०६७ : २१९०)। उपन्यास आख्यानात्मक विधा भएकाले यसको भाषा गद्यात्मक शैलीमा हुन्छ। किशोर तथा बाल उपन्यासको भाषा सरल, सहज र सहज हुनुपर्छ भने शैली वर्णनात्मक र संवादात्मक हुनु पर्दछ।

यो उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ। वर्णनात्मक शैलीभित्र पनि कतै संवादात्मक शैलीका छिट्टाहरू पनि नपाइने होइनन्। संवादहरूमा सहभागीको स्तर अनुकूल सरल शब्दकै प्रयोग गरिएको छ। दुखिनीले प्रयोग गरेको संवादमा अशिक्षित ग्रामीण भाषाको निम्न भेदको प्रयोग यसरी गरिएको छ :

“काठमाडौंको बाटो भएर जाने हो न्वाकोट ?” (पौड्याल, २०७२ : ४८)।

“बट्टाराँ, सापकोटाका औषधि पसलाँ एउटा मान्छेले भनेको ऊ माथि न्वाकोट दरवारबाट धरहरा देखिन्छ अरे बाइ ! जाँ न हेर्न”। यसैगरी यस उपन्यासमा चित्रकारी शैलीको पनि प्रयोग यसरी गरिएको छ :

“मेलम्ची नदीको उत्तरतिर पहाडमा थियो उसको गाउँ। उत्तरतिर, तल दुई पहाड बिचको खोंचमा सुसाइरहेको हुन्थ्यो मेलम्ची नदी”।

यस्तै एकाध ठाउँमा गीति शैलीको पनि प्रयोग यसरी गरिएको छ:

“काली भैसी गोरी गाई
दुखिनीले छोरो पाई

हल्लाइदे न नन्दे भाइ

हल्लाइ दिन्न मोरीलाई।” (पौड्याल, २०७२ : ३७)

सरल शब्द र भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई अभै उचाइमा पुऱ्याएको छ (पराजुली, २०७२)। भाषाको स्थानीय कथ्य भेदको प्रयोगले भाषिक मिठास थपेको देखिन्छ। थोरै मात्रामा प्रयोग गरिएका अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरूले उपन्यासको भाव ग्रहणमा बाधा सिर्जना भने गरेको देखिँदैन। वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको उपन्यासमा कतै व्यङ्ग्यात्मक त कतै काव्यात्मक शैलीको पनि प्रयोग गरिएको छ। सामान्य रूपमा व्याकरणको पनि विचलन गरिएको छ जसले गर्दा उपन्यासको भाषामा मिठासता सिर्जना गरेको देखिन्छ। बाल सहभागीहरूले प्रयोग गर्ने संवादमा बालबोली अर्थात् बाल भाषाको प्रयोग गरिएको भए उपन्यास अभै मिठासपूर्ण हुने कुरामा दुई मत थिएन।

निष्कर्ष

प्रतीकात्मक रूपमा ‘तादी किनारको गीत’ शीर्षकमा रहेको तादी रसुवाबाट नुवाकोट हुँदै बग्ने नदीलाई मात्र नजनाएर नदी किनारमा बस्ने नेपाल भरिका सबै मानिसहरूका दुःखका गीतलाई जनाएको छ। प्रत्येक वर्ष सयौं मानिसका घरखेत नदीले कटान गर्दै गरेको छ, बगाउँदै लगेको छ। लखुम जस्तै सयौं मानिस घरबार विहीन हुँदै अरूको शरणमा जान बाध्य छन्। जसको कारणले मालश्री र विकवा जस्ता स्वच्छ प्रेम गर्ने कैयौं प्रेमी प्रेमिकाहरू छुट्टिएका छन् तर केवल तिनले गाउने विरह, वेदना, करुणा कुखका गीतहरू मात्र आजभोलि सुन्न पाइने भएकाले व्यञ्जनार्थक रूपमा पनि यस उपन्यासको शीर्षक सार्थक रहेको छ।

यसरी डिमाइ आकारको ९९ पृष्ठमा रचित तादी किनारको गीत उपन्यास माझी समुदायमा प्रचलित बाल विवाह र त्यसले बालबालिकामा पार्ने मनोवैज्ञानिक प्रभावको चित्रण गर्दै समाजमा हुने यस्ता परम्परा, अन्धविश्वास तथा संस्कारलाई समय सापेक्ष सुधार गर्दै लैजानुपर्ने अशिक्षित समुदायमा शिक्षाको ज्योति छर्नुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै नारी चेतनालाई पनि उजागर गर्न खोजिएको कुरा निष्कर्षको रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

थापा, मोहन हिमांशु (२०५०), साहित्य परिचय, दो.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन।

पराजुली, शिशिर (२०७२), ‘तादी किनारको गीत’, साहित्य सङ्ग्रह।

पौड्याल, महेश (२०७२), तादी किनारको गीत, काठमाडौं : बुक आर्ट नेपाल प्रकाशन।

बराल, कृष्णहरि र एटम नेत्र (२०६७), नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन

